

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Földtudományok Doktori Iskola

A táj használata és változása a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán

1736-1875

PhD értekezés

Horváth István

Témavezető:

Dr. Nagyváradai László Ph.D.

habilitált egyetemi docens

Pécs, 2013

Tartalom

I. Bevezetés	4.
I.1. Bevezetés	4.
I.2. A kutatás előzményei	6.
I.3. Célkitűzések	6.
I.4. Források	8.
I.5. Módszerek	11.
II. A vizsgált terület földrajzi jellemzői	14.
II.1. Az Alsó-kerület	14.
II.2. A Felső-kerület	15.
III. A vizsgált terület történelmi jellemzői	17.
IV. A táj ábrázolása és az uradalmi térképészet	21.
V. Az állattartás a birtok területén	36.
V.1. Az uradalmi juhászat	36.
V.1.1. A juhállomány fejlődése	36.
V.1.2. A juhok fajtái	37.
V.1.3. A juhtartás haszonvételei	39.
V.1.4. A juhok gondozása	40.
V.1.5. Súrlódások a jobbágyok és az uradalom között a juhállomány miatt	44.
V.2. Sertésenyésztés az uradalomban	45.
V.3. Az uradalom egyéb állatai	46.
V.4. A jobbágyok állattartása	46.
VI. Az egyes tájelemek használata és változásai	48.
VI.1. Az erdők	48.
VI.1.1. Természeti adottságok a 18. század első felében	48.
VI.1.2. Az erdőgazdálkodás szabályozása	49.
VI.1.3. Az erdőművelés	50.
VI.1.3.1. Az irtás	50.
VI.1.3.2. A kitermelés	54.
VI.1.3.3. A szaporítás	59.
VI.1.4. Az erdők hasznosítása	61.
VI.1.4.1. Elsődleges felhasználás	61.
VI.1.4.2. Másodlagos felhasználás	61.
VI.1.5. Az erdők mennyiségi és minőségi változásai	65.
VI.1.5.1. Mennyiségi változások	65.
VI.1.5.2. Minőségi változások	68.
VI.1.6. Részösszegzés	70.
VI.2. A szántóföldek	71.
VI.2.1. A szántóföldek elhelyezkedése	71.
VI.2.2. A szántóföldek kiterjedése	71.
VI.2.3. A szántóföldek minősége	75.
VI.2.4. Az uradalmi szántóföldek	75.
VI.2.5. A szántóföldi művelés módja	78.
VI.2.6. A szántóföldeken termesztett növények	81.
VI.2.7. Terméseredmények	83.
VI.3. A rétek	85.
VI.3.1. A rétek elhelyezkedése	85.
VI.3.2. A rétek minőségi jellemzői	86.

VI.3.3. A rétek kiterjedése	87.
VI.3.4. Az uradalmi rétgazdálkodás	90.
VI.3.5. Az időjárás befolyása a réthasználatra	91.
VI.4. A legelők	93.
VI.4.1. A legelők elhelyezkedése és típusai	93.
VI.4.2. A legelők kiterjedése	96.
VI.5. A szőlők	99.
VI.5.1. A szőlőtermesztés jelentősége	99.
VI.5.2. A szőlőterületek kiterjedése	99.
VI.5.2.1. A jobbágyi szőlők	100.
VI.5.2.2. Az uradalmi szőlők	102.
VI.5.3. Az uradalmi szőlőművelés	104.
VI.5.4. Terméseredmények	108.
VI.5.5. Az uradalmi szőlők fajtái	109.
VI.5.6. Az uradalmi borászat	111.
VI.6. A kertek	113.
VI.6.1. A veteményeskertek	113.
VI.6.2. A gyümölcsöskertek	114.
VI.6.3. A szérűskertek	117.
VI.7. A sáncok	118.
VI.8. A majorságok	120.
VI.8.1. Majorságok 1848 előtt	120.
VI.8.2. A Szent Pál pusztai majorság	121.
VI.9. A vizek	124.
VI.9.1. A terület vízügyi viszonyai a 18. században	124.
VI.9.2. Vízelvező és lecsapoló árkok	125.
VI.9.3. Fokgazdálkodás	128.
VI.9.4. Patakszabályozások	129.
VI.9.5. Mocsárlecsapolások	133.
VI.9.6. A talajvízforrások	133.
VI.9.7. A malomárkok	134.
VI.9.8. Részösszegzés	135.
VI.10. Ipari tájhasználat az uradalomban	137.
VI.10.1. Mészkeőfejtés és mészégetés	137.
VI.10.2. Kőfejtés	138.
VI.10.3. Tégláégetés	139.
VI.11. Településszerkezet	140.
VII. Összegzés	143.
VIII. A kutatási eredmények hasznosíthatósága és további kutatási irányok	154.
IX. Köszönetnyilvánítás	155.
X. Rövidítések	156.
XI. Bibliográfia	157.
XII. Mellékletek	169.

I.1. Bevezetés

A földrajz egyidejűleg természet- és társadalomtudomány, mert tárgya a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális természeti szférák kölcsönhatás-rendszere. A természet és az ember kapcsolatát az évezredek során mind erősebbé váló kölcsönhatás jellemezte. Kezdetben, az ún. preindusztriális fázisban még minimális kölcsönhatásról beszélhetünk. Azonban a termelőerők fejlődésével ez mind erőteljesebbé vált és az indusztriális fázisban a korábban kizárólagosan létező természeti környezet mellett létrejött a földrajzi környezet, majd pedig a posztindusztriális szakaszban már a földrajzi környezet gyakorlatilag totálissá vált.¹

Ezen folyamat egyes korábbi szakaszait vizsgálja a történeti földrajz, mely inter- és multidiszciplináris tudománynak tekinthető és ennek megfelelően mind földrajzi, mind történelmi irányból megközelíthető. Ebből adódóan a történeti földrajz definíciója és fogalomrendszere nem egységes, az egyes kutatók – diszciplináris elköteleződésüktől függően – azt különbözőképpen értelmezik.² A legáltalánosabban használt definíciók közül a teljesség igénye nélkül néhányat kiemelnek. Frisnyák Sándor szerint *„a történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúráját, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján.”*³ Beluszky Pál értelmezésében *„a történeti földrajz (...) az ember, a társadalom és a környezet térben változó történeti folyamatait feltáró illetve az időben változó területi átrendeződések közötti kapcsolatrendszer analitikusan és átfogóan kutató tudomány.”*⁴ Somogyi Sándor véleménye szerint a történeti földrajz *„olyan önálló tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad hű és megbízható, a tájalkotó tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén és magyarázatán alapuló leírást.”*⁵ Ehhez hozzáfűzi, hogy *„a történeti földrajz az elmúlt időszakok olyan tájainak oknyomozó és magyarázó leírását adja, amelyben már ott élt és hatott az emberi társadalom is.”*⁶

Láthatjuk, hogy a történeti földrajz nem csupán a régi korok földrajzi környezetének leírására, hanem az azt befolyásoló – természeti és társadalmi – okok és tényezők vizsgálatára

¹ TÓTH J. 1998 17-19.

² FRISNYÁK S. 1990 3-4.; BELUSZKY P. 2005 25-39.; FRISNYÁK S. 2002 10-15.; ILYÉS Z. 2007 17-20.

³ FRISNYÁK S. 2002 10.

⁴ BELUSZKY P. 2005 25.

⁵ BELUSZKY P. 2005 39.

⁶ FRISNYÁK S. 1990 4.

is törekszik. Ebben nyilvánul meg igazán a történeti földrajz inter- és multidiszciplinaritása: ugyanis ezen okok és tényezők vizsgálata szükségessé teszi más tudományágak bevonását is a történeti földrajzi vizsgálatokba.⁷ Kutatásom tárgya, a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán folyó tájhasználat megértéséhez nélkülözhetetlen a korabeli gazdálkodás mélyreható vizsgálata, ennek megfelelően kutatásom interdiszciplináris jellegű: erőteljesen kapcsolódik az anyagi néprajzhoz és a gazdaságtörténethez, forrásaiban és ezek jellegéből adódóan módszereiben ahhoz hasonlóan, természetesen a földrajzi szemléletet nem háttérbe szorítva.

A kutatott téma több szempontból is újszerűnek számít. Egyrészt az uradalmi levéltári források – utasítások, számadások, jegyzőkönyvek stb. – vizsgálata a legapróbb részletekbe menő korabeli tájhasználatba nyújt betekintést, a napi szintű tájhasználat bemutatásával magyarázva a történeti földrajzi folyamatokat. Másrészt egy komplex gazdasági egységen belül két eltérő földrajzi környezetű, adottságú területet – a Baranyai-dombságon elhelyezkedő, mérsékelt meleg és nedves, termékeny talajjal rendelkező Alsó-kerületet és a Mecsek-háton elterülő, nedves, hűvös hegyvidéki jellegű, soványabb talajjal rendelkező Felső-kerületet – vizsgálom, amelyek táji jellemzőiben az azonos gazdasági irányítás különböző változásokat idézett elő.

⁷ FRISNYÁK S. 2002 14., 18.; BELUSZKY P. 2005 27.; KEMÉNYFI R. 2002 189-244.

I.2. A kutatás előzményei

Egyes tájegységek történeti földrajzi fejlődését, történeti tájhasználatát Frisnyák Sándor, Beluszky Pál, Ilyés Zoltán és mások munkáiból ismerjük.⁸ Azonban az egyes uradalmak területének történeti vizsgálatával elsősorban az agrártörténeti kutatások foglalkoztak. Az uradalomtörténet-írás az 1930-as években Domanovszky Sándor vezetésével indult meg: a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat uradalomtörténeti monográfiái a XVI-XVIII. századi majorsági gazdálkodással és ennek társadalmi vetületével foglalkoztak, s csak Wellmann Imre a gödöllői Grassalkovich-uradalmat bemutató kötete időhatára terjedt ki 1815-ig. Az egyházi uradalmak vizsgálata azonban háttérbe szorult, a sorozatban csak egy szerző foglalkozott ilyen témával: Gerendás Ernő az Esztergomi Főkáptalan garamszentbenedeki birtokának 18. századi gazdálkodását dolgozta fel.

A II. világháború után a megjelenő feldolgozások időhatára már 1848-ig, a jobbágyfelszabadításig terjedt és ezek általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korát vizsgálták. Ezek közül kiemelkedik Szabad György 1957-ben megjelent monográfiája a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom fejlődéséről a 19. század végéig, a tagosítások lezárásáig. További fontos munkák jelentek meg más uradalmakról is: például Für Lajos a csákvári uradalom gazdálkodásáról, L. Gál Éva a Zichyek óbudai uradalmáról, Kaposi Zoltán pedig a vrászlói uradalomról jelentett meg egy-egy kötetet. Kállay István *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848* című monográfiájában bemutatta a nagybirtok irányítási, szerkezeti és szervezeti működését.

Az egyháztörténet- és a jogtörténetírás a 19. század utolsó harmadától foglalkozott az egyházi birtokokkal, elsősorban a rájuk vonatkozó jogszabályokkal, előírásokkal. E sorban Bonc Ferenc, Erdélyi László, Groh József és Kosutány Ignác műveit kell megemlítenünk.⁹ Az egyházi levéltárakban rendkívül gazdag uradalmi iratanyag található, azonban eddig igen kevés uradalomtörténet készült el. A legtöbb feldolgozás a piarista és bencés birtokokkal foglalkozott,¹⁰ az egyházi uradalmak átfogó bemutatását pedig Dóka Klára végezte el.¹¹

⁸ Például: FRISNYÁK S. 2001, FRISNYÁK S. 2007, BELUSZKY P. 2001, ILYÉS Z. 2007, CZIGÁNY SZ. - GYENIZSE P. - NAGYVÁRADI L. - SZEBÉNYI A. - BALASSA B. - BUGYA T. - PIRKHOFFER E. 2001, GYENIZSE P. - ELEKES T. - NAGYVÁRADI L. - PIRKHOFFER E. 2008, DÁVID J. 2000, DÖVÉNYI Z. 2011, FORINTOS V. - WILHELM Z. 1998, GYENIZSE P. 2009, GYURICZA L. - BOGNÁR A. 2011, MOHOS M. 2008.

⁹ DÓKA K. 1997. 6-7., FÜLÖP É. M. 1996, KAPOSI Z. 2011

¹⁰ OLÁH J. 1975, FÜLÖP É. M. 1995, TÓTH J. A. 1998

¹¹ DÓKA K. 1997

A pécsi klerikális birtokok ilyen jellegű feldolgozásának még csak részletei készültek el. *A Pécsi Egyházmegye története* monográfiásorozat első kötetében Fedeles Tamás foglalta össze a pécsi püspökség és káptalan középkori birtoktörténetét és gazdálkodását, Kiss Gergely pedig az egyházmegye területén lévő szerzetesi intézmények gazdálkodását mutatta be.¹² A birtokok 18-19. századi történetének részleteit Borsy Judit és jelen sorok szerzője tárta fel,¹³ s jelenleg folynak *A Pécsi Egyházmegye története* monográfia második kötetének munkálatai, melyben az említett szerzők tollából helyet kap az egyházi birtokok újkori történetének feldolgozása is.

¹² FEDELES T. 2009, KISS G. 2009

¹³ BORSY J. 2003, HORVÁTH I. 2006, HORVÁTH I. 2011

I.3. Célkitűzések

Disszertációm témája a táj használata és változása a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1736, az önálló uradalom létrejötte és az 1856-tól 1875-ig lezajlott birtokelkülönözés között. Ezen időintervallum önálló periódusnak tekinthető, melyben a vizsgált táj egységes gazdasági irányítás alatt állt. Ezen időszakban a birtok területe egy komplex gazdasági egységként értelmezhető, azonban földrajzi szempontból két különböző területet foglalt magában: a Mecsek-háton elhelyezkedő Felső- és a Baranyai-dombságon elhelyezkedő Alsó-kerületet.

Kutatási célkitűzésem kettős. Egyrészt be kívánom mutatni a táj korabeli használatát és az azon folyó gazdálkodást, mivel ezen két elem elválaszthatatlan egymástól, a tájhasználat megértéséhez nélkülözhetetlen a gazdálkodás mélyreható vizsgálata. Az így nyert információk alapján kirajzolódik a vizsgált terület táji átalakulásának folyamata. Másrészt az emberi tevékenység, vagyis az uradalmi gazdálkodás és tájhasználat hatásának mértékét vizsgálom a környezetre. A két kérdés összefügg, az első részletekbe menő vizsgálata nélkül nem lehetséges a második megértése. Szemléletem ebből adódóan szintén kettős: első kutatási célokat folyamatként vizsgálom, míg a másodikat az első eredményeként.

Kutatásom során az alábbi célokat fogalmaztam meg:

A. A korabeli tájhasználat és gazdálkodás bemutatása

Részkérdések:

- A.1. Az uradalom hogyan és milyen mértékben használta ki a környezeti adottságokat?
- A.2. Miért és hogyan változott a tájhasználat a termelőerők fejlődése következtében?
- A.3. Mely korabeli törvények befolyásolták a tájhasználatot és a táj átalakulását? Hogyan és milyen mértékben?

B. Az emberi tevékenység, vagyis a gazdálkodás és tájhasználat hatására bekövetkező földrajzi környezeti változás bemutatása

Részkérdések:

- B.1. A gazdálkodás tájformáló-környezetátalakító tevékenysége következtében a korábbi természeti táj milyen mértékben alakult át kultúrtájjá?
- B.2. Milyen arányeltolódások következtek be az egyes tájelemek között?

I.4. Források

A 18-19. századi történeti földrajz legfontosabb forrásait a levéltári dokumentumok jelentik. Alapvető és gyakran használt forrásbázist jelentenek a korabeli térképek és összeírások, azonban ezek mellett még számos más jellegű, de ritkán használt iratanyagot is eredménnyel alkalmazhat a kutatás. Különösen fontosak az uradalmi levéltárak jegyzőkönyvei, számadásai, utasításai, urbáriumai, illetve a különféle peres iratok, amelyekben nagyon sok és érdekes információ található. Ezen források jelentőségét növeli, hogy napi szinten mutatják be a korabeli gazdálkodást és ezzel összefüggésben a tájhasználatot.

Kutatási témám vizsgálatához elsősorban elsődleges, még feldolgozatlan levéltári forrásokat használtam fel. Munkám alapvető forrásbázisát a Pécsi Káptalani Levéltárban található, az uradalom területére vonatkozó úrbéri térképek és felmérések jelentették, amelyek értékét nagyban növelte, hogy az eddigi történeti földrajzi kutatások során általában használt, hasonló korú első katonai felmérés térképeivel szemben – melyeket ezért mellőztem is – ezek sokkal részletesebbek, nem csak az egyes tájelemeket, hanem még a parcellákat is feltüntetik.

A tájhasználatot meghatározó korabeli gazdálkodásra vonatkozóan a szintén a Pécsi Káptalani Levéltárban található uradalmi tisztszéki jegyzőkönyvek jelentették a legnagyobb forrásbázist, amelyekben a heti rendszerességgel hozott rendelkezéseket találjuk az uradalom gazdálkodásáról. Ezek mellett a robotjegyzőkönyvek, a káptalani gyűlési jegyzőkönyvek és az uradalmi számadások jelentettek fontos forrást kutatásomhoz.

Ezt az anyagot egészítik ki a Baranya Megyei Levéltárban található, a vizsgált falvakra vonatkozó vármegyei közgyűlési iratok, a birtokelkülönözésre vonatkozó úrbéri törvényszéki iratok, az urbáriumok és az invesztigációs kilenc pontos kérdésre adott válaszok. Emellett felhasználtam még az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található 1785-86-os Széchényi-féle Descriptio-t is.

Kutatásom során azonban mellőztem a Baranya Megyei Levéltárban található megyei adóösszeírásokat, mivel ezek teljes mértékben megbízhatatlanok, gyakorlatilag a szervezett adattorzítás példái. A 18. század eleji állami és úrbéri összeírásokat szintén nem használtam fel, mivel egyrészt kívül esnek kutatásom időhatárain, másrészt ezek is sokszor ellentétes, bizonytalan adatokat tartalmaznak.¹⁴

Levéltári forrásaink jelentős része latin és magyar nyelvű, kisebb része pedig német volt.

¹⁴ KOVACSICS J. 2003. 33-34.

A levéltári források mellett felhasználtam a nyomtatásban megjelent vonatkozó korabeli forrásokat is, elsősorban Keleti Károly szőlészeti statisztikáját és Tagányi Károly erdészeti okmánytárát, helyi vonatkozásban pedig a Kovacsics József szerkesztésében megjelent Baranya megye történeti statisztikai helységnévtárát és a Baranya megyei népességtörténeti lexikont. Nélkülözhetetlen forrást jelentett a pécsi klérus birtokainak 1733-as telepítésügyi összeírása Fricsy Ádám feldolgozásában, mely a munkám kiindulópontjául szolgáló 18. század eleji földrajzi környezetet mutatja be.

I.5. Módszerek

A történeti földrajzi vizsgálatok módszerei a téma inter- és multidiszciplináris megközelítésmódjából, a kutatók eltérő szemléletmódjából, valamint az egyes témák sajátosságaiból kifolyólag sokfélék lehetnek. A speciális, történeti és sokszor néprajzi jellegű források miatt nemcsak a geográfiai módszereket, hanem a történeti kutatásmetodikát is szükséges alkalmazni.¹⁵

Kutatásom során mindkét tudomány módszereit felhasználtam, mind leíró, mind kvantitatív módszereket alkalmazva. Azonban a téma és a források speciális jellegéből adódóan elsősorban a történeti jellegű, leíró módszer hangsúlyosabb használata látszott célszerűnek. Elsőként megfogalmazott célkitűzésemet, a korabeli tájhasználat és gazdálkodás módjának bemutatását kizárólag leíró módszerrel volt lehetséges elvégezni. Szintén ezen módszer nyomatékosabb használatát indokolta az is, hogy forrásaink számszerűleg nagyobb része – az utasítások, jegyzőkönyvek stb. – leíró jellegűek, melyek adatait egzakt módon nem lehetséges értelmezni.

Kvantitatív matematikai számításokra a felmérések és összeírások feldolgozásánál, vagyis a második kérdés megválaszolásánál, a tájváltozás egyes aspektusainak bemutatásánál nyílt lehetőség. Azonban ezek használatát nehezítette, hogy egyrészt a korabeli felmérések a technikai adottságokból kifolyólag pontatlanok – például az egyes települések összterületadatai nem egyeznek a különböző időszakokban –, másrészt pedig több ilyen jellegű forrás adathiányos.

Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozási holdba.

Dolgozatomban a Papnevelő Intézet birtokának egészén vizsgálom a táj használatát és változásait. A birtok két alapvető egységből állt: a Papnevelő intézeti uradalom saját kezelésben lévő területeiből – ide tartoztak a közös használatú területek, pl. az erdők is, amelyek használatát az uradalom szabályozta –, valamint a jobbágyi használatban lévő területekből. Munkámban részletesebben mutatom be az uradalom saját kezelésű területein

¹⁵ FRISNYÁK S. 2002 18-20.

folytatott gazdálkodást, mivel azokról olyan részletes forrásokkal rendelkezünk, amelyekből a napi szintű tájhasználatot és tájátalakítást tudjuk rekonstruálni. Ezzel szemben a jobbágyi tájhasználatára vonatkozóan nagyon kevés biztos adatot szolgáltatnak a források – a jobbágyi gazdálkodásra vonatkozó összeírások pontatlanságait és ebből adódó használhatatlanságát ismertettem a források bemutató fejezetnél –, ennek napi folyamatáról pedig még annyit sem tudósítanak, csupán a jobbágyi gazdálkodás „végeredményei” jelennek meg a térképeken, például a legelőterületek növekedése egyes falvak határában. Így dolgozatomban a jobbágyi tájhasználat bemutatása ebből adódóan jóval szűkszavúbb, mivel csak a megbízható adatokat dolgoztam fel.

A dolgozatban a Papnevelő Intézet birtokának összterületére a „birtok”, a jobbágyi használatban lévő területekre a „jobbágyi”, az Papnevelő Intézeti uradalom saját kezelésű területeire pedig az „uradalmi” kifejezést használom. Az egész birtokot irányító szervezet esetében szintén az „uradalom” kifejezést használom, mivel a birtok egészének a gazdálkodását – a saját kezelésben lévő területei mellett – szintén ez irányította.

Munkám struktúrája a természeti és antropomorf tájelemek egyenkénti vizsgálatára épül. Kutatásom során elemeztem az erdők, szántóföldek, rétek, legelők, szőlők, kertek, sáncok, vizek, kőfejtők, agyagbányák, majorságok használatának jellemzőit, motivációját, szabályozását, eredményeit, amelyek a táj átalakulását meghatározták.

Az egyes tájelemeket az alábbi alapvető szempontok alapján vizsgáltam:

- elhelyezkedés a térfelszínen
- területadatok és arányok
- minőségi jellemzők
- a tájhasználat és a gazdálkodás módja és eredményei

Kivételt képez ez alól az erdők vizsgálata, mert ezek változása olyan összetett folyamat, hogy csak a szabályozás és erdöművelés, mint okok bemutatása után lehetséges értelmezni.

Az egyes tájelemek vizsgálata előtt a történeti földrajzi munkák tematikájának megfelelően bemutattam az uradalmi állattartás jellemzőit, mivel ennek környezetátalakító hatása a korban meghatározó jelentőségű volt szinte minden tájelem esetében.¹⁶ Hasonlóképpen munkám felépítésénél indokoltnak látszott külön fejezetben bemutatni az egyes vizsgált tájelemek térképi megjelenítését és ehhez kapcsolódóan az uradalmi

¹⁶ FRISNYÁK S. 1990 69-72.

térképészetet is, mint kutatásom legfontosabb forrásbázist, annál is inkább, mert az uradalmi térképészet működésének jellemzői szinte ismeretlenek a földrajztudományban.

Dolgozatom földrajzi jellegéből adódóan a gazdálkodás társadalmi vonatkozásainak vizsgálatát nem tekintettem kutatásom céljának, így erre munkám során nem tértem ki. A településszerkezet változásaival szintén csak annyiban foglalkoztam, amennyiben fő kutatási célomhoz, a tájhasználat bemutatásához kapcsolódott.

A fentebb leírt módszertani megfontolások és az alapkutatási jellegből következő nagyszámú jegyzetapparátus miatt munkámban nem a természettudományokban használatos szövegközi, hanem a társadalomtudományokban megszokott lábjegyzetelést használtam.

II. A vizsgált terület földrajzi jellemzői

Az úrbéri szabályzáshoz kapcsolódóan 1783-ban a birtokot földrajzi elhelyezkedésének megfelelően két kerületre osztották fel Pécs város határával. Az Alsó-kerület a várostól délre terült el a Baranyai-dombság területén mintegy 9000 holdon, míg a nagyobb, kb. 17.000 hold kiterjedésű Felső-kerület a Mecsek-háton került kialakításra (1. ábra).

1. ábra. A Pécsi Papnevelő Intézet birtokához tartozó települések (Készítette: Kikindai András)

II.1. Az Alsó-kerület

Az uradalom Alsó-kerületéhez hat település: Szilvás, Szőke, Keszü, Kökény, Bosta és Kisdér tartoztak. A terület a Baranyai-dombság északnyugati részén helyezkedik el. A kerületet északról a Pécsi-félmedence és a Pécsi-víz, nyugatról a kiemelt Görcsönyi-hát paleozoós röge, délről pedig a Villányi-hegység határolja. A dombvidéket ÉNy-DK csapásirányba vízálózat tagolja. A gyengén kiemelt pannon alapzatú dombság morfológiai adottságai meglehetősen egysíkúak, a területre a völgyek közti igen nagy területet elfoglaló,

lösszel fedett platók a legjellemzőbbek. Ezekhez a völgyekhez kis számban deráziós völgyek csatlakoznak. A lösszel vastagon fedett dombsági terület a közepesnél jobb termőképességű Ramann-féle barna erdőtalajjal fedett.

Az Alsó-kerület mérsékelt meleg, enyhe telű dombsági terület, ahol a szubmediterrán és szubkontinentális hatások érvényesülnek.

Baranya megye mai évi középhőmérséklete 10-10,5 C°, a Baranyai-dombság területén ennél 0,5-1 C° fokkal magasabb értékekkel számolhatunk. Vizsgált időszakunk az ún. „kis jégkorszak” időszakába esik,¹⁷ ezért ennél ekkor feltételezhetően hűvösebb volt az időjárás. Erre utal számos forrásunk is, amely arról panaszkodik, hogy gyakran nagyon hideg, hosszú, havas telek voltak,¹⁸ melyek manapság már nem jellemzőek erre a vidékre.

A terület mérsékelt nedves, az évi csapadékmennyiség 600-650 mm, a tenyészidőszakban 225-250 mm. A csapadék éves eloszlásában szubmediterrán vonás figyelhető meg, a csapadékmaximum május-júniusban van, illetve október-novemberben egy másodlagos csapadékmaximum figyelhető meg.

Az Alsó-kerület vízrajzi szempontból a Dráva vízgyűjtő területéhez tartozik. Keszű és Kökény területén délről északra, Szőke, Szilvás és Bosta területén északról déli irányba futnak a patakok. A táj egyetlen jelentős vízfolyása a Keszű helységet északról határoló Pécsi-víz, melybe a Keszűi- és a Kökényi-vizek torkolnak.

A Baranyai-dombság természetes növénytakarójának a cseres-tölgyes erdők számítanak.¹⁹

II.2. A Felső-kerület

Az uradalom Felső-kerülete a Nyugati-Mecsekben terült el, melyhez 12 település tartozott: Orfű, Bános, Szakál, Tekeres, Kovácsszéna, Hertelend, Barátúr, Egyházbér, Bodolya, Husztót, Németszék és Egerszeg.

A Mecsek-hegység a környezetétől viszonylag magasra emelt legfőképpen karbonátos kőzetekből felépülő tönkös sásbérc. A Nyugati-Mecsek geológiai felépítése egyszerű, perm és triász képződményekből áll és a legfőbb jellemzője a karsztosodás. Ilyet az Orfűi-karszton is megfigyelhetünk, a terület legnagyobb karsztos ürege az orfűi Vízfő-forrás barlangja. Az

¹⁷ RÁCZ L. 2001. 56-63.

¹⁸ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1830., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1839., 1840., 1841., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847.

¹⁹ PÉCSI M. 1981; LOVÁSZ GY. 1977.

északi helységperemi részeken a szilárd kőzetet, mint fektet legfőképpen miocén agyagos rétegek váltják fel, így ezeken a területeken csuszamlások tarkítják a hegység morfológiai képét, ilyeneket Orfű és Tekeres térségében figyelhetünk meg. Az uradalom területén fut az Orfútól a Husztót térségéig tartó árkos süllyedés, melyben az Orfű-patak folyik.

A Felső-kerületben a talajok túlnyomó többsége agyagbemosódásos erdőtalaj, de rendzina és podzolos erdőtalajok is megtalálhatók a területen. A talajok átlagos termőképessége 36%.

A Felső-kerület mérsékelt nedves, hűvös hegyvidéki terület. A megye évi középhőmérséklete 10-10,5 C°, melytől a Mecsek-háton 0,5-1 C° fokkal alacsonyabb értékek a jellemzőek. A területen az évi csapadékmennyiség 700-750 mm, a tenyészidőszakban 250-275 mm. A legcsapadékosabb terület Orfű környékén található, ahol az évi csapadék mennyiség a 800 mm-t is eléri.

A Felső-kerület a Duna vízgyűjtő területéhez tartozik. A kerület legjelentősebb vízfolyása a Széki-patak, mely Budafa határában ered és Németszék, Hertelend, Egyházbér és Bodolya helységeket érintve folyik tovább a Kapos-folyóig, Oroszlótotól már az észak-déli irányú szerkezeti árokban. A terület második legjelentősebb vízfolyása az árkos vetődéssel kialakult Orfűi-patak, amely a névadó községben ered és Szakál, Tekeres, Kovácsszéna és Husztót helységeken folyik keresztül, majd Oroszlónál a Széki-patakba torkollik.

A terület a mecseki flórajáráshoz tartozik. A flórajárást képező Mecsek-hegység geológiai felépítéséből és geomorfológiai sajátosságaiból adódóan délies elemekben bővelkedő változatos flórának nyújt termőhelyet. A savanyú talajt adó permi homokkővön, mezozoos palából felépülő területen cseres-tölgyesek virítanak, az északi lejtőkön pedig nagy kiterjedésű gyertyános-tölgyesek uralkodnak. A leghűvösebb, legcsapadékosabb területeken bükkerdők társulásai a jellemzőek. Az északi területeken a délies elemek szerepe fokozatosan csökken.²⁰

²⁰ PÉCSI M. 1981; LOVÁSZ GY. 1977.

III. A vizsgált terület történeti jellemzői

A 17. század végére a Habsburg Birodalom nemzetközi segítséggel kiűzte Magyarországot területének nagy részéről a törököt. A felszabadító háború után az Újszerzeményi Bizottság feladata volt, hogy a régi tulajdonosoknak visszajuttassa a birtokokat, ha azok igényüket adománylevéllel tudták bizonyítani és a fegyverváltást lefizették. Az uralkodó a római katolikus egyházra is támaszkodott abszolutisztikus terveinek megvalósításában, így amikor a pécsi klérus birtokaira benyújtotta az igényét, noha igazolni nem tudta, az Újszerzeményi Bizottság azt elismerte. Ezért a pécsi papság 1703-ban az uralkodó I. Lipóttól új adományozás címén kapta meg a birtokait, hogy annak jövedelmén egyenlő arányban osztozkodjék a püspök, a káptalan, a székesegyház és a felállítandó papnövelde. Gróf Nesselrode Ferenc pécsi püspök (1703-1732) azonban a közös birtoklás megszüntetésére és a birtoknak a felsoroltak közti felosztására törekedett. Sikertelenül is tervét keresztülvinnie és 1714-ben, illetőleg 1717-ben hivatalosan királyi bizottság közbejöttével felosztották a birtokot. A káptalan azonban megrövidítettnek érezte magát és nem nyugodott meg a döntésben. Követelésükre 1723-ban, majd 1736-ban újrarendezték a pécsi klérus birtokainak és jövedelmeinek a felosztását, így a pécsi klérus birtokából a püspöki, a káptalani, a székesegyházi és a szemináriumi birtok alakult ki.²¹

A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma a fenti küzdelem során 1736-ban jött létre. Ekkor a püspök és a káptalan közös megegyezéssel felosztotta egymás között a Papnevelő Intézet és uradalma vezetését. A legfőbb felügyeletet a mindenkori püspök látta el. A püspököt illette az Intézet szellemi vezetése, a növendékek nevelésének és oktatásának irányítása. Az uradalom irányítása, az intézet fenntartásához szükséges jövedelem előállítása és kezelése a káptalan feladata lett. A káptalan köteles volt a birtok éves számadását jóváhagyásra felterjeszteni a püspökhöz, aki így ellenőrizte a gazdálkodást és az Intézet vagyoni helyzetét. A káptalan tagjai közül kinevezett prefektus kötelessége volt az uradalom vezetése, ő volt a földesúri jogok és kötelességek személyes megtestesítője és képviselője. A káptalannak a saját uradalmában kiadott rendeletek és utasítások a Papnevelő Intézet uradalmában is érvényesek voltak.²²

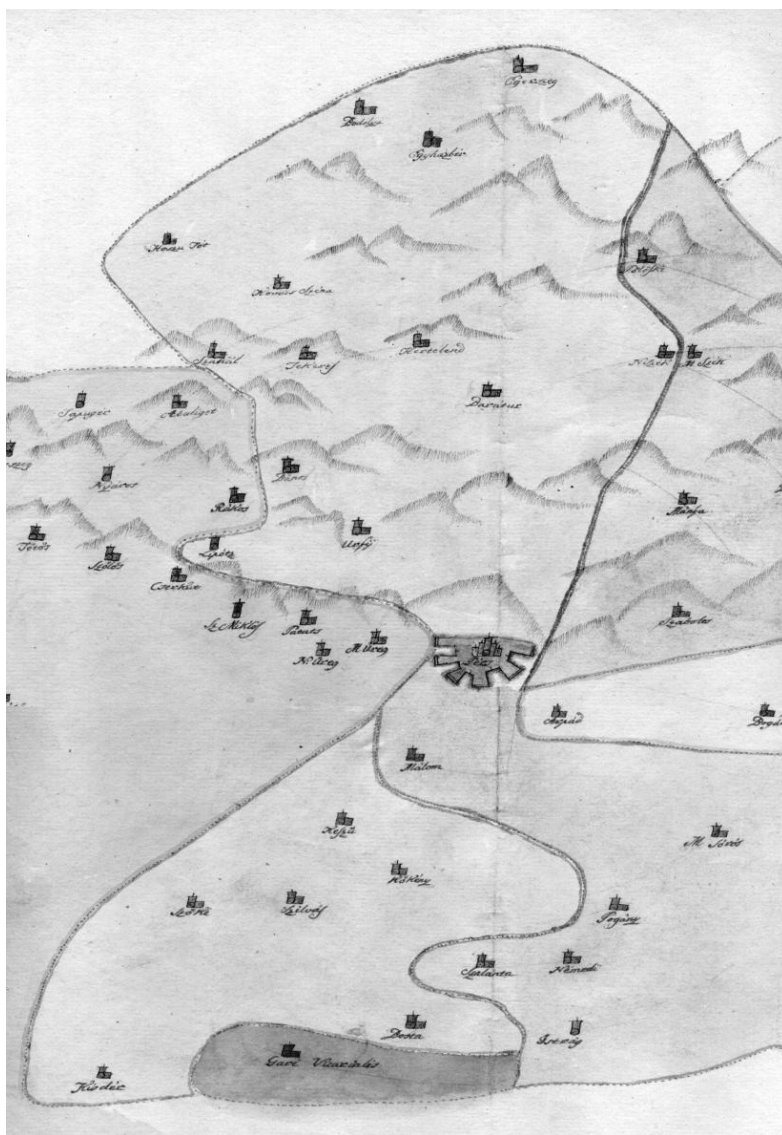
A királyi adományozó levél és a pécsi klérus birtokait felosztó egyezség értelmében az uradalom jövedelmét a felállítandó Papnevelő Intézet felépítésére, majd fenntartására, vagyis a tanárok fizetésére és a növendékek eltartására kellett fordítani, természetesen az uradalom

²¹ RUZSÁS L. 1964. 20., DÓKA K. 2003. 191-200.

²² PKL Sem. 521. Fasc., PKL Sem. 404. Fasc. 1. No.

működtetése mellett. Így az uradalom birtoka célvagyonnak számított, nem beszélhetünk profitorientált gazdálkodásról. Ebből adódóan gazdálkodása kevésbé volt nyitott az újításokra, mint általában a világi uradalmaké, a jobbágyok feudális szolgáltatásaira épült – a robotra és a dézsmára –, valamint saját kezelésű földjein is alapvetően önellátásra termelt, az árutermelés gazdálkodásában csak mellékes szerepet játszott.

Az úrbéri szabályzáshoz kapcsolódóan 1783-ban a birtokot földrajzi elhelyezkedésének megfelelően két kerületre osztották fel Pécs város határával. A várostól délre az Alsó-, északra pedig a Felső-kerület került kialakításra (2. ábra).

2. ábra. A Pécsi Papnevelő Intézet birtokának Alsó- és Felső-kerülete 1780 körül²³

²³ PKL Térképtár. Vegyes térképgyűjtemény.

Jelentős változást hozott az uradalom életében II. József uralkodása. Rendeletére 1786-ban a Papnevelő Intézet működése megszűnt, az uradalmat a Kamara irányítása alá helyezte. A császár 1790-es halála után a következő évben újraindult az oktatás és az önálló gazdálkodás.²⁴

Az 1848. évi IX. tc. teljesen megszüntette az úrbéri viszonyokat, de a végrehajtásáról a szabadságharc miatt csak az 1853. és az 1854. évi pátens intézkedett. Ennek következtében a volt jobbágyok és az uradalom közti birtokmegosztási perek az 1850-es évek közepén megindultak, de községenként eltérő időpontban fejeződtek be, legtovább Kőkény helység pere tartott, mely csak 1875-ben ért véget.²⁵

Helység ²⁶	Lélekszám		
	1785	1828	1857
Orfű	166	268	244
Bános	202	221	245
Szakál	108	159	164
Tekeres	142	237	175
Kovácsszéna	222	326	318
Hertelend ²⁷	476	676	710
Barátúr	281	299	289
Egyházbér	164	278	296
Bodolya	135	205	214
Németszék	353	382	432
Husztót	131	189	213
Egerszeg	161	268	290
Keszü	400	487	614
Szilvás	225	234	282
Kőkény	436	596	540
Bosta	247	261	282
Szőke	193	209	238
Kisdér	262	279	287

1. táblázat. A Pécsi Papnevelő Intézet birtokához tartozó települések népessége 1785 és 1857 között²⁸

A felszabadító háború után a terület benépesülése hamarosan megindult. Kőkény és Szőke helységekbe Boszniából érkeznek telepések még a 17. század végén és a 18. század elején.²⁹ A Felső-kerületben több korábbi település az 1710-es évtized végén még pusztá volt: Egyházbért és Bodolyát a környező és távolabbi településeken toborzott magyar jobbágyokkal

²⁴ PKL Sem. 17. Fasc. 1-2. No.

²⁵ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Kőkény.

²⁶ KOVACSICS J. 2003.

²⁷ Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

²⁸ KOVACSICS J. 2003.

²⁹ SAROSÁCS Gy. 1988. 373

népesítették be,³⁰ Németszékre 1735-ben, Tekeresre 1756-ban, Orfűre 1768-ban, Kishertelendre 1780 körül pedig németek érkeztek.³¹ Az elkövetkező évszázadban a legtöbb településnél folyamatos népességgyarapodást tapasztalhatunk, kivéve Kovácsszéna, Tekeres, Kökény, Barátúr és Orfű községeket, ahol 1828 és 1857 közötti időszakban némileg csökkent a népesség (1. táblázat).

³⁰ PKL MGLT. CCXXVIII. 7. No.

³¹ BML. IV. 8.e.

IV. A táj ábrázolása és az uradalmi térképészet

A 18. és 19. században több tényező is jótékony hatással volt a magyar térképészet fejlődésére. A török hódoltság megszűnte után az 1720-as években megkezdett telepítések adták az első impulzust. A telepítésekhez fel kellett mérni a telepítésre kijelölt területeket és telekkiméréseket kellett végezni. Ezeket a munkákat még többségében külföldi mérnökök végezték. Kortársai közül kiemelkedett a 18. század első felének legjelentősebb magyar mérnöke, Mikoviny Sámuel, aki európai szinten képviselte a hazai térképészetet. Földmérési munkái mind kortársait, mind az őt követő térképészek pontosságát meghaladták. Személye körül egy kisebb iskola is kialakult.³² A Pécsi Püspöki Levéltárban is találhatunk egy Mikoviny-térképet Baranya vármegyéről, amely 1736 és 1742 között készült (3. ábra).³³

A 18. század második felében, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a térképezés rohamos fejlődésnek indult. Ennek több oka is volt: egyrészt Mária Terézia úrbéri rendelete, mely előírta az uradalmi és jobbágyi földek elkülönítését, valamint az 1769. évi erdőrendtartás, mely az erdők felmérését és üzemtervek elkészítését eredményezte. II. József 1786. február 10-én kibocsátotta a földadó megreformálását célzó „Telekkimérési-pátens Magyarország számára” elnevezésű rendeletét, mellyel megindult a kataszteri térképezés hazánkban. Az ebben a korszakban meginduló vízszabályozási és árvízvédelmi munkálatok a földmérő oktatás intézményi létrejöttét is elősegítették. Az Institutum Geometricum 1782-ben nyitotta meg kapuit, ahol a fennállása alatti évtizedekben több száz mérnököt képeztek. Az 1836. évi úrbéri törvény 6. paragrafusa előírta a közös legelők elkülönítéséhez és a tagosításhoz szükséges térképek készítését. Az 1848. évi IX. tc. teljesen megszüntette az úrbéri viszonyokat, a végrehajtásáról a szabadságharc miatt azonban csak az 1853. és az 1854. évi pátens intézkedett, amely a térképkészítés újabb hullámát eredményezte. A polgári térképezés mellett a 18. században megkezdődött a katonai térképezés is.³⁴

A pécsi klérus uradalmaiban a térképészet 18-19. századi fejlődését ugyanezen tényezők segítették elő. A Pécsi Káptalani Levéltárban őrzött uradalmi térképgyűjtemények első darabja egy 1735-ből származó kezdetleges határtérkép, mely a Kísszentmárton és Sámód közti határt ábrázolja, szerzője ismeretlen. Az időrendben következő, 1746-ból származó térkép is határtérkép, mely a Bicsérd és Tarcsa közti határt mutatja be. Ez Kovács

³² PAPP-VÁRY Á. 2007. 86-88.

³³ HORVÁTH I. 2011.

³⁴ DÓKA K. 1992., FODOR F. 1952-1954., JOÓ I. – RAUM F. 1992., PAPP-VÁRY Á. 2007.

1762-ben felmerült a gondolat, hogy a négy egyházi – a püspöki, a káptalani, a székesegyházi és a Papnevelő intézeti – uradalom közösen alkalmazzon egy mérnököt és a következő év elején már egy bécsi matematikus el is vállalta a feladatot. Sajnos a pár soros források többet nem közölnek sem a személlyel, sem a mérnöki feladatokkal kapcsolatban.³⁸

A káptalan 1777-ben döntött Duplater Antal mérnök alkalmazásáról évi 100 forintos fizetéssel, valamint további 50 forintot is utalványoztak részére, hogy a szükséges mérnöki eszközöket beszerezhesse.³⁹ Duplater vállalta a teljes uradalom felmérését. A felmérés eredményét földkönyvben kellett összesítenie és térképen ábrázolnia. Ezért a munkáért a rendes évi fizetésén kívül további javadalmazásban is részesült, minden felmért telek után egy körmöci aranyat kapott.⁴⁰ A Papnevelő Intézet uradalmát az 1782-es esztendőben mérte fel, itt is ugyanolyan javadalmazásban részesült, mint a káptalani uradalomnál.⁴¹ Azonban a felső-kerületi Barátúr és a teljes Alsó-kerület térképei nem készültek el, mert 1783 tavaszán hirtelen elhunyt.⁴² A Duplater által készített térképek az 1767-es úrbéri rendelet végrehajtásához szükséges előzetes felmérések voltak, így azok még az úrbérrendezés előtti állapotokat tükrözik.

Duplater Antal térképei a terület első hiteles ábrázolásai, ő telkenként, parcellánként mérte fel az egyes települések határát. A térképek méretarányát átlós aránymérték alkalmazásával adta meg bécsi klaszterben, méretarányuk átszámolva 1:7200. A térképek tájolása eltérő: Szakály északi, Bodolya és Husztót déli, Bános, Orfű és Németszék nyugati, Hertelend és Tekeres északnyugati, Egerszeg keleti, Egyházbér északkeleti, Kovácsszéna térképe pedig délkeleti tájolású. A mérnök minden esetben feltüntette a térképen az északi irányt, a legtöbb esetben szélrózsával, de Bános és Kovácsszéna helységeknel díszes rajz mutatja ezt. Az eltérő tájolásra valószínűleg az lehet a magyarázat, hogy a térképeket a felmérés részét képező földkönyvekben helyezték el.

A térképek síkrajza nagyon gazdag. Duplater a településeket piros színnel ábrázolja, és az utcahálózatot, a házak alaprajzát és a telkek sorszámát is feltünteti. A házakhoz hasonlóan a szállásokon álló épületeket is piros színű alaprajzzal ábrázolja. Jelzi az egyes művelési ágakat is, ezek ábrázolására eltérő színeket és betűjeleket alkalmazott. A szántókat okkersárga és fehér színátmenettel, a réteket sötétzöld, az erdőket világoszöld, a szőlőket világossárga színnel ábrázolja. A szántóknál és a réteknél az egyes parcellákat is feltünteti és a

³⁸ PKGYJKV. 1762. augusztus 19. 7., 1763. január 29. 2.

³⁹ PKGYJKV. 1777. július 25.

⁴⁰ PKL MGLT. CDXCIII. Fasc. 13. No.

⁴¹ PKGYJKV. 1782. február 18. 2., május 22. 7.

⁴² PKGYJKV. 1783. március 17. 3.

tulajdonosuk házását is. A szőlők és erdők ábrázolásánál nem elégszik meg a már említett színek használatával, hanem további jeleket is alkalmazott: a szőlőknél a karóra felfutó szőlőindát, az erdőknél pedig a fákat is megrajzolta. Pontosan ábrázolta az utakat és a hidakat, sőt még az utak futásirányát is megnevezte „*Strasen von Fünfkirchen*” vagy „*Nach Barátur*”.

4. ábra. Duplater Antal Bános térképe 1782-ből

A térképek vízrajzi ábrázolása is gazdag és informatív. A természetes vízfolyások és a mesterséges malomcsatornák ábrázolása között nem tesz különbséget, futásirányuk és a mesterséges vízfolyáson elhelyezett, piros színnel jelölt malomépület alapján lehet megkülönböztetni őket. A térképein keresztekkel ábrázolta a temetőket, a templomokat pedig egy templom oldalnézeti rajzával. A szomszédos községek határait különböző színnel megfestve ábrázolta és feltüntette a település nevét is, így egy színes keretbe foglalta az ábrázolt települést. Ha a település egy másik uradalomhoz tartozó községgel volt határos, akkor pirossal festett apró körökkel a határhalmokat is feltüntette a térképeken. A térképek névrajza nagyon gazdag: német, latin és magyar nyelvű feliratokat használt. A földrajzi neveket a lakosság nemzetiségének megfelelően magyarul vagy németül tüntette fel, Orfű térképén viszont mind a magyar, mind a német földrajzi megnevezések megtalálhatóak. A

térképeken lévő területkimutatások díszes kivitelűek, mitológiai és mindennapi életből vett rajzok, ábrák díszítik. A táblázatban az egyes művelési ágakat német nyelven jelzi. A területmértékegységet holdban (*Joch*) adta meg, de a rétek kiterjedésénél a kor szokása szerint a kaszás (*Maader*) mértékegységet használta. A domborzati viszonyokat szempilla módszerrel ábrázolta és feltüntette a földrajzi helyneveket is. Az egész térképet egy vékonyabb belső és egy vastagabb külső vonal kettős kerete határolja. A térképeken a készítő és az azt hitelesítő személy aláírása is látható. A 11 térkép közül díszítettség szempontjából külön említést érdemel Tekeres, Kovácsszéna, Hertelend és Bános térképe (4. ábra).⁴³

Duplater halála után Tuschnek Károly János vállalta, hogy folytatja az uradalom felmérését, ebben azonban hirtelen bekövetkező halála megakadályozta, munkássága gyakorlatilag ismeretlen.⁴⁴ A rendelet értelmében az elkülönített jobbágyi és uradalmi területeket ábrázoló térképek végül is majd csak 1802-ben készülnek el.

A II. József által elrendelt kataszteri térképezés részleges eredményei is megtalálhatóak a levéltárban. Az uralkodó a fölmérés végrehajtását a földbirtokosokra hárította. A három káptalani irányítás alatt álló uradalom felmérésére a káptalan Würth Jánossal kötött szerződést 1787-ben, aki a munkát a káptalani uradalomban kezdte el.⁴⁵ A felmérés azonban csak részben készült el, a másik két uradalomban pedig el sem kezdődött, mert II. József 1789. december 18-án kelt leiratában félbeszakította azt.⁴⁶

A Papnevelő Intézet uradalmának felmérése 1783-as félbeszakadása után csak egy évtized elteltével, 1794-ben folytatódott a még fel nem mért Alsó-kerületben. A felmérés és a térképek elkészítésére Eisenhut György vármegyei mérnök vállalkozott és a következő évben, 1795-ben teljesítette is a megbízatást. A mérnök vállalta, hogy mind a jobbágyok, mind az uradalom földjeit külön-külön felméri és az urbárium előírása szerint kijelöli a három nyomást. A réteket sarjútermés szempontjából osztályoznia kellett és annak megfelelően 800-900-1000 négyszögöles területekben kimérni. Az úrbérrendelet értelmében a jobbágyi és uradalmi területek közti határt is ki kellett jelölnie. Fáradságos munkája ellentételezéseként minden felmért telek után 3 forintot kapott. A földkönyvet és a térképet 2-2 példányba kellett elkészítenie megbízója számára, aki a térképek darabjáért 13 forintot és 20 krajcárt fizetett. A munkája itt még nem ért véget, az egész felmérés lezárásaként a mérnök kötelessége volt, hogy az elkészült térképeket és földkönyveket a vármegyével hitelesítse. A felméréshez szükséges segítséget és fuvart az uradalom biztosította, továbbá rendelkezésére bocsájtott egy

⁴³ DÓKA K. 1991. GT. 191. 408. Fasc., GT. 179. 408. Fasc., GT. 200., 408. Fasc., GT. 25/b., 408. Fasc.

⁴⁴ PKGYJKV. 1783. március 17. 11., november 10. 3., december 15. 10.

⁴⁵ PKGYJKV. 1787. május 10. 10.

⁴⁶ JOÓ I. – RAUM F. 1992. 182.

hajdút is, aki ismerte a helyi viszonyokat.⁴⁷ Az Eisenhut György által készített térképek, ellentétben a már említett Duplater-térképekkel, nem az úrbérrendezés előtti, hanem a rendelet értelmében már elkülönített földterületeket ábrázolják.

Eisenhut György az Alsó-kerület falvairól készített térképei színesek ugyan, de már nem olyan díszesek, mint Duplater Antalé. Eisenhut is átlós aránymérték alkalmazásával adta meg a méretarányt bécsi ölt használva, méretarányuk átszámolva 1:7200, vagyis megegyezik Duplater térképeivel. A térképek tájolása szintén eltérő: Bosta, Szőke és Szilvás észak-északkeleti, Kisdér északi, Keszü nyugati, Kökény térképe pedig keleti tájolású. Eisenhut térképein a települések ábrázolása részletes, az épületek is láthatóak. Az egyes művelési ágakat, nyomásokat különböző színekkel jelölte és latinul feltüntette számukat. A földrajzi helyneveket csak Keszü és Kökény térképein tüntette fel, az utóbbin a bosnyák nemzetiségű lakosság nyelvén. A vízrajza részletes, a domborzatot szempillamódszerrel ábrázolta. A mappáin az egyes parcellákat és a hozzájuk tartozó telekszámokat is feltüntette. Az erdők területét Duplaterhez hasonlóan ő is fák rajzával díszítette és négyszögölben a kiterjedésüket is megadta. Az uradalmi területeket következetesen világoskékkel jelölte. Az ábrázolt helység határait különböző színnel jelölte és a határhalmokat is ábrázolta, valamint a szomszédos települések nevét is feltüntette. A mérnök aláírása mellett a térképet hitelesítő vármegyei személyek aláírása és pecsétlenyomata is látható. Eisenhut térképei már nem tartalmaztak területadatokat (5. ábra).⁴⁸

5. ábra. Eisenhut György Szilvás térképe 1795-ből

⁴⁷ PKL MGLT. CDLXXXV. Fasc. 3. No.

⁴⁸ DÓKA K. 1991. GT. 4., PI. 18., GT. 22., GT. 35.

elhúzódt, mert Orfű és Szakály helységek térképein és földkönyveiben több hibát talált a vármegyei mérnök, Eisenhut György, aki csak kijavításuk után hitelesítette azokat.⁵¹ A települések felmérése mellett Gmehlingnek egyéb mérnöki szaktudást igénylő feladatokat is végre kellett hajtania, így részt vett a határperekben és a malmok vízárkainak kijelölésében is.⁵²

Gmehling Józsefnek a Felső-kerület falvairól készített papír alapú mappái azonos méretarányban készültek, mint Duplater Antalé. Tájéolásuk viszont már eltérő: Bános (1804), Barátúr (1803), Egerszeg (1803), Kovácsszéna (1803), Szakály (1802), Egyházbér (1804) és Németszék (1805) helységek térképei északi, Hertelend (én.) észak-északkeleti, Bodolya (1803) és Husztót (1803) észak-északnyugati, Tekeres térképe (1802) pedig nyugati tájolású. Gmehling pontosan ábrázolta a falvak alaprajzát, az utcákat és telkeket, valamint a rajtuk lévő épületeket is. Út- és vízrajza aprólékos, a domborzat lejtőcsíkozással ábrázolt, az egyes művelési ágakat színezéssel különböztette meg. A szőlőket karóra felfutó indával, az erdőket pedig apró fák rajzával jelölte. A dűlőkön belül a parcellákat és a hozzájuk tartozó telekszámokat is feltüntette. Gmehling a földrajzi neveket magyarul vagy németül tüntette fel, a települések nemzetiségének megfelelően. Ezek mellett a latin nyelvet is használta az egyes művelési ágak vagy egy adott terület tulajdonosa megnevezésekor. Néha az uradalmi területek kiterjedését is megadta. A térképen a feliratokat vörös és fekete tintával készítette. Gmehling a térképen található táblázatban megadta a területek művelési típusát és kiterjedését is. A területadatokat magyar holdban, a rétek kiterjedését pedig kaszás mértékegységben adta meg. A térképeket kettő – egy vékony és egy vastag – vonalból álló keret határolja. Térképei már nem olyan mives kivitelűek, mint Duplater mappái (6. ábra).⁵³

Feltételezhetjük, hogy Gmehling József munkájával a káptalan nem volt elégedett, mert az 1815-ben a már elvégzett munkáért járó bért kifizette ugyan, de a következő évtől már nem alkalmazta.⁵⁴ Utódja Gnaedinger Fidél lett, aki korábban a szentlőrinci Esterházy-uradalomban szolgált.⁵⁵ 1762 óta Gnaedinger volt az első állandóan alkalmazott mérnök a káptalani uradalmakban. Gnaedinger egyik uradalomban sem végzett teljes, egész uradalmat érintő felmérést, a Papnevelő Intézet uradalmában is csak az uradalmi területeket mérte fel 1832-ben, sajnos a felmérés eredménye ismeretlen.⁵⁶

⁵¹ PKGYJKV. 243, 247, 336, 339/1812.

⁵² PKGYJKV. 149/1814

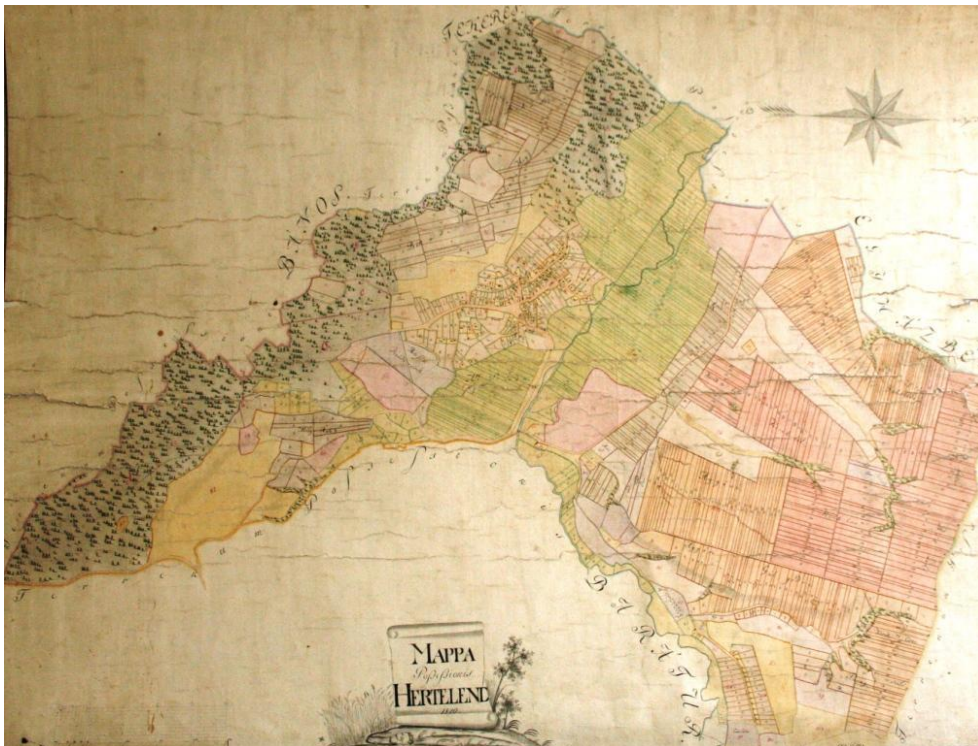
⁵³ DÓKA K. 1991. GT. 38, 40, 48, 91, 93, 128, 133.

⁵⁴ PKGYJKV. 356/1815.

⁵⁵ PKGYJKV. 266/1815., 98/1816.

⁵⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve. 1832. június 2.

Gnaedinger jelentősebb munkái közül csak az 1820-as esztendőben készült hertelendi térképét ismerjük.⁵⁷ A helység újbóli felmérését már 1815-ben elhatározta a káptalan, mert Gmehling József munkájával nem volt megelégedve. A településen 1800-ban felállított plébániának juttatott kegyúri földet nem mérte ki, az elszórtan elhelyezkedő uradalmi területeket nem tagosította.⁵⁸ Az elmaradt feladat végrehajtására a szerződést 1816-ban kötötték meg az érintett felek.⁵⁹ Gnaedinger mérnök minden felmért 1100 négyszögöles holdért 18 krajcárt kapott és a munka alatt a helyi ispánnal szállt meg és étkezett. Ekkor került sor a település szabályozására is, az uradalom a görbe utcákat kiegyenesítette, az útban lévő házakat lebontatta és új, már sorban álló, 137 négyszögöles telkeket mért ki a rendezésben érintett jobbágyoknak.⁶⁰ Az elkészült térkép már ezt a rendezett állapotot tükrözi. A térkép nyugati tájolású és 1:7200 méretarányban készült. A térkép anyaga vászonra kasírozott papír. Az északi irányt nem latin, hanem német nyelven adta meg. A település és határának ábrázolásmódja, részletessége hasonló Gmehling térképeihez, de ő már több szint alkalmazott.

7. ábra. Gnaedinger Fidél Hertelend térképe 1820-ból

⁵⁷ DÓKA K. 1991. GT. 130.

⁵⁸ PKGYJKV. 267/1815.

⁵⁹ PKL Sem. 86. Fasc. 24. No.

⁶⁰ PKGYJKV. 186/1817., PKL Sem. 220. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1819. január 9. 3.

A nyomásokat különböző színnel jelölte és az egyes dűlőkben a parcellákat és a tulajdonos telekszámát is feltüntette. A földrajzi neveket magyarul ismertette. Az ő térképein jelenik meg először az erózió által tönkretett vízmosások szaggatta földek ábrázolása, a domborzatot viszont már nem ábrázolta. A térképen már látható a Széki-patak új szabályozott medre is a régi mellett. A mappát egy vékony és egy vastag fekete vonalból álló kettős keret határolja (7. ábra).⁶¹

Gnaedinger több kisebb mérnöki munkát is végzett az Papnevelő Intézet uradalma számára, az 1815-ös esztendőben Kovácsszéna, Husztót, Orfű és a káptalani uradalomhoz tartozó Abaliget közti határt jelölte ki, és részt vett a határhalmok helyreállításában és részleges újjáépítésében is. Kijelölte az uradalomban a szabad vadászati területeket, felmérte a husztóti és kovácsszénai malmokat, Bodolyán pedig új malomárkot jelölt ki. Felmérte Magyarhertelend és Tekerés helységek közt a vitás területet és erről térképet is készített.⁶² Az alsó-kerületi Bosta, Szilvás és Szőke helységekben az 1836. évi VI. törvénycikk értelmében végrehajtotta a korábban közösen használt legelők elkülönítését.⁶³ Sok munkát adott neki az 1820-30-as évtizedekben a szélsőséges időjárás is. Az irányításával javították ki a feliszapolódott vízelvezető árkokat, ő tervezte meg az újabb árkokat, és csapoltatta le az elöntött réteket.⁶⁴ Erdészeti munkái közül csak egyet ismerünk, 1832-ben a németszéki erdőt líneákra osztotta fel.⁶⁵ Természetesen e munkák mellett a másik két káptalani irányítás alatt álló uradalomban is dolgozott.⁶⁶

Gnaedinger működése kezdetén minden elvégzett munkáért külön kapta a fizetését, napi díja 5 forint volt.⁶⁷ Ha a központtól, Pécestől távolabb dolgozott, akkor a helyi plébánosnál vagy a közelben szolgáló tisztí személynél aludt és étkezett. Pár évvel később már több munkanapot igénylő mérnöki feladatokat hajtott végre, így kénytelen volt saját ellátásáról gondoskodni, ezért a káptalanhoz fordult, hogy az természetbeni juttatásban is részesítse, gabonát és bort is adjon neki. Indoklásában a szomszédos Eszterházy és Batthyány uradalmakban szokásban lévő díjazásra hivatkozott, ahol a mérnökök napi 1 forint 15 krajcárt és egy-két icce bort kaptak. A káptalan évi 50 forintot és 10 mérő rozst szavazott meg.⁶⁸

⁶¹ DÓKA K. 1991. GT. 130.

⁶² PKGYJKV. 305/1819.

⁶³ PKGYJKV. 15/1838.

⁶⁴ PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1823. május. 3., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1824. március 13., június 5., 1829. május 2.

⁶⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1832. december 22.

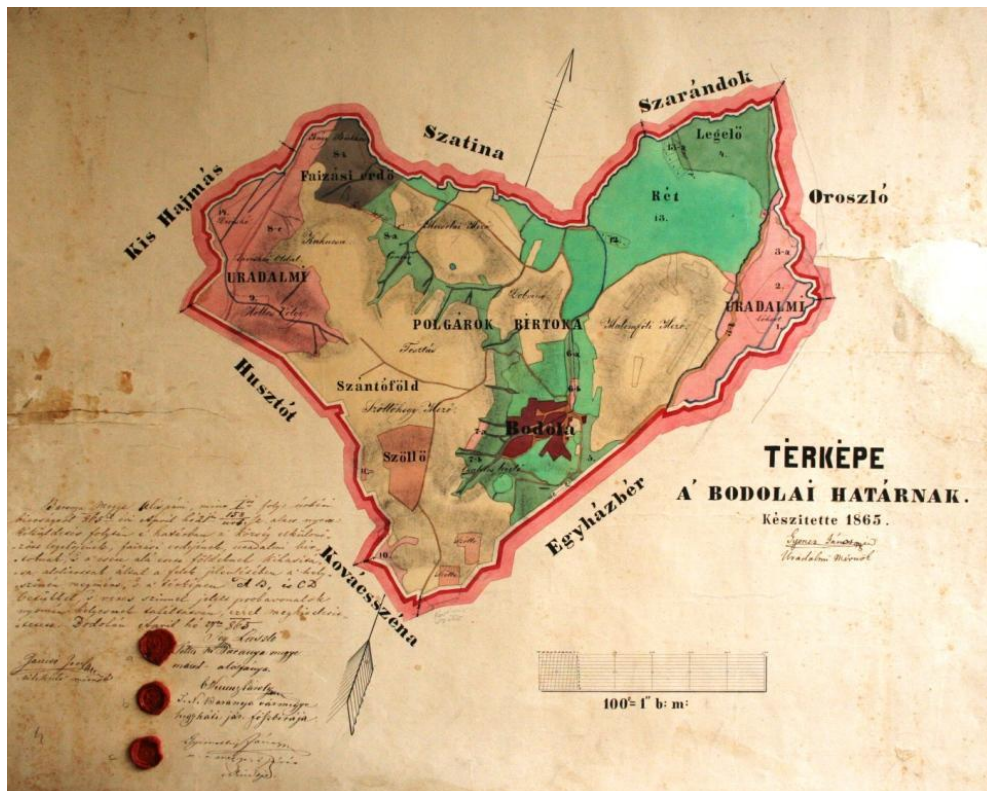
⁶⁶ PKGYJKV. 356/1815.

⁶⁷ PKGYJKV. 356/1815.

⁶⁸ PKGYJKV. 20/1822.

A már idős Gnaedinger Fidél 1836-ban korára hivatkozva kérte nyugdíjazását, ekkor már 20 éve szolgált a három uradalomban és 5 éve a káptalani uradalom tisztartója is volt. A káptalan nem fogadta el a teljes nyugdíjazását, csak a tisztartói hivatal alól mentették fel és a fizetését nem csökkentve kötelezték a három uradalom teljes felmérésére és a székesegyházi uradalomban a tagosítás és a legelőelkülönözés végrehajtására.⁶⁹ Ezt az újabb megbízatást azonban már nem tudta teljesíteni, mert 1839-ben elhunyt.⁷⁰

Gnaedinger Fidélt a mérnöki tisztségben Gyenes János, a bólyi Batthyány uradalom mérnöke követte. Az úrbéri munkálatok miatt mindhárom uradalomnak nagy szüksége volt egy megbízható mérnökre, ezért Gyenes fizetésének meghatározásakor a káptalan engedékeny volt, a mérnök határozhatta meg a fizetését.⁷¹ Még ugyanabban az évben a három uradalom közösen a mérnöki munkához szükséges új műszereket is vásárolt egy bécsi cégtől.⁷² Gyenes az éves állandó fizetése mellett az egyes elvégzett munkákért további javadalmazásban is részesült.⁷³

8. ábra. Gyenes János Bodolya térképe 1865-ből

⁶⁹ PKGYJKV. 263/1836

⁷⁰ PKGYJKV. 175/1839.

⁷¹ PKGYJKV. 166/1839.

⁷² PKGYJKV. 227/1839.

⁷³ PKL Sem. 116. Fasc. 455/1843. 125. Fasc. 723/1842.

Az 1840-50-es évekbeli úrbéri perek végrehajtásakor a legtöbb feladat a mérnökre hárult. Ismét fel kellett mérnie az összes település határát, hogy naprakész adatokkal rendelkezzenek a jobbágyi és uradalmi birtokok kiterjedéséről és elhelyezkedéséről. A mérnök határozta meg az egyes falvakban a jobbágyoknak kiadandó legelő- és erdőmennyiséget, majd a két fél, a földesúr és a jobbágyok megegyezése után szintén az ő feladata lett az elkülönözés végrehajtása, mely együtt járt a tagosítással is. Ezért Gyenes kérésére a megsokasodott mérnöki munkák miatt 1841-ben a káptalan egy segédmérnök alkalmazása mellett döntött.⁷⁴

Gyenes 1858 februárjában kérte a nyugdíjazását, de a káptalan elutasította kérését, sőt további munkák elkészítésére utasította. Minden faluban el kellett végeznie a tagosítást, a legelő- és erdőelkülönözést, és az úrbéri per végrehajtását is rábízták. Minden sikeresen befejezett perért 80 pengőforintos fizetést ajánlott a káptalan.⁷⁵ A következő hónapban ismét kérte a nyugdíjazását, de a kérését ismét elutasították.⁷⁶ 1864-ben munkájában már annyi könnyítésben részesült, hogy csak a Papnevelő Intézet és a Székesegyház uradalmainak mérnöki munkáival kellett foglalkoznia és azokat egy éven belül befejeznie. A folyamatban lévő úrbéri pereket Buday Béla másodmérnöknek kellett átadnia, akit a megsokasodott feladatok miatt 1857-től alkalmazott a káptalan.⁷⁷ Gyenes a következő év elején elhunyt, utóda a már említett Buday Béla lett, aki részben befejezte az elkülönözéseket, a tagosításokat és a pereket.⁷⁸ Buday éves fizetése 500 pengő forint volt és minden felmért hold után 8 krajcárt kapott. A munkájához szükséges műszereket a bécsi Kraft cégtől szerezte be.⁷⁹ A maradék felső-kerületi Magyarhertelend, Barátúr, Németszék, Tekeres és Kovácsszéna helységek felmérését Kelemen Gyula mérnök végezte el, aki minden felmért 1200 négyszögöles hold erdő és legelő területért 15, más felmért művelési ágakak holdjáért pedig 20 pengő krajcárt kapott.⁸⁰ A térképek készítői között felbukkan még egy név: Gyenes Kletusé. Ő valószínűleg Gyenes János hozzátartozója, esetleg fia lehetett. A személyéről a levéltárakban semmilyen információ nem került elő.

⁷⁴ PKGYJKV. 200/1841.

⁷⁵ PKGYJKV. 1858. február 22.

⁷⁶ PKGYJKV. 1858. március 23.

⁷⁷ PKGYJKV. 18/1864.

⁷⁸ PKGYJKV. 150, 163/1865.

⁷⁹ PKGYJKV. 1857. február 4., február 24., június 4. A beszerzett műszerek és egyéb eszközök jegyzéke: 1 mérő asztal két táblával, delejtő (iránytű), egyenző, függönyvilla, mérőlánc, öl, távcsővonalas (Perspektiv Lineal), kettő rudas körző, Posener-féle területszámító műszer, rajzeszközök, Gaty-féle 45° tükör, ernyő, táblatok és tároló dobozok.

⁸⁰ PKL Sem. 139. Fasc. 13. No. Kelemen Gyula mérnökkel tett szerződése az Uradalomnak némely helységek felmérése eránt. 1858., PKGYJKV. 127, 149/1866., DÓKA K. 1991. PI. 8.

Gyenes János, Gyenes Kletus, Buday Béla és Kelemen Gyula térképei már más szellemben készültek, mint elődeiké. Térképeik pontosak, részletesen ábrázolják az egyes településeket és azok határait, de a művészi kivitel már hiányzik, készítőiknek fontosabb volt a részletes és pontos ábrázolás, mivel azok az úrbéri perekhez készültek.⁸¹

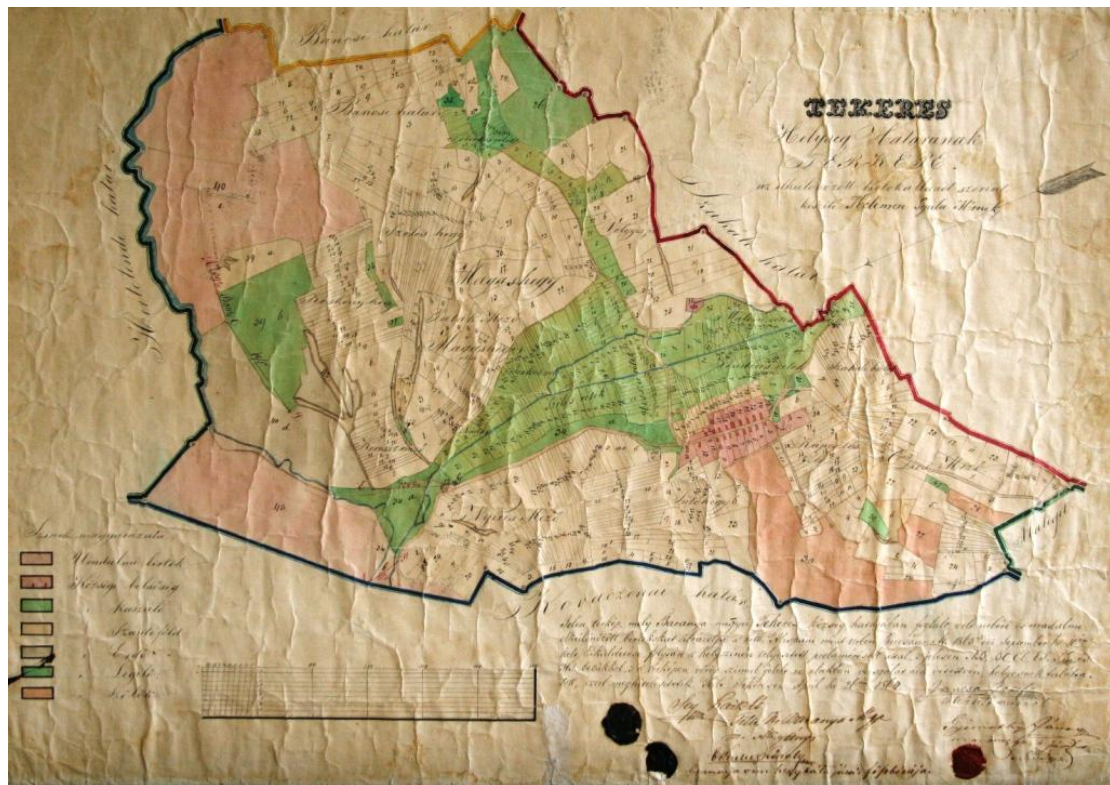
Gyenes János a legelő-elkülönítéskor Szőke (1843) és Szilvás (1844) helységekről, a felső-kerületi uradalmi területekről (1840 k.) és a Hertelend község határában a jobbágyoktól visszavett földekről (1840 k.) készített egy-egy térképet. Később, az 1860-as években a birtokelkülönítéssel kapcsolatban Bodolya (1865), Egyházbér (1865), Kisdér (1864), Szilvás (1862) és Szőke (1862) helységek térképeit készítette el. A térképek tájolása eltérő: Egyházbér, Kisdér és Szőke nyugati, Szilvás keleti, Bodolya térképe pedig észak-északnyugati tájolású. A térképeken átlós aránymérték alkalmazásával adta meg a méretarányt, bécsi ölt használva, a méretarány méterre átszámolva – csakúgy, mint a korábbi térképeken – 1:7200. Ezek a térképeken földrajzi nevekkel már elvétve találkozunk. Az egyes művelési ágakat különböző színnel ábrázolta. Ezek közül a legrészletesebb térképpel Szőke helység rendelkezik. Gyenes ezen a mappán a parcellákat is ábrázolta és a térkép szélén a színekhez magyarázatot is adott, megnevezve az egyes művelési ágakat. A domborzatot csíkozós módszerrel ábrázolta. Minden térképen megtaláljuk az ellenőrző méréseket és a hitelesítési záradékot is (8. ábra).

Gyenes Kletusnak csak három helység térképe maradt fenn – Kőkény (1867), Keszü (1866) és Egerszeg (1866) – és a bostai faizási erdő elkülönítési terve (1866). A helységek térképei színes papír térképek. Ezen térképek tájolása eltérő: Kőkény és Keszü keleti, Egerszeg pedig kelet-délkeleti tájolású. A térképeken átlós aránymérték alkalmazásával adja meg a méretarányt bécsi ölt használva. A méretarány méterre átszámolva szintén 1:7200. Ő is színekkel jelölte az egyes művelési ágakat és a térképen nevezte meg azokat. A térképeinek névanyaga már nem olyan gazdag, magyar és délszláv földrajzi elnevezéseket tüntet fel. A térképein a domborzatot nem ábrázolja, viszont a vízrajza részletes: nemcsak a természetes vízfolyásokat, hanem a mesterséges csatornákat is pontosan ábrázolta. Részletesen ábrázolta a szántókat, réteket, legelőket, szőlőket és az erózió által kikezdett földterületeket is. Megkülönböztetve ábrázolta az uradalmi és a volt jobbágyok területeit, utóbbiaknál a parcellákat is feltüntetve. A majorsági és más jelentős épületeket, például a malmokat, a temetőket, utakat, hidakat és a határhalmokat is láthatjuk térképein. Az ő térképein is megfigyelhetjük a hitelesítési méréseket és a záradékot.⁸²

⁸¹ DÓKA K. 1991. Pl. 14/b., Pl. 8., GT. 131/d.

⁸² PKL Térképtár Egerszeg, Keszü és Kőkény térképei

Kelemen Gyula Barátúr (1864), Kovácsszéna (1863), Németszék (1862) és Tekeres (1864) térképeit készítette el a birtokelkülönözés idején. Mind a négy térkép más tájolású: Barátúr kelet-északkeleti, Kovácsszéna északnyugati, Németszék nyugati, Tekeres pedig kelet-délkeleti tájolású. A térképeken a méretarányt átlós aránymértékkel adja meg, a méretarányuk szintén 1:7200. Hasonlóan a már említett mérnökökhöz ő is színekkel ábrázolta az egyes művelési ágakat, viszont ő már színjelmagyarázatot is készített a térképek szélén. A térképei mind részletesebbek, mint Gyenes Jánosé, ő a parcellákat és a hozzájuk tartozó telekszámokat is feltüntette. Részletesen ábrázolta az uradalmi és egyéb birtokokat, a szántókat, a réteket, a legelőket, a szőlőket és az erdőket. A mappáin a földrajzi helyneveket is feltüntette. Hasonlóan a már említett térképekhez, ezeken is láthatjuk a hitelesítési méréseket és záradékokat. A térképeinek anyaga vászonra kasírozott papír (9. ábra).

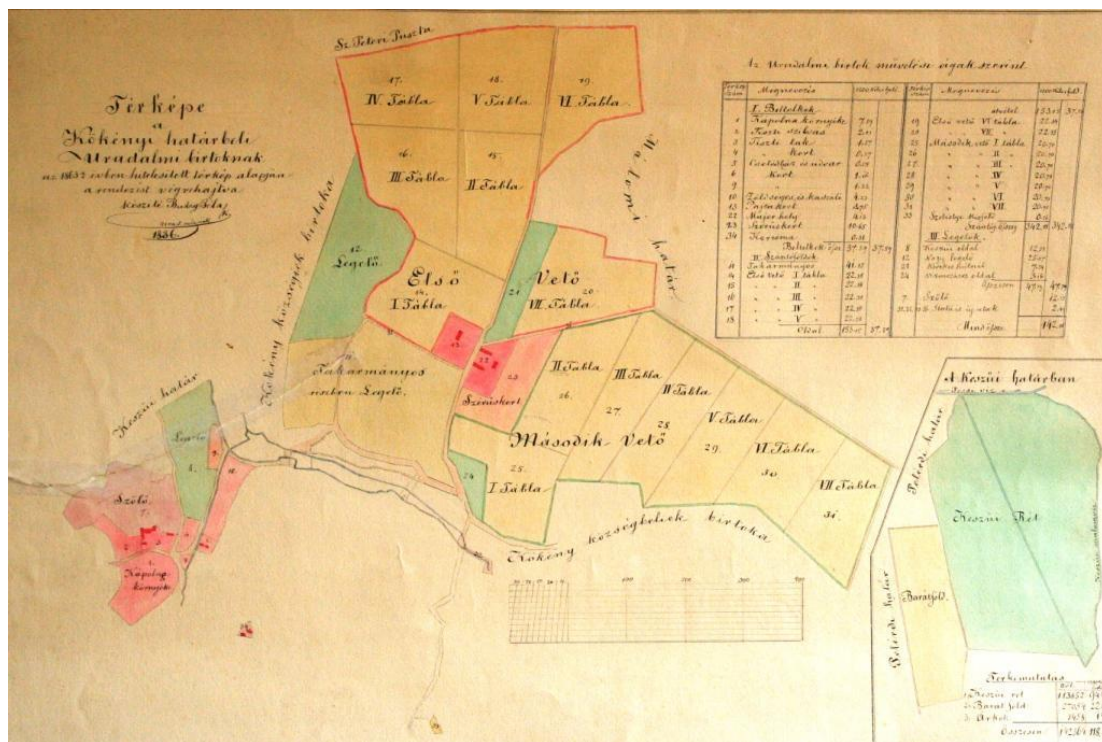

9. ábra. Kelemen Gyula Tekeres térképe 1864-ből

Buday Béla Husztót (1871), Szakál (1867), Kovácsszéna (1872) és Egerszeg (1874)⁸³ helységekről egy-egy és a Szent Pál pusztai majorságról három (1879, 1881, 1886) térképet készített. Szakál és Egerszeg helységek mappái északi tájolásúak, Kovácsszénáé észak-északnyugati, Husztóté pedig nyugati tájolású. A térképeken a művelési ágakat különböző

⁸³ Az újabb térképet a maradványföldek magváltását követő tulajdonviszonyok változása miatt kellett elkészíteni.

színnel jelölte, ehhez a térkép szélén jelmagyarázatot is csatolt. Pontosan ábrázolta a településeket, az egyes művelési ágakat és a jobbágyok parcelláit is. Térképein részletesen feltüntette a földrajzi helyneveket, e téren ebben a korszakban a legpontosabb. Részletesen ábrázolta az utakat, vizeket, malomcsatornákat. A domborzatot – hasonlóan az ebben az időszakban működő többi mérnökhöz – már nem ábrázolta. A Szent Pál pusztáról készült térképei mind északi tájolásúak és dűlőnként ábrázolják a majorság területét. A térképi ábrázolásokhoz részletes adattáblázat tartozik. A térképek anyaga vászonra kasírozott papír (10. ábra).

10. ábra. Buday Béla kökényi majorsági térképe 1886-ból

V. Az állattartás a birtok területén

Mind a jobbágyságok, mind az uradalom a rendelkezésre álló tájat, természeti környezetet komplex mezőgazdasági művelésre, vagyis mind növénytermesztésre, mind állattartásra használta. Azonban míg egyes növényfajták termesztése alapvetően egyes tájelemekhez kapcsolódott, addig az állattartás – a szőlők és a kertek kivételével – minden tájelemhez kötődött, azokra befolyással bírt, valamint a mindennapi élethez szükséges igavonó, táplálékul szolgáló és kereskedelmi céllal tartott állatok tenyésztése jelentős hatással volt a környezet átalakulására, így ezt indokolt külön fejezetben bemutatnunk.

V.1. Az uradalmi juhászat

V.1.1. A juhállomány fejlődése

Az uradalmi állattartás közül a juhtartás volt a jelentősebb, ez befolyásolta leginkább a környezeti táj átalakulását. A juhtartást és tenyésztést az 1774-es esztendőben kezdte el az uradalom, nyilvánvalóan a 18. század utolsó harmadában megnövekedett gyapjúkereslet hatására.⁸⁴ Ekkor fogadta fel a dombóvári származású Pintér Ferenc juhos gazdát, hogy gondozza az uradalom 80 juhát. Mivel Pintér saját nyáját nem tudta rögtön, veszteség nélkül eladni, ezért az uradalom megengedte neki, hogy azokat együtt tartsa az uradalmi nyájjal, de a bárányszaporulatnak és a gyapjúnak a fele az uradalmat illette. A nyáját az alsó-kerületi Szilvás helységben tartották.⁸⁵ Pár évvel később, 1780-ban egy újabb juhászatot állított fel az uradalom a felső-kerületi Egerszeg község határában. Noha darabszám szerint az egerszegi nyáj nagyobb volt, mégis a Szilváson tartózkodó juhász volt a számadó.⁸⁶ A kezdetben még csak 80 darab ismeretlen – őshonos magyar vagy német parlagi⁸⁷ – fajtájú juhból álló nyáj hamarosan több száz darabosra szaporodott, 1778 októberében 593, 1779 áprilisában az új szaporulattal együtt már 627 darabból állt összesen a két nyáj.⁸⁸ A kamarai igazgatás kezdetén, 1786-ban 351, a végén, 1791-ben pedig 405 darabból állt a nyáj.⁸⁹ Ezt követően, a 19. század elején fokozódó gyapjúkonjunktúra hatására folyamatos gyarapodást figyelhetünk

⁸⁴ KAPOSZ Z. 2002. 105.; WELLMANN I. 1989. 574.; FRISNYÁK S. 1990. 69., 71.

⁸⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1776.; PKL Sem. 255. Fasc. Contractusok könyve, PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1774.

⁸⁶ PPL 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Ecclesiensis.

⁸⁷ PALÁDI-KOVÁCS A. 1993. 283-284.; WELLMANN I. 1989. 574.

⁸⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1779.

⁸⁹ PKL Sem. 17. Fasc. 1 No., PKL MGLT. CDLXIII. Fasc. 2. No. Corpus Rationum 1791.

meg: 1813-ban 766,⁹⁰ 1832-ben 1392,⁹¹ 1837-ben 1433,⁹² 1841-ben 1750,⁹³ 1845-ben 1833,⁹⁴ az 1846-os esztendő végén pedig már 2918 darab juh kezdte meg a telelést.⁹⁵

A jobbágyfelszabadítás után a megváltozott gazdasági körülmények között a juhászat visszaszorult az uradalomban, a legelőterületek csökkenésével az állomány száma is jelentősen lecsökkent. Míg 1846 őszén majd háromezer juh volt az uradalom tulajdonában, addig az 1850-es évek végén már csak 950 juhból állt a nyáj. A Szent Pál pusztai majorság kialakulásával, 1864-től viszont a juhállomány újra növekedésnek indult, 1866-ban már több mint 1200 darabból állt a nyáj.⁹⁶

V.1.2. A juhok fajtái

A juhok tenyésztésekor arra törekedtek, hogy szebb gyapjút adó, egészségesebb állatokat tartsanak, így a továbbtenyésztésre alkalmatlan egyedeket kimustrálták, kiselejtezték. A számadó juhász az uradalmi tiszték – a tiszttartó és az ispán – jelenlétében évente kétszer kiválogatta azokat az egyedeket, melyek alkalmatlanok voltak a továbbtenyésztésre. Először tavasszal a bárányokat válogatták ki, a továbbtenyésztésre alkalmatlan kosokat pedig kiherélték. Ezekből a bárányokból több a Papnevelő Intézet asztalán fejezete be földi pályafutását.⁹⁷ A második válogatásra nyáron, július végén - augusztusban került sor, ekkor „*az elvénült anya Birkákat, vagy a beteges Ürüket, és hitván Kosokat*” válogatták ki, hogy az őszi szaporításra csak a legjobb tenyészegyedek maradjanak meg. A tavasszal született „*hitván szörü vagy bádgyadt beteges bárányokat*” ismét kiválogatták, figyelmet fordítva az egyedek gyapjúminőségére és egészségi állapotára, kivéve azokat, „*mellyeknek bőre korpás, innyök és szömök fejrje sárga, mellyek a lapangós betegségnek tsalhatatlan jelei*”.⁹⁸ Ezeket a kimustrált egyedeket ezután külön tartották a nyájtól és árverés útján értékesítették.⁹⁹

⁹⁰ PKGYJKV. 313/1813.

⁹¹ PKL Sem. 96. Fasc. 1051/1833.

⁹² PKL Sem. 257. Fasc. Számadási könyv 1837.

⁹³ PKL Sem. 113. Fasc. 106/1841.

⁹⁴ PKL Sem. 126. Fasc. 37/1845.

⁹⁵ PKL Sem. 126. Fasc. 244/1846.

⁹⁶ PKGYJKV. 263/1866.

⁹⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1779., PKL Sem. 96. Fasc. 1051/1833., 257. Fasc. Számadási könyv 1837., 113. Fasc. 106/1841., 126. Fasc. 37/1845.

⁹⁸ PPL. 376-R/1830.

⁹⁹ PKL Sem. 125. Fasc. 132/1845., 107. Fasc. 107/1838., 96. Fasc. 1051/1833., 107. Fasc. 764/1839.

Kezdetben az uradalom – az ország más földbirtokosaihoz hasonlóan¹⁰⁰ – még a gyapjútermelés mennyiségének fokozása érdekében növelte a juhállományt – igaz, már ekkor is hangsúlyt fektetve az egyedek szelektálására –, s csak később, kezdeti sikertelen próbálkozások után az 1820-as évektől kezdte el a finomabb és így drágább gyapjút adó merinói birka tenyésztését és ezáltal a juhállomány fajtaváltását.

A jobb minőségű gyapjú céljából a kamarai igazgatás alatt, 1789-ben a merinói birka meghonosítására tett kísérletet az akkori vezetés.¹⁰¹ Az első merinói tenyészetet a Habsburg monarchiában 1773-ban hozták létre Fiume közelében. Ebből a nyájból Festetics Pál Keszthelyre, Chernel Dávid Tömördre vitt tenyészállatokat. A Fiume melletti nyáját 1782-ben Budaörsre helyezték át.¹⁰² Feltételezhetően ezek valamelyikéből szerezte be az uradalom is első tenyészállatait. Erre utal, hogy a „*Hispanico*” kosok beszerzését intéző Rihmer József 1789. május 30-án útiköltségének és napidíjának megtérítését csak 16 forint és 3 krajcár értékben kérte, vagyis csak valamelyik hazai tenyészetig utazhatott.¹⁰³ Két további adatunk van még a spanyol birkákra vonatkozóan a 1791-es esztendőből. Május 25-én a tavaszi nyírás eladásakor szerepel 40 font spanyol gyapjú is, melynek fontjáért 40 krajcárt, összesen 16 forintot fizetett egy ismeretlen vásárló, az őszi nyírás eladásakor pedig ismét szerepel 44,5 font spanyol gyapjú, a vásárló ekkor is 40 krajcárt fizetett a gyapjú fontjáért, összesen 17 forintot és 80 krajcárt. A normál gyapjú fontjáért mindkét esetben 32 krajcárt fizettek.¹⁰⁴ A gyapjú mennyiségéből számolva, ha egy birka 2 font gyapjút ad,¹⁰⁵ akkor körülbelül 20 darab lehetett az uradalomban. Sajnos a későbbi forrásokban már nem találunk adatokat a merinói fajtára vonatkozóan, a tenyészállatok valószínűleg elpusztultak, így megszűnt a tenyésztésük.

A következő, már sikeres kísérletre 1829-ben került sor. A Somogy vármegyei szili Hunyadi-uradalomtól 100 „*selyem*” (merinói) birka vásárlásával kezdte meg a minőségi gyapjút adó birkák tartását az uradalom.¹⁰⁶ Az elkövetkező esztendőkben az uradalom folyamatosan vásárolt tenyészkosokat és anyabirkákat Szilből. Így 1832-ben 8 kost,¹⁰⁷ 1839-ben 22 anyabirkát és 5 kost,¹⁰⁸ 1840-ben 5,¹⁰⁹ 1841-ben 10,¹¹⁰ 1842-ben 3,¹¹¹ 1845-ben 4,

¹⁰⁰ RUZSÁS L. 1983. 356-357.

¹⁰¹ PKL Sem. 17. Fasc. 2. No.

¹⁰² PALÁDI-KOVÁCS A. 1993. 284-285.

¹⁰³ PKL Sem. 17. Fasc. 2. No.

¹⁰⁴ PKL Sem. 32. Fasc. 41,42/1791.

¹⁰⁵ PLK Sem. 135. Fasc. 1. No.

¹⁰⁶ PKL Sem. 71. Fasc. 501/1829.

¹⁰⁷ PKL Sem. 96. Fasc. 1051/1833.

¹⁰⁸ PKL Sem. 110. Fasc. 540, 544/1839.

¹⁰⁹ PKL Sem. 110. Fasc. 699/1840.

¹¹⁰ PKL Sem. 113. Fasc. 106, 550/1841.

¹¹¹ PKL Sem. 115. Fasc. 844/1842.

végül 1846-ban 10 kost vásárolt az uradalom.¹¹² A vásárolt hágó kos nem lehetett fiatalabb három évesnél és idősebb hat évesnél, a hét éveseket már kimustrálták. A nyájon belül számukat úgy határozták meg, hogy egy kosra 20-25 anyabirka jusson.¹¹³ Természetesen a korábban a jobbágyoktól dézsmába beszedett, valószínűleg őshonos fajtájú juhokat is tovább tartották és keresztezéssel javították a gyapjú minőségét.¹¹⁴

V.1.3. A juhtartás haszonvételei

A juhtenyésztés egyik fő haszonvétele a gyapjú volt. A nyírás előtt az erre a célra kialakított úszatókban kétszer, háromszor is megúszatták, sőt még a víz alá is buktatták és kézzel is megmosták a juhokat és a birkákat.¹¹⁵ Ennek érdekében a patakokon gátakat alakítottak ki az uradalom és a meder egy részét mesterségesen kiépítették. Kezdetben még karókat és vesszőket használtak az úszatók kialakításához, de az 1823-as esztendőben már téglával falazták ki a partoldalakat. Ez azonban nem bizonyult tartósnak, a következő évben már bedőltek a falak és ismét vesszőfonatokkal alakították ki az úszatók falait.¹¹⁶ Ezeket az úszatókat mindig máshol alakították ki, hol a Szilvási-, hol a Kőkényi-vízfolyáson. Mivel nem tartós anyagokból épültek, ezért pár évente újabb úszatókat kellett kialakítani a régi felett.¹¹⁷ Az 1842-es esztendőben Szilváson már nem a helyi vízfolyáson alakították ki az úszatót, hanem a patakából egy újonnan ásott árkon keresztül kivezették a vizet a téglából kiépített úszatóba, majd az alatt visszavezették a vizet a patakba.¹¹⁸

A merinói juhokat a 18. században kétszer: májusban és augusztusban nyírták.¹¹⁹ A 19. században a régi fajtájú és a merinói juhokat már csak egyszer, tavasszal, a bárányokat pedig ősszel nyírták meg először.¹²⁰ A nyírást jobbágyokkal végeztette el az uradalom, úgy, hogy a gyapjú egyben maradjon és össze lehessen tekerni.¹²¹ A nyíráshoz szükséges ollókat az uradalom biztosította.¹²² A lenyírt gyapjút zsidó származású kereskedők, felvásárlók vették

¹¹² PKL Sem. 126. Fasc. 266./1846

¹¹³ PPL. 376-R/1830.

¹¹⁴ PKL Sem. 135. Fasc. 1. No.

¹¹⁵ PKL Sem. 86. Fasc. 41. No., 100. Fasc. 104/1835., 100. Fasc. 36/1836., 110. Fasc. 93/1840.

¹¹⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. április 26., 1824. április 24., május 15.

¹¹⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1798. április 21., 1811. február 17., 1825. április 30.

¹¹⁸ PKL Sem. 115. Fasc. 562,596/1842.

¹¹⁹ PKL Sem. 32. Fasc. 41, 42/1791., PKL MGLT CDXCIII. Fasc. 17. No.

¹²⁰ PKL Sem. 100. Fasc. 106/1835., 98. Fasc. 133/1837., 106. Fasc. 78/1838., 110. Fasc. 95/1840., 126. Fasc. 35/1845.

¹²¹ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1830. május 22.

¹²² PKL Sem. 208. Fasc. Corpus Rationum 1829, 1831, 1832.

meg. Az elhullott birkák bőrét szintén értékesítette az uradalom, ezeket a bőroket szintén egy zsidó kereskedő vásárolta meg.¹²³

A juhászatban a trágyát, mint haszonvételt a gyapjú után a második helyre sorolta Horváth János tiszttartó a birkatartás hasznáról készített jelentésében: „*A trágya minden féle mezei gazdaságnak lelke!*” – írja. A jól megrágyázott föld hasznának harmadrészét, a közepesen megrágyázottnak pedig a termés negyedét tulajdonította.¹²⁴ Az uradalom 1841-ben kimondottan trágyanyerési céllal osztotta két részre az alsó-kerületi nyáját. Ekkortól már nem csak Szilváson, hanem Kökényben is tartott egy birkanyáját, hogy az itt keletkezett trágyát a helyi ritkán tárgyázott földek javítására tudja használni.¹²⁵

Természetesen az állatokat fogyasztották is, elsősorban a húsvéti időszakban. Érdekes viszont, hogy az ősi fajtákból jóval többet fogyasztottak, mint a merinóiból.¹²⁶ A korabeli juh- és birkatartás fontos haszonvétele volt a tejfeldolgozás is. Az 1774-ben felfogadott juhásznak kötelessége volt minden fejős birka után 2 font jól kifőzött vaját és 1 font sajtot beszolgáltatnia az uradalomnak. Továbbá minden 100 birka után 1 sertést meghizlalni a tej maradékán. A tejfeldolgozáshoz szükséges eszközöket az uradalom biztosította.¹²⁷ A sajtkészítésre vonatkozóan a későbbiekben csak pár adattal rendelkezünk. Az első két adat szerint a juhász nem teljesítette ez irányú kötelességét, nem szolgáltatott be a fejős juhok számának megfelelő mennyiségű vaját és sajtot.¹²⁸ Az utolsó adat szerint a sajtkészítő edényeket szállították az egyik nyájtól a másikhoz, tehát az 1799-es esztendőben még készítettek sajtot, vaját.¹²⁹ Az 1826-ban kiadott utasítás azonban már egyenesen tiltotta a juhok fejését: „*még gyapjunak is jósága, és betse csökkenik és bizonyára nem is érdemes, egy kis keserű turoért az egész nyáját el- allyasítani*”.¹³⁰

V.1.4. A juhok gondozása

A hagyományos fajtájú juhokat félridegen tartották: tavasztól ősziig kint voltak a legelőn és csak „*midőn a fagy a füvet erejétől már meg fosztotta, és a hó a földet el lepte*”,

¹²³ PKL Sem. 100. Fasc. 153/1835., 113 Fasc. 105/1841., 126. Fasc. 37/1845.

¹²⁴ PKL Sem. 135. Fasc. 1. No.

¹²⁵ PKL Sem. 113. Fasc. 767/1841.

¹²⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma Hegyháti járásának robotjegyzőkönyve 1779., PKL Sem. 255. Fasc. Corpus Ratorum 1817-1829., PKL Sem. 110. Fasc. 699/1840., 113. Fasc. 104/1841., 119. Fasc. 780/1844., 161. Fasc. 312/1854., 185. Fasc. 321/1875.

¹²⁷ PKL Sem. 255. Fasc. Contractusok könyve.

¹²⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának alsó-kerületi robotjegyzőkönyve 1781., A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1782.

¹²⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1798-99.

¹³⁰ PPL. 376-R/1830.

hajtották a téli szállásukra.¹³¹ A 18. században a két nyájat – az alsó- és a felső-kerületit – külön-külön tartották, a saját kerületükben legeltették és teleltették. Az alsó-kerületi nyájnak Szilváson volt a központja. E célra a keszűi plébánosnak a faluban lévő házát és telkét juhászlakásnak lefoglalta az uradalom, aki kárpótlásul évi három szekér szénát kapott.¹³² A nyájat Szilvás, Szőke, Bosta és Kökény helységeken legeltették.¹³³ A Felső-kerületben kezdetben Egerszegen volt a nyáj központja és onnan hajtották ki a környező falvakban lévő legelőkre.¹³⁴ Az itteni nyáj nem minden évben Egerszegen telelt, 1799-ben Barátúron, 1800-ban pedig Husztóton.¹³⁵ A kerület gazdasági központjának kiépítését 1783-után kezdi meg az uradalom Hertelenden és az 1800-as évek elejétől már itt telelt a nyáj.¹³⁶

A 19. század elején jelentős változás állt be a nyájak legeltetésében. Ekkor egyesítették a két „sereget” és ettől kezdve nyáron az Alsó-kerületben, télen pedig a Felső-kerületben tartották őket.¹³⁷ A két nyáj összevonásának fő oka az úrbérrendezéshez kapcsolódóan az 1810-ben bevezetett új fakitermelési rendszer volt, ugyanis ettől az évtől kezdve az Alsó-kerületben mindenféle fakitermelést beszüntetett az uradalom, így birkanyájának további erdei legelőterületet tudott biztosítani.¹³⁸ Másrészt az uradalom természeti adottságai is szerepet játszottak ebben, a Felső-kerületben több és nagyobb kiterjedésű réttel rendelkezett, ahol a nyári időszakban a téli teleltetéshez szükséges takarmányt bőségesen meg tudta termelni.¹³⁹ Az Alsó-kerületben a tavasz korábban beköszöntött, mint a Mecsek-háton, így korábban zöldtakarmányra tudták fogni a birkákat. Továbbá a két nyáj egyesítésével kevesebb személyt kellett alkalmaznia az uradalomnak.

A juhok legeltetésére az uradalom nem csak a saját területeit, a legelőket, az ugart és a már említett erdőket használta, hanem a jobbágyokét is.¹⁴⁰ Ősszel azokat az erdőket, melyekben nem termett makk, saját használatra foglalta le, ide a jobbágyokat csak ritkán engedte be.¹⁴¹ A tavaszi lehajtáshoz és a téli felhajtáshoz a jobbágyok robotmunkáját is igénybe vették, ekkor több szekeret rendeltek ki, melyek az elgyengült állatokat és a

¹³¹ PPL. 376-R/1830.

¹³² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1779.

¹³³ PKGYJKV. 1803. 04. 15. Bosta, Szilvás, Szőke helységek panasza.

¹³⁴ PPL 77/1781. Descriptio Beneficiorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

¹³⁵ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1798-99. 1799. január 9., A Papnevelő Intézet uradalmának alsó-kerületi robotjegyzőkönyve 1800.

¹³⁶ PKL MGLT. CDXCIII. Fasc. 41. No.

¹³⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1811-12. 1811. december 15.

¹³⁸ PKGYJKV. 489/1811.

¹³⁹ PPL 77/1781. Descriptio Beneficiorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

¹⁴⁰ PKGYJKV. 50/1837.

¹⁴¹ PKL Sem. 110. Fasc. 106/1839., 110. Fasc. 90/840., 113 Fasc. 96/1841., 119. Fasc. 75/1844., 131. Fasc. 32/1847., 126. Fasc. 29/1845.

bárányokat vitték.¹⁴² A hajtás két napig tartott, először Pécsre, majd onnan a téli vagy a nyári helyre hajtották a nyáját.¹⁴³

Ennek a transzhumáló jellegű legeltetésnek vetett véget az 1836-os úrbéri törvény.¹⁴⁴ A törvény lehetővé tette a jobbágyoknak, hogy az addig közösen használt legelőket megosszák, elkülönözzék. Bosta, Szőke és Szilvás helységek a következő év januárjában megindították a pert, amely csak 1841-ben fejeződött be.¹⁴⁵ Mivel az egyezséggel az uradalom nyája kisebb területre szorult, ezért a téli időszakra ismét két részre osztva teleltette őket. Sőt, az alsó-kerületi nyáját további két részre osztották, Szilváson és Kőkényben teleltette azokat. Tavasszal a Hertelenden telelő birkákat ismét lehajtották.¹⁴⁶ Az uradalmi juhtartás miatt bekövetkező legelő-elkülönözésnek hatással volt az erdőterületekre is: az uradalom az így elvesztett legelők pótolására az Alsó-kerületben ismét fakitermelésbe kezdett. A szilvási erdőt ritkította, hogy jobb erdei legelőhöz jusson és az északi részén egy fenyérest készíttetett. A bostai és a szőkei erdőket észak-déli és kelet-nyugati irányba 10-10 öl széles vonallal felosztatta, így legelőhöz is jutott, de erdő is maradt.¹⁴⁷ A Felső-kerületben hasonlóan járt el az uradalom, a hertelendi és a tekeresi erdőkben a jobbágyokkal csapásokat vágatott, melyeket csak az uradalom birkái használhattak.¹⁴⁸

A juhásznak a nyáját dombos helyeken, bérceken kellett legeltetnie, a lapályos és vizenyős helyeket, mocsarakat, ahol könnyen megmetyesedhettek, kerülnie kellett. Harmatos időben, eső után, kiváltképpen havas esőben tilos volt legeltetnie. A nyári nagy melegben szellős, árnyékos, gyér erdőkben kellett deleltetnie a nyáját úgy, hogy a bozót ne tépje ki a birkák gyapját. Tilos volt zab- és árpavetésben legeltetnie, mert attól hasmenést kaptak az állatok. Viszont télen a rozsvetésre ráhajthatta a nyáját.¹⁴⁹ A téli megjáratásnak és a közben elfogyasztott leveleknek, ágaknak, zöld fűnek vértisztító hatást tulajdonítottak. Az állóvizektől is óvni kellett a nyáját, csak patakokban volt szabad itatni őket. A bárányok számára, míg azok szoptak, még a tiszta vizet is ártalmasnak tartották.¹⁵⁰

¹⁴² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1826. november 25., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1837., 1838., 1839., 1840. stb.

¹⁴³ PKL Sem. 73. Fasc. Alázatos jelentése a belül megnevezett Semin tiszttartójának azokról, melyeket Nagy és Kis Hertelenden tapasztalt. 1834. március 25.

¹⁴⁴ Természetesen a transzhumáló kifejezés jelen esetben nem fedi pontosan a kifejezés tartalmát, de a nyáj egymástól eltérő tájon történő téli és nyári elhelyezése, táplálása talán megengedi ennek használatát.

¹⁴⁵ PKGYJKV 50/1837., PKGYJKV 190/1841.

¹⁴⁶ PKL Sem. 215. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1842. november 26., PKL Sem. 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. április 19.

¹⁴⁷ PKL Sem. 253. Fasc. 3. No. Az erdők kezelése 1845.

¹⁴⁸ PKL Sem. 131. Fasc. 32/1847.

¹⁴⁹ PKL Sem. 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. 1844. november 23.

¹⁵⁰ PPL. 376-R/1830.

A téli takarmány biztosítása érdekében a rétekről lekaszált széna és sarjú mellett az uradalom zabot, zabosbükkönyt, rozst, lucernát és burgonyát is vetett.¹⁵¹ Szintén a birkák etetésére használták fel a levelestül levágott kukoricaszár végét, melyeket kétébe kötöttek és szalmával fedtek le a felhasználásig.¹⁵² A sarjú közé zab és búzaszalmát keverték, hogy azt feljavítsák.¹⁵³ A szecska, mint téli takarmány 1842-ben tűnik fel a birkák táplálékában, készítésére egy szőkei jobbággal és két fiával kötött szerződést az uradalom.¹⁵⁴ Az ellés idejére tartogatták a legjobb minőségű szénatakarmányt és az anyabirkák egy hétig reggel és este zabot vagy árpát is kaptak. A kosokat is külön etették hágatási időben, előtte két héttel és közben négy hétig reggel és este zabot kaptak.¹⁵⁵ A téli takarmány mennyisége napi 1 font volt, de kemény télben fél fonttal több takarmányt kaptak az állatok.¹⁵⁶ Ha a téli időjárás lehetővé tette, hogy a szabadban legeljenek, akkor csökkentették a takarmány mennyiségét.¹⁵⁷ Az uradalom számítása szerint egy átlagos télen egy birkának egy mázsa széna elegendő volt, ha a tél kemény volt, akkor másfél mázsát is elfogyasztott.¹⁵⁸ A csévelt rozsszalmát alomnak használták, mert azt nem szívesen fogyasztotta a birka.¹⁵⁹

A figyelmes gondoskodás mellett is előfordult, hogy valamilyen betegségben elhullott pár állat. A leggyakrabban a következő betegségekben pusztultak el: „*belső része száradt, vér futotta el, tüdőgyulladás, tüdőromlás, csúz fogta el a fejét, golyva, béldagadás, epekorság, lépdagadás, vérszorulás, merevedés, hasmenés, himlő, kergesség, bolondulás, tályog, száradás, vízkórság, epekiömlés, szájfájás, vérnyavalya, ispitás*”.¹⁶⁰ Az uradalom 1826-ban kiadott utasításában a mételey, a hasmenés és a rüh ellen ad orvoslási javaslatokat. Az első gyógyítására – hasonlóan Nagyváthy Jánoshoz –, a fokhagyma etetését ajánlották,¹⁶¹ a hasmenésre pedig a beáztatott langymeleg keményítőt.¹⁶² Talán a legveszélyesebb betegség a rüh volt, mert az egész nyáját megfertőzhette, ezért a juhásznak a beteg állatot rögtön el kellett távolítania a nyájból, a többit pedig szorgalmasan ellenőriznie, hogy nem kapták-e el a betegséget. A rüh gyógyítására a következő orvosságot ajánlották: „*1 akó vízbe 6 font Kinzusz*

¹⁵¹ PKL Sem. 135. Fasc. 1. No.

¹⁵² PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. augusztus 30.

¹⁵³ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1826. február 25.

¹⁵⁴ PKL Sem. 115. Fasc. 574/1842.

¹⁵⁵ PPL. 376-R/1830.

¹⁵⁶ PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. január 11.

¹⁵⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1826. február 25.

¹⁵⁸ PPL. 376-R/1830.

¹⁵⁹ PKL Sem. 106. Fasc. 85/1838.

¹⁶⁰ PKL Sem. 96. Fasc. 1051/1833., 107. Fasc. 766/1839., 110. Fasc. 699/1840., 115. Fasc. 844/1842.

¹⁶¹ NAGYVÁTHY 1822. 158., PPL. 376-R/1830.

¹⁶² PPL. 376-R/1830.

– 8 lat zöld Grispán,¹⁶³ és 3 font Dohány meg főzetik, és ezt meg szürvén a Koszos birkán a rühes hely ezen langyos vízbe meg mosattatik.”¹⁶⁴ A betegségre 1832-ben egy másik orvosságot is javasoltak, mely a következőkből állt: 1 icce erős hamulúg, 3 font kapadohány, 1 font szarvasszarv olaj vagy terpentín, fél font választóvíz, 2 font só. A szert a következők szerint kellett elkészíteni: a hamulúgban először a dohányt kellett főzni két óráig, majd a többi összetevőt belerakni és egy kis ideig forralni. Tűzről való levétel után még 4 lat rézgálicot adtak a szerhez, hogy erejét és eltarthatóságát fokozzák. A hathatósbab kezelés érdekében a bekenés előtt egy nappal negyed lat konyhasó, negyed lat „büdöskő”, azaz darabos kén és negyed lat fenyőmag porrátört keverékét etették a beteg állattal, hogy a rüh jobban kijöjjön a bőrén. Az akolt, melyben a beteg állat volt, ki kellett tisztítani és több napig szellőztetni.¹⁶⁵ A bárányokat az 1843-as esztendőben már oltással védték a himlő ellen.¹⁶⁶ Felfúvódásra, gyomorbetegségekre kálmos gyökeret, a tüdőbetegségekre, légzési zavarokra antimóniumot használtak. Vásároltak még tarnis gyökeret és „büdöskővirágot” is a juhok számára.¹⁶⁷ Ez utóbbit télen hetente, zabba keverve adták a jószágnak.¹⁶⁸ A gyógyszeres kezelés mellett a legfontosabbnak a megelőzést tartották: „ha a birka mindenkor szellős, és parag helyen legel, télen elegendő jó takarmányt kap, akkor hire sints a nyájban a mételynek, vagy más nyavalának”.¹⁶⁹

V.1.5. Súrlódások a jobbágyok és az uradalom között a juhállomány miatt

Azok a községek, melyek területén a juhait tartotta az uradalom, nem örültek azok jelenlétének. A barátúri és egerszegi jobbágyok már 1786-ban, az egerszegi nyáj felállítása után pár évvel panaszkodtak, hogy a juhok elfoglalják a legelőjüket és utána azon már nem tudnak szarvasmarhát legeltetni.¹⁷⁰ Az Alsó-kerületben a már említett három község, Bosta, Szőke és Szilvás panaszkodott a legtöbbet. Először 1796 márciusában panaszkodtak az uradalmi birkák miatt, hogy azok teljesen kiszorítják őket a legelőről. Pár évvel később megint előhozták ez irányú panaszukat a jobbágyok, de ismét elutasították őket.¹⁷¹ Ugyanez a három község 1816-ban a vármegyéhez fordult panasszal, mert az uradalmi juhász, mielőtt a

¹⁶³ www.mek.oszk.hu/00000/00060/html/087/pc008727.html: rézacetát

¹⁶⁴ PPL. 376-R/1830.

¹⁶⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1832. január 28.

¹⁶⁶ PKL Sem. 215. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1843. április 29.

¹⁶⁷ PKL Sem. 107. Fasc. Bizományok jegyzőkönyve. 1839.

¹⁶⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. január 8.

¹⁶⁹ PPL. 376-R/1830.

¹⁷⁰ OSZK. Kézirattár Fol. Lat. 289. Széchenyi Descriptio. Barátúr, Egerszeg.

¹⁷¹ PKGYJKV. 1803. április 15. 10.

jobbágyok rámehek volna a legelőkre, azt a juhokkal lelegeltette. A vétkest megintették és az urbárium értelmében megtiltották neki az ilyen cselekedeteket.¹⁷² A nyáj növekedésével és a juhászok, bojtárok gondatlansága miatt is egyre több súrlódás és panasz keletkezett. 1834 márciusában ismét panaszkodtak a bostai, a szőkei és a szilvási jobbágyok, hogy az uradalom a birkanyája számára elfoglalta a legelőjüket, azon önkényesen birkaúsztatót állítottatott fel. További sérelmük volt, hogy a legelőn erdőt nevel az uradalom, amiből nekik még „tüsköt”, azaz tüskés ágakat sem volt szabad szedniük.¹⁷³ A jobbágyoknak az uradalmi bojtárokkal is többször meggyűlt a bajuk. Több alkalommal is panaszkodtak rájuk, hogy azok a marháik közé hajtják a birkákat és hamis vádaskodásuk miatt az ő pásztoraik és jobbágytársaik kapnak büntetést.¹⁷⁴ Előfordult, hogy a jobbágyok kukoricásában és zabjában legeltek az uradalom juhait,¹⁷⁵ csakúgy, mint a tarlóin, rétjein és legelőin.¹⁷⁶ A végső megoldását a már említett legelőelkülönözés végrehajtása jelentette.

V.2. Sertésenyésztés az uradalomban

A juhászattal ellentétben a sertésenyésztésnek csak élelmezési szerepe volt az uradalom gazdálkodásában. Az első adataink a sertésstartásra vonatkozóan – csakúgy, mint a juhászat esetében – az 1774-es esztendőből származnak. Ekkor – mivel a korábban alkalmazásban álló kanász elszökött – az egyházbéri jobbágyokkal őriztette a kondát az uradalom.¹⁷⁷ A kezdeti 20 sertésből pár év alatt 100 darabos konda lett. A kondát Husztóton tartották és a környező erdőkben makkoltatták.

Az uradalom kezdetben – hasonlóan a Dunántúl más régióihoz¹⁷⁸ – a sertéseket rideg tartásban makkoltatta erdeiben, majd az 1790-es esztendőtől áttért a vegyes tartásra: először makkoltatta őket, majd a kint felnevelt állatokat Pécssett a Papnevelő Intézet udvarában hizlaltatta a majorsági és a dézsmába beszedett gabona ocsújával és kukoricával. Azonban az 1828-as esztendőben a prefektus a sertésstartás megszüntetésére tett javaslatot. Számítása szerint nem érte meg a sertésstartás, mert a kondásnak adott sok takarmány ellenére sovány disznókat hajtottak az Intézetbe hizlálásra, amelyek rossz kondicionális állapotuk miatt lassan híztak, így olcsóbb lett volna a húst megvenni. Az uradalom gazdálkodását ellenőrző

¹⁷² BML. IV. 1. b. Iratok. 2541/1816.

¹⁷³ PKL Sem. 41. Fasc. 4. No. Bosta, Szilvás és Szőke helységek panasza.

¹⁷⁴ PKL Sem. 93. Fasc. 55. No.

¹⁷⁵ PKL Sem. 85. Fasc. 9. No.

¹⁷⁶ PKGYJKV. 50/1837.

¹⁷⁷ PKL KGLT. Robotjegyzőkönyvek. Papnevelő Intézet uradalmának Robotjegyzőkönyve 1774.; PKL Sem. 255. Fasc. Contractusok könyve.

¹⁷⁸ FRISNYÁK S. 1990. 71.; RUZSÁS L. 1983. 355-356.

káptalan a javaslatot elfogadta és a következő évben árverésen eladták a disznókat.¹⁷⁹ Ezután az Intézet ellátásához szükséges évi 30-35 disznót és 12 malacot vásárokon vette az uradalom és hizlalta fel az Intézet udvarán.¹⁸⁰

Az uradalmi személyzetnek és az uradalom kegyurasága alá tartozó plébánosoknak jogukban állt, hogy saját sertéseket tartsanak a makkoltatást bérlők sertéseivel együtt. Így a helyi plébánosok 12, a számtartó 8, a fiskális, az ispánok, az uradalmi írnok és a tanítók 6-6, a vadász, a vincellér, a hajdúk és a harangozók pedig 4-4 saját sertést hizlaltathattak együtt a makkoltatást bérlők sertéseivel.¹⁸¹

V.3. Az uradalom egyéb állatai

Lovat nem tartott az uradalom, csupán négy-hat ökröt, amelyeket az uradalmi béresek használtak fuvarozásra.¹⁸² A jobbágyfelszabadítás után azonban az uradalom már nem számolhatott a jobbágyok fuvarjával és igásrobotjával, ezért növelte az igavonó állatok számát, 1866-ban már 8 lovat és 28 – valószínűleg már nem szürke, hanem valamilyen nyugati fajtájú tejelő – tehenet tartott, de ez utóbbiakat minden bizonnyal nem igavonónak, hanem élelmezési célból.¹⁸³ Forrásaink utalnak arra is, hogy a hertelendi majorságban baromfit is tartottak.

V.4. A jobbágyok állattartása

A jobbágyok állattartásának nemcsak a táplálkozásban volt jelentős szerepe, hanem az igavonás tekintetében is legalább ekkora jelentőséggel bírt, mivel az a jobbágy, amely nem rendelkezett igavonó állattal, elveszítette földjét.¹⁸⁴ Emellett az úrbáriumban is rögzítették a jobbágyok ez irányú kötelességét: igásrobot szolgáltatáskor kétökrös szekérrel, szántáskor pedig négy ökörral és a szükséges felszereléssel kellett megjelenniük. Így majdnem minden háztartásban volt egy-két pár igavonó állat, ökör vagy ló.¹⁸⁵

Az igavonó állatok tartása mellett tehenet, disznót, kisebb testű haszonállatokat és baromfit is tartottak. A juhok tartása elsősorban a bosnyákok által lakott Kökény és Szőke

¹⁷⁹ PPL. 376–M/1830.

¹⁸⁰ PKL Sem. 94. Fasc. 599/1835., 106. Fasc. 461/1838., 164. Fasc. 95/1857., 187. Fasc. 79, 237/1873.

¹⁸¹ PKGYJKV. 1804. március 14., PKL Sem. 49. Fasc. 79/1818., 106. Fasc. 98/1838., 113. Fasc. 96/1841.

¹⁸² PKL Sem. 46. Fasc. A. A béres konvenciója 1796., 255. Fasc. Corpus rationum 1829-47.

¹⁸³ PKGYJKV. 263/1866.

¹⁸⁴ PKL MGLT. 682. Fasc. Följegyzése azon belül megvezetett helységek lakosainak kiknek... 1829., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. június 4.

¹⁸⁵ FRICSY 1979. 151-204., PKL MGLT. CLVIII. Fasc. 67. No.

helységekre volt jellemző.¹⁸⁶ A saját felhasználás mellett ezekből dézsmát is be kellett szolgáltatniuk az uradalomnak: köteles volt minden család évente az urbáriumok szerint két kappant és tizenkét tojást, forrásaink szerint pedig két tyúkot és tíz tojást, valamint 30 egész telkenként egy borjút beszolgáltatni.¹⁸⁷

A jobbágyok emellett kereskedelmi céllal is tartottak állatokat. Az 1786-os leírás szerint Szőke, Kőkény, Szilvás, Keszü, Németszék, Kovácsszéna, Barátúr és Bodolya helységekben lovakat, teheneket és ökröket neveltek és adtak el haszonnal Pécs, Siklós és a többi mezőváros piacán.¹⁸⁸ Ezeket az állatokat félrideg módon tartották: a vegetációs időszak elejétől az erdei legelőkön éltek Kisboldagasszony napjáig, szeptember 8-ig, majd az ugaron és a réteken legeltek, a tél beálltával pedig a szállásokra terelték őket.¹⁸⁹

A makkot termő erdőkben sertéshízalással is foglalkoztak a jobbágyok. A 18. század közepén a birtok erdeiben nem csak a helyi és környező, más uradalmakhoz tartozó falvak jobbágyai makkoltattak, hanem a szomszédos vármegyékből, Somogyból és Tolnából is jöttek.¹⁹⁰ Azonban míg a 19. század elején több ezer forintot is kifizettek a makkos erdők bérére, addig az 1830-as évtizedtől ennek összege drasztikusan lecsökkent.¹⁹¹ Ez köszönhető részben az 1830-as évtized rossz időjárásának,¹⁹² valamint annak, hogy a 19. század elején kezdtek áttérni a sertések takarmányon, elsősorban kukoricán való hízalására.¹⁹³ Az állatokat vagy a jobbágyok maguk legeltették, vagy csordást, kanászt fogadtak melléjük. Ez utóbbit az uradalom is támogatta, mert a tilosban való legeltetést így lehetett elkerülni, illetve volt, akin számon lehetett kérni.¹⁹⁴ A jobbágyok legeltetését az uradalom több alkalommal is ellenőrizte.¹⁹⁵

¹⁸⁶ PKL MGLT. CLVIII. Fasc. 67. No.

¹⁸⁷ BML. A Pécsi Papnevelő Intézet urbáriumai.; PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1801-1831.

¹⁸⁸ OSZK. Kézirattár Fol. Lat. 289. Széchenyi Descriptio.

¹⁸⁹ RUZSÁS L. 1964. 90. PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1811-1831.

¹⁹⁰ PKL Sem. 1. Fasc. 73. No.; 5. Fasc. 77. No.

¹⁹¹ PKL Sem. 1. Fasc. 73.No., 3. Fasc. 52. No. 5. Fasc. 77. No., 7. Fasc. 8. No., 49. Fasc. Makkoltatási szerződések 1818., 54. Fasc. Makkoltatási szerződések 114-127/1820., 67. Fasc. 100/1828., 76. Fasc. 123/1836., 92. Fasc. 153/1834., 100. Fasc. 134/1835., 106. Fasc. 98/1838., 165. Fasc. 60/1858.

¹⁹² RÁCZ L. 2008. 132-160.

¹⁹³ PALÁDI-KOVÁCS A. 1993. 276.

¹⁹⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1828. június 14., PKL 67. Fasc. Följegyzése mindazoknak kiknek ökreik az orfűi razurában legeltek 1828., 73. Fasc. 34/1830., 85. Fasc. 5. No. Panasz Varga József vadászra., 96. Fasc. 1063/1832.

¹⁹⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1829. május 2.

VI. Az egyes tájelemek használata és változásai

VI.1. Az erdők

VI.1.1. Természeti adottságok a 18. század első felében

Vizsgált területünkön a középkori kultúrtáj fejlődésének a török hódoltság vetett véget, a megszállás és a háborúk során a népesség száma lecsökkent, sok település elnéptelenedett, így a kultúrtáj részben visszatermészetesedett. A 18. század elején a Rákóczi-szabadságharc után, a békés évek visszatérével megindult a korábbi elvadult kultúrtáj rekonstrukciója és a még meglévő természeti tájak, elsősorban az erdők kultúrtájja alakítása.¹⁹⁶

Az erdőket ebben az időben még a természeti táj részének tekinthetjük. Vizsgált időszakunkban ekkor volt a legnagyobb a kiterjedésük, az ember a gazdálkodásával még jelentősen nem csökkentette a területét és nem változtatta meg összetételét.

Az uradalom két kerületében az eltérő földrajzi környezetből adódóan a 18. század elején jelentős különbség volt az erdőterületek nagyságában és minőségében is. Az 1733-as telepítésügyi összeírás szerint az Alsó-kerületben csak Szőke, Bosta és Kisdér helységek határában volt kisebb kiterjedésű erdő. Az uralkodó fafajták a tölgy és a cser volt, de mellettük a kőris, a platán, a gyertyán és a szil is gyakoriak voltak. Csak Szökében volt olyan jobb minőségű erdő, amely a tűzifa mellett épület- és szerszámfát is szolgáltatott. Kőkény, Keszü és Szilvás egyáltalán nem rendelkezett erdővel, csak bokros, ligetes területekkel. Ezeket a területeket a korábbi kultúrtáj elvadult maradványainak tekinthetjük.

Természeti adottságukból következik, hogy a Mecsek-háton található felső-kerületi települések ezzel szemben kiterjedt erdővel rendelkeztek 1733-ban, sőt egyes későbbi települések – Hertelend, Tekeres, Orfű – helyét is még pusztának jellemzik és területük nagy részét erdő borította. Az itt uralkodó fafajták a következők voltak: bükk, tölgy, cser, kőris, illetve ezek mellett megtalálhatóak voltak a platán, az éger, a gyertyán, a nyár és a nyír is. Természetesen itt már több település erdejének faállománya volt alkalmas építkezéshez és szerszámkészítéshez. Az összeírásban az erdő minden településnél a korabeli szokásnak megfelelően legeltető helyként is szerepelt.¹⁹⁷

¹⁹⁶ FRISNYÁK S. 1990. 55.; WELLMANN I. 1989. 109-111.

¹⁹⁷ FRICSY Á. 1979. 151-204.

VI.1.2. Az erdőgazdálkodás szabályozása

A 18. század elején még természeti tájnak tekintett erdők kultúrtájja alakulásában a legfontosabb szerepe a törvényeknek, valamint a királyi és uradalmi rendeleteknek volt, az ezek által szabályozott erdőhasználat majd egy évszázad alatt kultúrtájja alakította a korábbi természeti tájat, ugyanis antropogén hatásra, az emberi igényeknek megfelelően ezen erdők alapvetően alakultak át.

A török hódoltság megszűnte után a belső vándormozgalmak, a tudatos betelepítések és a természetes szaporodás következtében az ország népessége növekedésnek indult. Ez együtt járt a gazdaság fejlődésével, egyre nagyobb területet vontak mezőgazdasági művelés alá és fejlődésnek indult az ipar is. Ezek következtében a fontos természeti erőforrásnak tekintett erdők területe folyamatosan csökkent, minősége leromlott, ezért az állam és a helyi hatóságok törvényeket, rendeleteket kezdtek hozni azok védelmében. Az erdővédelemben az állam járt az élen, de hamarosan a vármegyék, a városok és az uradalmak – mind a világiak, mind az egyháziak – egyaránt csatlakoztak e folyamathoz, sorra hozták a rendeleteket erdeik védelmében. A korszak legfontosabb rendelete a Mária Terézia által 1769-ben kiadott erdőrendtartás volt, mely a városokra és a Kamara irányítása alatt lévő birtokokra terjedt ki. Az első igazi erdőtörvény az 1791. LVII. tc. volt, mely a kétes tulajdonjogú erdők pusztításának megakadályozásáról szólt. A következő törvényi szabályozásra 1807-ben került sor, amikor a XXI. törvénycikkben – mely már minden típusú erdőre kiterjedt – részletesen szabályozták az erdőművelést.¹⁹⁸

Az 1700-as évek első felében a Papnevelő Intézet uradalma még semmilyen, az erdőművelést szabályozó rendeletet nem vezetett be. Az első ilyen jellegű rendelkezés a káptalan 1750-es uradalmi szabályozásában jelenik meg, melyben megtiltotta a jobbágyok szabad, engedély nélküli erdőirtását,¹⁹⁹ mely a török utáni időkben általánosnak számított.²⁰⁰ Hat évvel később, 1756-ban egy újabb, már kimondottan a jobbágyoknak szóló rendeletében újra megtiltotta a szabad irtást.²⁰¹ Az 1767-es Urbárium is szabályozta az erdők használatát, de vizsgált területünkön az erdőket ekkor még nem osztották fel a jobbágyok és az uradalom között, erre csak az 1860-as évtizedben kerül majd sor, tehát továbbra is az uradalom irányította az erdőgazdálkodást.

¹⁹⁸ TAGÁNYI K. 1896. II. XIX-XXXI.; KOLOSSVÁRY SZ. 1975.26-38.

¹⁹⁹ PKGYJKV. 1750. január 13. 1.

²⁰⁰ WELLMANN I. 1989. 526-527.

²⁰¹ PKGYJKV. 1756. május 10. 4.

A fent említett erdőtörvények és saját gazdálkodása a 19. század elején arra készítette az uradalmat, hogy a meglévő, pontosabban kifejezve a nem létező erdészeti gazdálkodás helyett kor- és tervszerű erdőgazdálkodásba kezdjen. A törvények és a királyi rendeletek szellemében, valamint az 1807. január 24-én kiadott káptalani erdőgazdálkodási utasítás alapján még ugyanebben az évben a Papnevelő Intézet uradalma egy új erdőgazdálkodási szabályzatot léptetett életbe. Ebben szabályozták a fakitermelés módját, a jobbágyok faizási jogát, a károkozások büntetését és az erdei legeltetést, melyeket lentebb részletesen ismertetünk. Elrendelték továbbá, hogy az erdőket egy mérnök mérje fel és dolgozzon ki egy fakitermelési rendszert, melyet egy szakértő személynek, a vadásznak kell majd végrehajtania.²⁰² Ezt a következő években Gmehling József megbízott mérnök készítette el és az 1811-es esztendőben, az úrbérrendezéshez kapcsolódóan be is vezette az uradalom.²⁰³ Az erdőgazdaság élére 1814. január 1-től a *venator*, azaz a vadász állt, az ő feladata volt az új fakitermelési rendszer irányítása.²⁰⁴ Ez a szabályozás volt érvényben egészen 1848-ig.

Az 1848. évi IX. tc. teljesen megszüntette az úrbéri viszonyokat, de végrehajtásáról a szabadságharc miatt csak az 1853. és az 1854. évi pátens intézkedett. Megszűnt a jobbágyok úrbéri favágási kötelezettsége és az erdőterületeket is fel kellett osztani az uradalom és a volt jobbágyok között. Ezért az 1850-es évek közepén az uradalom egy új, lentebb ismertetendő fakitermelési szabályzatot készíttetett a felső-kerületi erdőkre vonatkozóan Gyenes János mérnökkel.²⁰⁵ Minden valószínűség szerint ez volt időszakunk végéig érvényben, mivel forrásaink nem utalnak újabb szabályozásra.

VI.1.3. Az erdőművelés

VI.1.3.1. Az irtás

Az uradalom és a jobbágyok időnként az erdőterületek irtásához folyamodtak, hogy egyéb célokra földterületeket szabadítsanak fel, így a tájelemek arányai eltolódtak az erdők rovására. A korabeli térképek alapján megállapíthatjuk, hogy az irtások egyrészt a már mezőgazdasági művelés alá fogott területek határait tágították, másrészt pedig a szántók, legelők és rétek között még elhelyezkedő erdőfoltok rovására történtek, aminek hatására a kultúrtáji elemek összekapcsolódtak. Így az erdők a településektől egyre távolabb kerültek.

²⁰² PKL Sem. 5. Fasc. 3. No. A korabeli forrásokban mindig vadásznak nevezik az erdőgazdaságot irányító személyt, az erdész kifejezés nem szerepel.

²⁰³ PKGYJKV. 489/1811. A Papnevelő Intézet uradalmában a Mária Terézia féle Úrbérrendeletet csak az 1800-es évek elején hajtották végre.

²⁰⁴ PKGYJKV. 363/1813

²⁰⁵ PKL Sem. 174. Fasc. Mérnöki jelentés a favágásról 1855-1856.

Az irtásokat a domb- és hegylábtelejtőkön kezdték el és haladtak a magasabban fekvő területek felé, így az erdők a magasabb térszíneken maradtak meg. Rendszerint foltokban a szurdokokban és a patakok mentén is megmaradt egy keskeny erdősáv, mivel ezek a területek mezőgazdasági használatra alkalmatlanok voltak.

Az uradalom területén lezajlott irtások történetét különböző korszakokra bonthatjuk. Az első korszakot a 18. század és a 19. század eleje jelenti, amikor az ország más vidékeihez hasonlóan²⁰⁶ azért irtották az erdőt – mind az uradalom, mind a jobbágyok –, hogy művelhető területhez jussanak. Ebben az időszakban az egész birtok területén irtották az erdőt. Így 1774-ben a barátúri,²⁰⁷ 1778-ban pedig a hertelendi, az egyházbéri, a bodolyai, a szakáli, a bánosi, az egerszegi és a kovácsszénei erdőket irtották.²⁰⁸ Hertelend község határában, az 1779-es esztendőben az uradalom 60 holdnyi erdőt irtatott ki, hogy szántóföldhöz jusson.²⁰⁹ 1781-ben Bánoson²¹⁰ és 1798-ban Egyházbéren káposztás kertnek, 1801-ben szintén Bánoson szőlőnek irtatott ki kisebb erdőterületeket az uradalom.²¹¹ A kovácsszénei majorság területét 1799-ben irtatták ki.²¹² Az irtások nagyságát sajnos a fent említett hertelendi példán kívül forrásaink nem említik és mivel ezek az első felmérés előtt történtek, így erre következtetni sem tudunk.

Az erdőterületek gazdasági jelentőségének és veszélyeztetettségének felismerésére utal, hogy a jobbágyok által folytatott irtások első szabályozására 1750-ben már sor került, amikor a káptalan megtiltotta a szabad erdőirtást.²¹³ A következő, fentebb említett 1756-os rendelet már részletesen szabályozta a kérdést, eszerint a jobbágyoknak engedélyt kellett kérniük az irtáshoz, és az így kiirtott területet három évig szabadon használhatták, majd adózniuk kellett a földterület után. A kiirtott területtel a jobbágy szabadon rendelkezett.²¹⁴ Ennek értelmében több községben is irtáshoz folyamodtak a művelhető terület növelése érdekében. Tekeres község német telepesei az 1778 és 1782 közti időszakban az uradalom engedelmével 17,9 holdnyi erdőt vágtak ki szőlőtelepítés céljából.²¹⁵ Ugyanők az 1844-es esztendőben 26,75 holdnyi, az egerszegiek pedig 12 holdnyi területet irtottak ki engedéllyel.²¹⁶ Az egerszegi jobbágyok emellett engedély nélkül is irtották az erdőt, ezeket a területeket azonban az uradalom elvette és másnak adta használatra, természetesen bér- és

²⁰⁶ KAPOSZI Z. 2002. 88-89; WELLMANN I. 1989. 526-528.

²⁰⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1774.

²⁰⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1778.

²⁰⁹ PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

²¹⁰ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1781.

²¹¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve 1798-99. és 1801.

²¹² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve 1798-99.

²¹³ PKGYJKV. 1750. január 13. 1.

²¹⁴ PKGYJKV. 1756. május 10. 4.

²¹⁵ PPL. 77/1781 Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis, PKL KGLT. 408. Fasc. Tekeres 1782.

²¹⁶ PKL Sem. 253. Fasc. 13/2 No.

dézsmafizetés mellett.²¹⁷ A legtöbbször azonban nem a község, hanem csak egyes tagjai folytattak tiltott irtást, például Balázs Gergő és János bánosi jobbágyok az 1819 és 1820-as esztendőben 20 öllel tágították földjeik határát.²¹⁸ A Papnevelő Intézet erdeit a szomszédos uradalom jobbágyai sem kímélték, a husztóti és a tekeresi erdőket a káptalani uradalomhoz tartozó abaligeti jobbágyok irtották, hogy bővítsék határukat, ha pedig az erdő árnyékot vetett a szántójukra, akkor a fákat tövüknél körül vágták, hogy elszáradjanak.²¹⁹

A későbbiekben is a művelhető területek bővítése maradt az erdőirtások egyik fő oka, de emellett más fontos okok is megjelentek. Ennek értelmében az erdőirtások második korszakát az 1836-os úrbéri törvény után számíthatjuk, amely alapján a jobbágyok kérhették az addig közösen használt legelők megosztását, elkülönözését. A következő év elején három község: Szilvás, Szőke és Bosta élt is ezzel a lehetőséggel.²²⁰ Azonban az uradalom tiszta legelőben nem tudta kiadni a jobbágyoknak járó területet, ezért a három falu határában nagyarányú erdőirtásba kezdett: a bostaiból 116,25, a szőkeiből 184,75, a szilvásiból pedig 74,75 holdat vágatott ki (11. ábra). Természetesen ez nem egyszerre történt meg, hanem folyamatosan, az uradalom faigénye szerint.²²¹ Az uradalom számolva azzal, hogy a többi község is kérheti a legelők megosztását, minden községben elrendelte az erdőirtást évi 1-2 hold területen.²²²

Az erdőirtások harmadik korszakát a jobbágyfelszabadítás után az 1850-60-as évek jelentik. Ekkor egyrészt az immár kötelező birtokelkülönözés következtében az uradalom ismét sok helyen nem tudta kiadni a jobbágyoknak járó legelőterületet, így erdőirtásba fogott, másrészt pedig a dézsma megszűntével a majorsági művelhető területeket akarta növelni. Ezekről az erdőirtásokról már pontos adatokkal rendelkezünk. Az uradalom Bánoson 73,375 hold, Kovácsszénán 131,438 hold, Orfűn 7,54 hold, Kisdéren pedig 11 hold területen irtotta ki az erdőt, hogy a jobbágyoknak kiadandó legelőhöz jusson. Németszéken 35,375, Szőkén pedig 43,47 hold erdőt engedett át a jobbágyoknak, hogy azon legelőt létesítsenek, de további információval nem rendelkezünk a területekre vonatkozóan, nem tudjuk, hogy azt a község kiirtotta-e, vagy erdőként hasznosította.²²³ Az uradalom gazdálkodása fejlesztése érdekében Németszéken 52 hold,²²⁴ Bostán 70 hold,²²⁵ Szőkén 37,25 hold,²²⁶ Egerszegen pedig rétnak és

²¹⁷ PPL. 376-N/1830.

²¹⁸ PKL Sem. 54. Fasc. 40-41/1820.

²¹⁹ PKL Sem. 93. Fasc. 4 No. Varga József vadász jelentése a határhalmokról. 1833. március 13.

²²⁰ PKL Sem. Bosta helység földkönyve 1795.

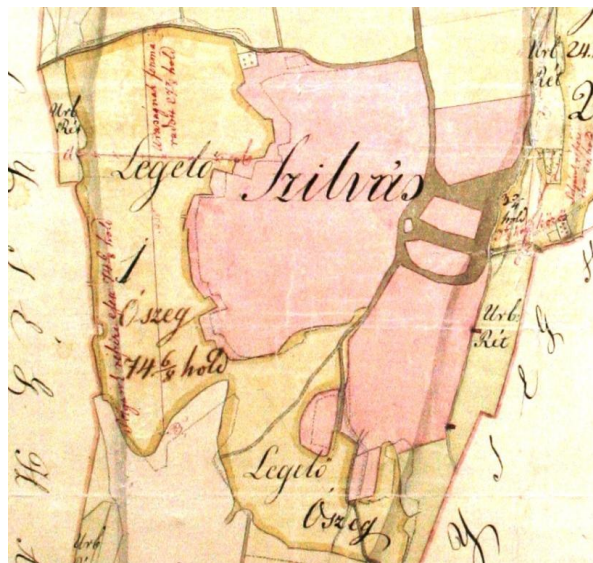
²²¹ PKL Sem. 104. Fasc. 32/1837, 521. Fasc.

²²² PKL Sem. 253. Fasc. 5. No.

²²³ PKL Sem. 193. Fasc. 37/1865.; BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Bános, Kovácsszéna, Szőke, Orfű, Németszék.

²²⁴ PKL Sem. 178. Fasc. 6/1864.

szántónak 118,33 hold erdőt irtatott ki.²²⁷ Így a rendelkezésünkre álló adatok szerint a két kerületben az irtások következtében 500,933 holddal csökkent az erdők területe.

11. ábra. A szilvási erdőterületek csökkenése 1795 és 1844 között: az első térképen a falutól nyugatra elterülő, fák rajzával jelölt erdő helyén a második térképen már okkersárgával jelölt legelő helyezkedett el (Készítette: Eisenhut György és Gyenes János)

Az előbb említett, az adott korszakra jellemző gazdasági kényszertől független speciális oknak számított, amikor a nagymértékű falopás megszüntetése miatt irtatott ki egyes erdőterületeket az uradalom. A legnagyobb pusztítást a kökényi jobbágyok követték el, ezért Vörös Mihály prefektus 1845-ben a községben az erdő teljes kiirtását rendelte el, „*másként*

²²⁵ PKL Sem. 174. Fasc. Erdőkiirtási határozat Bosta községben 1864.

²²⁶ PKL Sem. 251. Fasc. 23. No. Észrevételek a szőkei erdőre nézve.

²²⁷ PKL Sem. 174. Fasc. Mérnöki jelentés a favágásról 1855-6.; PKL Sem. 183. Fasc. 206/1869. 184. Fasc. 174/1871.

ügy is ellopantik”.²²⁸ Ez volt a helyzet az előbb említett Bostán is, ahol az uradalom az elkülönözés után a maradék 20 holdnyi erdejét nem tudta megóvni a lopásoktól, ezért annak kiirtását határozta el és hajtotta végre az 1864-es esztendőben.²²⁹

VI.1.3.2. A kitermelés

Az erdei táj elsődleges hasznosítási formája a fakitermelés, melynek során a tájelem kiterjedése azonos marad, azonban minősége megváltozik, ezáltal kultúrtáj jellege erősödik. Az uradalom fakitermelési módszerében három szakaszt tudunk elkülöníteni: 1811-ig, az első üzemterv megalkotásáig csupán szálaló gazdálkodást folytatott, 1811 és az 1850-es évek között egyaránt alkalmazott szálaló gazdálkodást és tarvágást, az elkülönözés után pedig már csak tarvágást végeztetett, mint lentebb részletesen látni fogjuk.

Az első korszakban, a 19. század elejéig az uradalom tervszerű kitermelést nem folytatott, mindig az aktuális szükségletének megfelelően vágatott ki fát különböző erdeiből. Ez kor- és fajspecifikus szálaló gazdálkodást jelentett az 1767-es úrbérrendelet nyomán megkötött urbáriumok előírásai alapján, melyek a jobbágyok erdei haszonvételeit is szabályozta.²³⁰ Ennek értelmében a jobbágyok csak a kidőlt és kiszáradt fákat szedhették össze tüzelésre, a sertéstartásban jelentőséggel bíró makktermő- és az élelmezésben fontos szerepet játszó gyümölcsfák kivágása tilos volt. Amennyiben a helység határában nem volt elegendő erdő, akkor az uradalom más helységben lévő erdejében engedélyezte a faizást. A jobbágyok épületeihez szükséges fát ezek után az uradalom jelölte ki, cserébe pedig a jobbágyoknak telekarány szerint negyed-, fél- vagy egy öl fát kellett megvágniuk és az uradalom által kijelölt helyre szállítaniuk.²³¹ A megkötött úrbéri szerződések az 1848-as esztendőig meghatározták az erdőhasználatot.

Sajnos arról nem szólnak forrásaink, hogy ez mekkora mennyiségű fát jelentett, csupán azt tudjuk valószínűsíteni, hogy az uradalmi alkalmazottak számának növekedésével – mivel ők természetbeli juttatásként tűzifát is kaptak –, a Papnevelő Intézet épületének bővítésével és a jobbágyság lélekszámának növekedésével a kitermelt fa mennyisége növekvő tendenciát mutatott.²³²

Az uradalom a 19. század elején tért át részben a szálaló gazdálkodásról a tarvágási rendszerre. Az első fakitermelési terv az 1811-ben bevezetett, Gmehling József által

²²⁸ PKL Sem. 253 Fasc. 5. No. Erdők kezelése 1845.

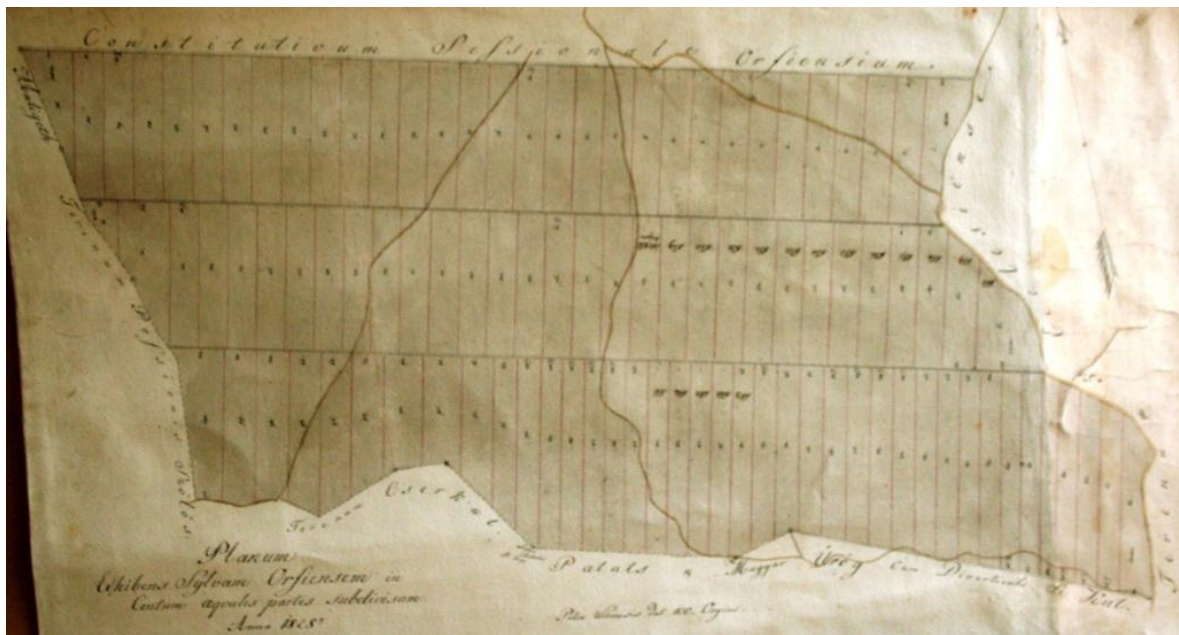
²²⁹ PKL Sem. 174. Fasc. Erdőkiirtási határozat Bosta községben 1864., 186. Fasc. 2/1872.

²³⁰ BML. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának urbáriumai.

²³¹ BML. A Pécsi Papnevelő Intézet Urbáriumai 172-189.

²³² PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvek adatai 1743-1811.; PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvek adatai 1774-1805.

kidolgozott rendszer volt. Ennek értelmében az uradalomban legnagyobb erdővel rendelkező Orfű község erdejének kétharmadát 100, egyenként 16 hold kiterjedésű vágási területre osztották fel (12. ábra). Az uradalmi és jobbágyi faszükséglet biztosításához ekkora területet kellett kivágni évente. Ezzel a vágási rendszerrel elméletileg száz évre biztosította az orfűi erdő a szükséges famennyiséget. A tervezet értelmében a többi község területén minden favágást megszüntettek volna, hogy a többi erdőt kíméljék.²³³ Később, 1832-ben a Felsőkerületben az orfűi erdőn kívül a németszéki erdőt is felosztották évenkénti $4\frac{3}{4}$ holdas vágási területekre,²³⁴ amelyet ettől kezdve folyamatosan ki is termeltek.²³⁵

12. ábra. Az 1811-ben bevezetett orfűi vágási rend 1828-as másolata (Készítette: Gnaedinger Fidél)

Ettől kezdve ehhez a bevezetett vágási rendszerhez igyekezett ragaszkodni az uradalom, de nem mindig tudott. A fák természetes előregedése, vágásérettsége, valamint a makktermő fák gyarapodásának elősegítése miatt a többi erdőben továbbra is folytatták a kor- és fajspecifikus száraló gazdálkodást, így az elkövetkező években, évtizedekben mind az alsókerületi, mind a felsőkerületi erdőkben történtek kisebb fakitermelések. Ha vágásra került sor, akkor a makktermő fákat kímélte, azokból csak az elvénülteket volt szabad kivágni.²³⁶

²³³ PKGYJKV. 489/1811.

²³⁴ PKL Sem. 253. Fasc. 5. No., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1833. 1832. dec. 22.

²³⁵ BML. Urbéri törvényszéki iratok. Németszék. Erdőosztályozás 1861. június 14.

²³⁶ PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. január 11., február 15., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1824. január 17., A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1828. 1827. december 15., 1830. február 13., 1819. január 30., 1820. január 22., 1821. november 24., 1823. március 8., 1824. szeptember 4., 1825. február 5.,

Előfordult az is, hogy a jobbágyok érdekében ritkított ki egy kisebb területet az uradalom, hogy azon az állataikat legeltetni tudják.²³⁷

1834-ben ezen favágási rend megváltoztatását kérték a bostai, a szőkei, a szilvási és a kisdéri jobbágyok. A négy község azzal a panasszal fordult a vármegyéhez, hogy az uradalom a messzi Mecsekre kényszeríti őket úrbéri favágásra és faizási jogukat is csak ott gyakorolhatják, noha a határukban megfelelő erdő található. A vármegye által küldött vizsgáló bizottság a helyszíni szemlék és a benyújtott urbáriumok megvizsgálása után azonban csak a legmesszebb található Kisdér esetében döntött a falu javára, a falu határában található 69,375 holdnyi kiterjedésű, viszonylag sűrű erdőt ítélve a jobbágyoknak faizásra. A területet húsz évre kapták meg a jobbágyok úgy, hogy évente 3,5 holdat vághattak ki, de a növendék cser, tölgy és gyertyánfákból hagyásfákat kellett hagyniuk, hogy a majdani legelőn majd árnyékot adjanak. A másik három településnek az úrbéri szerződések értelmében továbbra is a Mecsekre kellett járniuk.²³⁸

Az 1830-as évtizedben a rossz időjárási viszonyok miatt²³⁹ is sor került az orfűi erdőn kívüli fakitermelésre. A keszűi és a németszéki jobbágyok az 1834-35-ös télen fordultak ez irányú kérésükkel az uradalomhoz. Mindkét település a rossz időjárási viszonyok miatt bekövetkezett takarmányhiányra és a kemény télre hivatkozva kérte az uradalmat, hogy ne az orfűi vágásban, hanem a saját vagy legalább a lakóhelyükhöz közelebb eső erdőben vágassák ki az úrbéri fájukat.²⁴⁰ Az 1838-as esztendőben az egyházbéri és bostai jobbágyok fordultak az uradalomhoz ugyanezzel a kéréssel.²⁴¹ A rendkívül szélsőséges 1830-as években a viharok is jelentős károkat okoztak az uradalmi erdőkben, például az egerszegi erdő egy részét 1830. július 27-én „forgósél” tarolta le.²⁴²

A harmadik korszakban, az 1850-es évek közepén a birtokelkülönözés hatására az uradalom új fakitermelési szabályzatot készített Gyenes János mérnökkel a felső-kerületi erdőkre vonatkozóan.²⁴³ Gyenes az uradalom kezelésében maradt négy nagy erdőterület

1820. január 22., 1824. szeptember 4., 1825. február 5.; PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1815. december 30., 1821. november 24., 1826. január 1., 1828. 1827. december 15.

²³⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1828. január 26., PKL KGLT A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. március 8.

²³⁸ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Kisdér.

²³⁹ RÁCZ L. 2008. 132-160.

²⁴⁰ PKL Sem. 93. Fasc. 63, 74 No.

²⁴¹ PKL Sem. 100. Fasc. 18, 36 No.

²⁴² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. július 9., PKL Sem. 223. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1831. január 9., PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1832. szeptember 2., 1834. február 1., PKL Sem 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyv 1840. július 18.; PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1830. augusztus 7.

²⁴³ PKL Sem. 174. Fasc. Mérnöki jelentés a favágásról 1855-6.

felosztását végezte el. A fő vágási terület továbbra is az 1258,75 hold kiterjedésű orfűi „öregerdő” maradt, melyet 63 vágási területre osztott fel, melyben évente 20 hold terület kerülne kivágásra.²⁴⁴ A bánosi erdőt, mely területére nézve az orfűit követte 436 hold kiterjedésével, évi 6,09 holdnyi vágásokra osztotta fel, melyek 64 évig biztosították volna a kivágandó fát. Az uradalom kezelésében Husztót határában 414,125 hold kiterjedésű erdő maradt, melyet 5 hold kiterjedésű vágásokra osztott fel, ez a terv szerint 76 évig biztosította a szükséges famennyiség egy részét. Az egerszegi erdő kiterjedése 113,375 hold volt, melyet 41 2,74 holdas vágási területre osztott fel.²⁴⁵ Ezzel már alapvetően átállt az uradalom a kizárólagos tarvágásos gazdálkodásra, kivételt egyedül az alsó-kerületi szőkei és bosta erdők jelentettek, ahol ritkító favágást folytatott az erdei legeltetés érdekében.²⁴⁶

A kitermelést 1848-ig elsősorban a jobbágyok végezték robotban és ún. úrbéri faszolgáltatásban. Ez azt jelentette, hogy minden jobbágy telke arányában köteles volt az uradalom erdejéből bizonyos mennyiségű – egy telek után egy öl – fát kivágni és a kijelölt helyre szállítani. Például 1845-ben a jobbágytelkek számának megfelelően összesen 328 2/8 öl fát voltak kötelesek kivágni.²⁴⁷ Az uradalom éves faszükségletét azonban nem fedezte a robot és az úrbéri faszolgáltatás, ezért az uradalom időnként kénytelen volt pénzért is fát vágatni.²⁴⁸

Az uradalom mindent megtett, hogy a jobbágyok faizási jogát ellenőrizni tudja, helyesebben megfogalmazva a lopásokat és a károkat csökkentse. Ezért szigorúan korlátozta azt: Mindenszentektől (november 1.) Szent József napjáig (március 19.) hetente kétszer, kedden és péntek élhettek e jogukkal a jobbágyok.²⁴⁹ Ezt az időpontot az uradalom az évek során többször is megváltoztatta, az 1836-os esztendőktől pedig a felső-kerületi jobbágyok faizási napját le is csökkentette heti egy napra.²⁵⁰ A jobbágyok előbb rakásba gyűjtötték a tűzifájukat, és ha később egyben akarták azt elvinni, akkor azt Szent György napig (április 24.) kellett megtenniük, különben elvesztették a fát.²⁵¹ Az alsó-kerületi jobbágyokat többször is megintette az uradalom, hogy csak a kijelölt napon és nappal menjenek fáért, különben

²⁴⁴ Itt csak az öreg erdők adatai szerepel, melyet még nem vontak művelés alá, az orfűi erdő kiterjedése ekkor 2279,375 hold volt.

²⁴⁵ PKL Sem. 174. Fasc. Mérnöki jelentés a favágásról 1855-6.

²⁴⁶ PKL Sem. 174. Fasc. Süle vadász jelentése a favágásról. 1855-56

²⁴⁷ PKL Sem. 521. Fasc.

²⁴⁸ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1836-41., 215. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1843.

²⁴⁹ PPL. 376-Q/1830.

²⁵⁰ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. 1836. szeptember 10.

²⁵¹ PKL Sem. 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1827. 1827. február 27.

három napi robotbüntetésben részesül az ellenszegülő.²⁵² Nyáron a jobbágyok minden eszköz – fejsze és fűrész – nélkül gyakorolhatták e jogukat, vagyis csak a földön fekvő fát gyűjthették.²⁵³

Az úrbériség és a robot megszűnte után jelentős változások álltak be a fakitermelés módjában is. Keszü, Egerszeg, Husztót, Kovácsszéna, Tekeres, Bános és Orfű helységek kivételével a többi község az 1852-53-as esztendőben megtagadta a favágást és ezek után pénzért vásárolták meg a tüzelőjüket és az épületfájukat.²⁵⁴ Azok a községek, amelyek a faizási jogukkal továbbra is éltek, ezek után is kötelesek voltak az uradalom számára fát vágni az orfűi erdőben és azt Pécsre szállítani.²⁵⁵ Mivel a megvágott famennyiség már nem volt elegendő az uradalom számára, ezért favágásra rendszerint kénytelen volt napszámosokat is felfogadni.²⁵⁶ Költségsökkentés érdekében és hogy további bevételhez is jusson, árveréseken még lábön álló fákat, erdőrészeket is adott el.²⁵⁷ Míg a korábbi időszakban évente kb. 800 öl fa szükséglete volt évente az uradalomnak, ebben az időszakban már kb. 500 öl is elegendő volt, mert a bérlőknek már nem adott tűzifát, a mészégetés pedig nem volt jövedelmező vállalkozás. Szintén a fakitermelés csökkenését okozta a tűzifa árának csökkenése és a napszám díjának emelkedése is. Tovább fokozta a helyzetet, hogy a napszámosok már nem érték be a fák maradékával, az ágakkal és tuskókkal – például mikor a szőkei favágók megtudták, hogy csak vékony ágfát kapnak fáradságos munkájuk ellentételeként, rögtön megtagadták a munkát²⁵⁸ –, ők is hasábfát szerettek volna kapni munkájukért. Ez viszont az uradalomnak volt káros, mert így további fákat kellett volna kivágnia, viszont a tuskók és ágak a nyakán maradtak volna.²⁵⁹ Jelentős költséggel bírt a fák tuskóinak kiásása is – egy tuskó kiásása háromszor többbe került, mint egy fa kivágása, ezért az uradalom a lábön álló fák eladásakor kikötötte annak kiásását is.²⁶⁰ Ezért az 1850-es években egyre gyakoribbá vált, az erdők elkülönözése után pedig általánossá, hogy fakitermelésre vállalkozókkal kötött szerződést az uradalom.²⁶¹

²⁵² PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1839. 1839. október 19., 1840. szeptember 26.,

²⁵³ PKL Sem. 216. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1846. május 2.

²⁵⁴ PKL Sem. 253. Fasc. 1. No.

²⁵⁵ PKL Sem. 178. Fasc. 49/1864., 183. Fasc. 50/1869.

²⁵⁶ PKL Sem. 161. Fasc. 61-65/1854., 178. Fasc. 110-114/1864., 184. Fasc. 155-166/1870., 185. Fasc. 162-169/1871., 189. Fasc. 57-61/1875.

²⁵⁷ PKL Sem. 177. Fasc. 50/1863., 178. Fasc. 28/1864.

²⁵⁸ PKL Sem. 174. Fasc. Sülle vadász jelentése a favágásról 1855/6.

²⁵⁹ PKL Sem. 171. Fasc. Sülle vadász véleménye az erdők szabályozásáról 1856.

²⁶⁰ PKL Sem. 174. Fasc. Sülle vadász előterjesztése az eladandó szálfákról 1857/8-ban.

²⁶¹ PKL Sem. 177. Fasc. 55/1863., 181. Fasc. 47, 172/1867., 182. Fasc. 223/1868., 184. Fasc. 174-175/1871., 187. Fasc. 153-154/1873., 189. Fasc. 211/1875., 296. Fasc. A pécsi papnöveldei uradalom javaihoz tartozó erdőbirtok 1886.

Az uradalmi fakitermelés mellett pár szót kell ejtenünk az illegális fakitermelésről, vagyis a lopásról is. Ezek elsősorban a nagyon kemény teleken szaporodtak meg, 1829. február 24-én nyolc falu több mint hatvan jobbágyát kapták rajta falopáson.²⁶² Mint fentebb láttuk, a lopások különösen Kökény és Bosta határában voltak gyakoriak, olyannyira, hogy ezeken a helyeken az uradalom kénytelen volt az egész erdőt kiirtatni.²⁶³ A falopást 3 napi robottal és az okozott kár megtérítésével büntette az uradalom, ha pedig ugyanezt idegen, más uradalomhoz tartozó jobbágy követte el és igavonó állat volt nála, akkor azt is elvették tőle. A falopások csökkentésére irányult az is, hogy a bírságpénzt azonnal ki kellett fizetni a kártevőnek.²⁶⁴ Az okozott kár árának egyharmadát jutalomként megkapta a tetten érő és feljelentő személy. A károkozások, lopások olyan súlyosak voltak az egész uradalom területén, hogy az erdőpusztítókat már börtönnel is büntette az uradalom. A makktermő fát kivágó és lopó személy a kár értékétől függetlenül 5 forintos büntetést kapott. Később már azt is büntette az uradalom, aki baltával ment az erdőbe, nekik 1 máriást, azaz 20 krajcárt kellett fizetniük. Az egyre szigorodó büntetések mellett az uradalom a személyzetet is igyekezett szorgosabb felügyeletre bírni, ezért ha a károkozót nem tudták megfogni, akkor az okozott kárt nekik kellett megtéríteniük.²⁶⁵ A tiltások mellett gyakorlati lépéseket is tett az uradalom, például a fahordás befejezése után a vadásznak és a kerületi ispánnak az erdei utakat, azaz a „*tolvaj utakat*” árkokkal és sáncokkal kellett elzárniuk.²⁶⁶

VI.1.3.3. A szaporítás

Az antropogén környezet-átalakítás egyik leglényegesebb eleme, amikor az ember a természetes regenerálódásba avatkozik be és azt a saját igényei szerint alakítja. A 18-19. századi erdőtörvények, Mária Terézia királyi rendelete és az ezek alapján kidolgozott saját uradalmi erdőutasítások előírták a kivágott erdők pótlását. Ennek jelentőségét az erdőterület túlzott csökkenésének megakadályozása mellett az is nagyban növelte, hogy ezáltal az ember direkt módon befolyásolni tudta az erdők fajösszetételét, a számára kedvező fafajtaikat, a tölgyet és a bükköt célirányosan szaporítva, megváltoztatva ezzel az erdők korábbi ökoszisztémáját.

²⁶² PKL Sem. 45. Fasc. 34/1815., 54. Fasc. 30/1820., 70. Fasc. 40-50/1829., 96. Fasc. 1062-9/1833., 106. Fasc. 93-95/1838., 189. Fasc. 63/1875.

²⁶³ PKL Sem. 253 Fasc. 5. No. Erdők kezelése 1845., 174. Fasc. Erdőkiirtási határozat Bosta községben 1864.

²⁶⁴ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1841. március 6.

²⁶⁵ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. február 13. július 30., december 1.,

²⁶⁶ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1841. január 16.; 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. május 10.; 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. május 1.

Az uradalomban ennek négy különböző gyakorlatát figyelhetjük meg. Az egyik legősibb és legegyszerűbb mód a természetes megújulás volt, vagyis a kivágott területen pár makktermő fát meghagytak, és azok szórták el a termésüket.²⁶⁷ A másik ősi tapasztaláson alapuló erdőmegújítás a sarjaztatás volt, amikor a tövüknél fűrészszel kivágott fák gyökere épségben maradt és az képes volt újra kihajtani, bár ez a faállomány minőségének romlását idézte elő.²⁶⁸ Ennél a két módszernél az antropogén hatás csak fokozta a természetes folyamatot.²⁶⁹ A harmadik módszer, a makk vetése azonban már az erdők megújulásának kizárólag antropogén formája. Ez már a tervszerű, modern erdőgazdálkodáshoz kapcsolódik. Az erre vonatkozó első információnk 1799-ből származik, ekkor az orfűi erdőben vetettek makkot.²⁷⁰ A Bosta helységgel 1813-ban megkötött makkoltatási szerződésben szerepel először az, hogy a bérlő köteles vetni való makkot szedni az uradalom részére.²⁷¹ Az elkövetkező években ez a gyakorlat általánossá vált, a terméstől függően pár pozsonyi mérő vetni való makk szedésére kötelezte a bérlőket az uradalom.²⁷² A makkot nem csak a kivágott és kitisztított erdőterületbe, hanem a már kisarjadt erdőrészekbe is vetette az uradalom.²⁷³ A negyedik, legújabb módszer a csemetésítés volt. Az 1845-ös esztendő végén rendelte el az uradalom, hogy faiskolát, csemetést alakítsanak ki a bánosi erdő egy részén, és a következő év tavaszán már be is vetette makkal.²⁷⁴ Sajnos a későbbiekben már nem rendelkezünk információval a csemetésre vonatkozóan, valószínűleg az 1848 után megváltozott gazdasági környezetben az uradalom már nem tudta azt művelteni és így valószínűleg megszűnt.

A bemutatott módszerek közül egyedül a sarjaztatással nem befolyásolta az ember az erdők fajösszetételét, míg a másik három esetében ez már célirányosan megvalósult: nyilvánvalóan az értékesnek tartott fafajták egyedeit hagyták meg, illetve vetették és csemetézték, ami a 19. század derekára előidézte az erdők fajösszetételének megváltozását.

²⁶⁷ PKL Sem. 174. Fasc. Mérnöki jelentés a favágásról 1855-6.

²⁶⁸ BARTHA D. 2001. 11-12.

²⁶⁹ PKL Sem. 253. Fasc. 7. No. Felső kerület erdeinek leírása., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1830. április 10., 1833. március 23.

²⁷⁰ PKL KGLT. Tisztiszéki jegyzőkönyv. 1798-99. 1799. november 31.

²⁷¹ PKL MGLT. DCLXVI. Fasc.

²⁷² PKL Sem. 106. Fasc. 98/1838., 110. Fasc. 106/1839., 110. Fasc. 90/1840., 113. Fasc. 96/1841., 115. Fasc. 100/1842., 119. Fasc. 75/1844., 136. Fasc. 29/1845., 131. Fasc. 32/1847., 143. Fasc. 53/1851.

²⁷³ PKL Sem. 253. Fasc. 7. No. Felső kerület erdeinek leírása., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1817. november 8., 1825. október 22., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1840. április 18., 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. március 25., április 19., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. április 17.

²⁷⁴ PKL Sem. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1846. 1845. december 6., 1946. február 28.

VI.1.4. Az erdők hasznosítása

VI.1.4.1. Elsődleges felhasználás

A Papnevelő Intézet birtokán az erdőhasználat elsősorban az uradalom és a jobbágyok tűzi- és épületfa szükségletének biztosítását jelentette. A kivágott fa javát, az ölfát az uradalom használta fel. Ebből kapott a Papnevelő Intézet tüzelés céljára, az uradalmi személyzet természetbeni juttatásként, a kegyúri ellátásban részesülő plébánosok és tanítók és az uradalmi kocsmákat bérlők is. A felesleges ölfát Pécssett árverésen értékesítette az uradalom. A kivágott fák tuskóit az uradalmi tulajdonban lévő ipari üzemek: a mész- és tégláégetők használták fel, az ágakat pedig a jobbágyok kapták meg tüzelőnek.²⁷⁵ Az uradalom, illetve a Papnevelő Intézet szükséges tűzifa mennyisége az 1820 körül évi 410-430 öl között mozgott. Az uradalmi téglá- és mészégető kemencék, valamint a jobbágyok évente 350-400 öl fát kaptak.²⁷⁶

A jobbágyok elsődleges erdőhasználatát szintén a tűzifa biztosítása, vagyis a faizás jelentette, valamint az épületfa megszerzése. A jobbágyok az urbárium megkötéséig és annak bevezetéséig eltérő módon használhatták az erdőt. Az Alsó-kerületben az uradalom határozta meg a faizási helyeket és jelölte ki az épületfát azokban a helységekből, melyek rendelkeztek erdővel. A Felső-kerületben a németszéki német telepesek szabadon használhatták a hátárukban lévő erdőt mind faizásra, mind épületfavágásra, míg a többi község jobbágyai csak a faizást gyakorolhatták szabadon, az épületfát már az uradalom jelölte ki számukra.²⁷⁷

VI.1.4.2. Másodlagos felhasználás

Az erdőknek legeltetésre való használata azokon a tájakon volt tipikus tájhasználati forma, ahol kevés volt a tiszta legelő. Így elsősorban a Felső-kerület falvaiban éltek ezzel a gyakorlattal. Legeltetésre a tölgyes-cseres erdőket használták, mert ezek rendelkeztek elegendő aljnövényzettel. Az uradalom a jobbágyok ez irányú kérését sohasem tagadta meg, a nyári félévben – a sertések téli makkoltatásának megkezdéséig – szabadon legeltethették az állataikat a kijelölt erdőrészekben.²⁷⁸ Viszont az 1807. évi XXI. tc. 6. paragrafus²⁷⁹ és a kiadott utasítások 12 évig tiltották az ún. razurákban, vagyis vágásokban történő legeltetést az

²⁷⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1821. november 24., 1823. április 12., 1828. január 19., 1830. február 13., PKL Sem 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1841. 1840. november 14., PKL Sem. 253. Fasc. 5. No. Erdők kezelése 1845.

²⁷⁶ PKL Sem. 52. Fasc. 879/1819., 55. Fasc. 832/1823.

²⁷⁷ BML. IV. 1. i. 171. Fassiones Colonorum.

²⁷⁸ PKL Sem. 93. Fasc. 63., 68., 69., 97. No., 100. Fasc. 18., 33. No.

²⁷⁹ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5046>

újulat védelmében: „*a tilos vágásokban se ökröt se lovat, vagy más Jóságot valaki ne hajtson, ottan ne legeltessen mind addig, míg a fák fel nyulván*”.²⁸⁰ Ha valakit rajtakaptak a tilosban legeltetésen, azt keményen megbüntette az uradalom, a saját jobbágynak az okozott kárt meg kellett téríteniük és még három napi robottal is büntette őket. Ha más uradalomhoz tartoztak a tilosban legeltetők, akkor az úriszék ítélkezett felettük.²⁸¹ A legelőelkülönözés után a volt jobbágyok továbbra is használták az uradalom erdeit legeltetésre, de már bért fizettek vagy napszámos munkát vállaltak érte.²⁸²

Az alsó-kerületi ritkább, gyéresebb erdőket – melyek legeltetésre alkalmasabbak voltak – az uradalom használta saját juhainak legeltetésére. Innen a jobbágyok állatai ki voltak tiltva, ők csak a kis kiterjedésű legelőkön, az ugaron és Szent György napjáig az uradalmi réteken legelhettek. Ezért kérték 1837-ben – mint fentebb említettük – a szőkei, a szilvási, a bostai és a kökényi jobbágyok az legelőelkülönözést, mely után itt az uradalom nagyarányú erdőirtásba kezdett.²⁸³

A tölgyes, cseres és bükkös erdőket mind az uradalom, mind a jobbágyok a sertések téli hízalására hasznosította, itt a sertések Kisboldogasszony (szeptember 8.) vagy Szent Mihály (szeptember 29.) napjától Szent György napjáig (április 24.) makkolhattak. Az uradalom számára bizonytalan – mivel nem minden évben termett makk –, de jelentős bevételi forrást jelentett a makkos erdők bérbeadása, a 18. század végén ide még a szomszédos vármegyéből, Somogyból és Tolnából is jöttek sertést makkoltatni.²⁸⁴ A makkoltatási szerződésben kikötötték, hogy a bérlőknek tilos a még le nem hullott makkot leverni, az ágakat lenyesni. A bérlők kötelesek voltak megóvni az erdőt a fatolvajoktól, kártevőktől, tilosban legeltetőktől.²⁸⁵ A saját sertéseik mellett a helyi plébánosnak 12, a kerületi ispánnak és a helyi tanítóknak 6–6, a helyi hajdúknak és harangozóknak 4–4 sertését minden fizetség nélkül kötelesek voltak beengedni és ott makkoltatni. Ez a kiváltság 1848-ig volt érvényben.²⁸⁶ A makkoltatás jelentősége az uradalmi erdőkben az erdők elkülönözése után csökkent, mivel egyrészt a jobbágyok is makkos erdőkhez jutottak, másrészt pedig – mint láttuk – a sertéstartás jellege is egyre inkább megváltozott.²⁸⁷

²⁸⁰ PPL. 376–Q/1830.

²⁸¹ PKL Sem. 93. Fasc. 99. No., 106. Fasc. 25/1838., PPL. 376–Q/1830.

²⁸² PKL Sem. 139. Fasc. Erdők nyári legeltetése. 1858., 161. Fasc. 67/1854., 184. Fasc. 25/1870., 187. Fasc. 17,18/1873., 189. Fasc. 7, 11/1875.

²⁸³ PKL Sem. 104. Fasc. 32/1837., 521. Fasc.

²⁸⁴ PKL Sem. 1. Fasc. 73. No.; 5. Fasc. 77. No.

²⁸⁵ PKL Sem. 49. Fasc. 79/1818., 54. Fasc. 114-127/1820., 76. Fasc. 123/1830., 106. Fasc. 98/1838., 115. Fasc. 100/1842., 119. Fasc. 75/1844., 136. Fasc. 42/1849., 161. Fasc. 67/1854.

²⁸⁶ PKGYJKV. 1804. március 14.

²⁸⁷ PKL Sem. 181. Fasc. 53/1867., 189. Fasc. 62/1875., 212. Fasc. Szerződések könyve.

A gubacs a 18-19. században a tintakészítés, a szövetfestés és a cserzés alapanyaga volt. Jelentőségét mutatja, hogy már az urbáriumokban is szerepel, ahol a 8. pont 9. §-a az uradalom kiváltságaként szerepelteti és megtiltja a jobbágyoknak a gubacsgyűjtést.²⁸⁸ A gubacsgyűjtés kibérlésére az első adattal 1820-ból rendelkezünk.²⁸⁹ A gubacsszedés jogát az uradalom árverésen a legtöbbet ígérőnek adta, aki köteles volt a meghatározott idő alatt az összes uradalmi erdőben összeszedni azt. A bérlő, hasonlóan a makkoltatókhoz, köteles volt az erdőket a kártevőktől megóvni, cserébe az uradalom megtiltotta a jobbágyoknak a gubacs gyűjtését, sőt az elkövetőt a 3 napi roboton kívül 12 botütéssel is büntette.²⁹⁰ A 1843-as évtől már nem évenként kötöttek szerződést, hanem több évre előre kibérelték e jogot.²⁹¹

A gubacshoz hasonlóan a taplónak is jelentős szerepe volt a korabeli mindennapi életben. A gubacsal ellentétben a taplószedést nem a pécsi vagy távolabbi nagykereskedők bérelték ki, hanem alkalmoszerűen a helyi vállalkozó szellemű jobbágyok. A bérlők, mielőtt egy erdőben nekiláttak volna a taplószedésnek, kötelesek voltak a helyi hajdúnál jelentkezni és a taplószedésen kívül tilos volt számukra minden más tevékenység az erdőben, sőt nekik is felügyelni, óvni kellett az erdőket, a károkozók átadásáért külön jutalomban is részesítette őket az uradalom.²⁹²

További másodlagos erdőhasznosítási forma, haszonvétel volt a fafaragás, mely elsősorban a vándor cigányokhoz kapcsolódott. Az 1775-ös évben 12 cigány személlyel kötött szerződést az uradalom, akik személyenként évi 10 forintos bérért az orfűi erdőben puha- és terméketlen fák felhasználásával mesterségüket űzhették. A béren kívül az uradalom részére 150 darab lapátot, 30 nagy és kicsi teknőt is kellett készíteniük. A munkájukhoz felhasznált fát mindig az uradalom jelölte ki és amennyiben kárt okoztak, elűzhette őket a birtokról.²⁹³ Az 1800-as években már gilva és vargánya gombák szedésre is kötelezte az uradalom őket. A létszámuk az évek során mindig változott, a kezdeti tizenkettőről az 1860-as évekre három főre csökkent.²⁹⁴

A másodlagos erdőhasználat speciális formáját jelentette a vadászat. Az 1729. évi XXII. törvénycikk és az 1767-es úrbérrendelet alapján megkötött úrbéri szerződések, az uradalmi utasítások a jobbágyoknak nem csak a vadászatot, hanem a vadászskutyák tartását is

²⁸⁸ BML A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának urbáriumai.

²⁸⁹ PKL Sem. 54. Fasc. 87/1820.

²⁹⁰ PKL Sem. 81. Fasc. Gubacsszerződés 1832., 106. Fasc. 97/1838. 136. Fasc. 44/1849.

²⁹¹ PKL Sem. 136. Fasc. 43-44/1849., 212. Fasc. Szerződések könyve. Gubacsszedési szerződés Hónig Móriccal 1855. január 31.

²⁹² PKL Sem. 73. Fasc. 28/1830., 98. Fasc. 159/1837.

²⁹³ PKL Sem. 255. Fasc. Szerződések.

²⁹⁴ PKL Sem. 47. Fasc. 9/1816., 46. Fasc. 65/1818. 54. Fasc. 9/1820., 113. Fasc. 94/1841., 177. Fasc. 11/1863., 178. Fasc. 4/1864. A létszámot természetesen mint családfőt kell érteni, akivel megkötötték a szerződést.

tiltották.²⁹⁵ A háromnapos úrbéri vadászatokat decemberben és januárban tartották, ezeken minden falu köteles volt részt venni.²⁹⁶ Egy ilyen vadászon 30 puskás és 100 hajtó is részt vett és néha az uradalmat vezető kanonok is megtisztelte jelenlétével az eseményt. A háromnapos vadászon először nagy-, majd azt követően apróvadra vadásztak.²⁹⁷ A párizsi időszak kezdetével ért véget a vadászidény, ezután szeptemberig tilos volt kutyákkal vadászni.²⁹⁸ Az 1832-es esztendő júliusában Bostán károkozó farkasok miatt tartottak hajtóvadászatot.²⁹⁹

Nem csak az úrbéri vadászatokkal került vadhús a Papnevelő Intézet asztalára. A káptalan 1810-ben elrendelte, hogy minden hajdú és erdőőr hat-hat nyulat lőjön az uradalom számára Mindenszentek és Gyertyaszentelő között.³⁰⁰ Amennyiben ezt elmulasztották, darabonként fél forintot levontak a fizetésükből.³⁰¹ Ezen kívül az uradalom elvárta tőlük, hogy a jelesebb ünnepnapokra is lőjenek négy lábú és szárnyas vadakat, így Húsvétra, Szent Pál ünnepére és a szeminaristák majálisára.³⁰² Ha más vad is puszkavégre került, akkor minden lelőtt vad után ún. lövéspénzt kapott az illető személy.³⁰³

Az uradalom először 1843-ban adta bérbe az alsó-kerületi vadászati jogot két nyugalmazott katonatisztnek három évre, évi 36 ezüst forintért. A bérlők az úrbéri és a két napos szalonka vadászati jogot is magkapták és hozzá a jobbágyok robotmunkáját – a hajtást – is. Természetesen a vadászatot szabályzó törvényeket a bérlőknek is be kellett tartaniuk, a kutyáikat, ha a szőlőkbe tévedtek, a csőzők lelőhették.³⁰⁴ Az 1847-es esztendőben a felső-kerületi vadászati jogot is bérbe adta az uradalom.³⁰⁵ A jobbágyfelszabadítás után az uradalom vadászati joga csak a saját birtokára terjedt ki, melyet a megszűnt robotmunka miatt már nem tudott kihasználni, ezért ismét a vadászat bérbeadása mellett döntött.³⁰⁶ A vadászati jog

²⁹⁵ PKGYJKV. 1750. január 13. 1., 1756. május 10. 4.

²⁹⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1824. január 17., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1840. 1839. december 14., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1841. 1840. december 12.

²⁹⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. december 17.

²⁹⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1826. február 11., 1828. február 9.

²⁹⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1832. június 9.

³⁰⁰ PKGYJKV. 38/1810.

³⁰¹ PPL. 376 – S/1830. A Pécsi Tisztelendő Nevendék Papság Uradalmában lévő Hajduknek, Vintzellereknek, és Erdőpásztoroknak adatott Rendszabások 1826-ban.

³⁰² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1821. január 20., 1823. március 22., május 10.

³⁰³ PKL Sem. 113. Fasc. 689/1841, PKL Sem. 119. Fasc. 685/1844. Egy nyúlért 30 krajcárt, egy őzért 2 forint 5 krajcárt, egy szalonkáért 21 krajcárt, egy szarvasbikáért 4 forint 30 krajcárt, egy szarvastehénért 3 forint 30 krajcár, egy szarvasborjúért pedig 2 forint 30 krajcár járt.

³⁰⁴ PKL Sem. 127. Fasc. 18/1846.

³⁰⁵ PKL Sem. 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. február 6.

³⁰⁶ PKL Sem. 143. Fasc. 11/1851., 171. Fasc. 17/1854., 181. Fasc. 7/1866., 182. Fasc. 16/1868., 186. Fasc. 264/1872., 187. Fasc. 50/1873., 189. Fasc. 15/1875.

bérbeadásával viszont a hajdúknak és a vadásznak a vad beszolgáltatási kötelezettsége nem szűnt meg, azt a megszabott módon továbbra is teljesíteniük kellett.³⁰⁷

VI.1.5. Az erdők mennyiségi és minőségi változásai

VI.1.5.1. Mennyiségi változások

Számítások szerint a 18-19. században az ország mintegy harmadát borította erdő, melyek túlnyomórészt a Kárpátokban koncentráálódtak,³⁰⁸ azonban a korszakban a termelőerők fejlődése következtében ennek folyamatos csökkenését tapasztalhatjuk.³⁰⁹ Alapvetően ezt a tendenciát figyelhetjük meg a birtok területén is, bár helyenként a tudatos erdőgazdálkodás következtében új erdőkkel is találkozhatunk (1. melléklet).

A 18. század végéig nem rendelkezünk pontos adatokkal az erdők mennyiségére vonatkozóan, de feltételezhetjük, hogy csökkentek az erdőterületek. Erre egyrészt az irtásokról szóló források utalnak, másrészt pedig az 1733-as összeírás még sok település határát teljesen erdősültnek nevezi, sőt egyes pusztákon – Orfűn, Tekeresen és Hertelenden – még a települések sem jöttek létre, helyükön erdő terült el. Előfordult az is – Barátúr helységben –, hogy a felmérés idejére már teljesen kiirtották az erdőt, noha az 1733-as birtokösszeírás még így jellemezte azt: „*az erdő kiterjedését, minthogy hegyeken és völgyeken húzódik végig és szinte az egész területet körülfogja, nem lehetett rendesen felmérni.*”³¹⁰

A 18. század végére bekövetkezett változásokat az 1782-es felső-kerületi³¹¹ és az 1790-97-es alsó-kerületi térképek³¹² adataiból tudjuk megállapítani. Ezek alapján a 18. század végén a Papnevelő Intézet birtokán az erdők területe 10597,875 holdra terjedt ki, ez az összterület 42 %-át jelentette.

A 1790-97-es felméréskor az Alsó-kerület területének 25%-át, összesen 2435,5 holdat borított erdő. A kerületben a legnagyobb erdővel Szőke rendelkezett (41%), a sor végén pedig Kőkény állt, ahol ekkor nem volt erdő. Ebben a kerületben a fentebb említett erdőművelési szabályozások miatt az erdőterületek növekedését is tapasztalhatjuk egyes helységekből: Szilvás és Keszű helységekből az 1733-as összeíráskor nem volt erdő, csak bokros, csalitos

³⁰⁷ PKL Sem. 119. Fasc. 685/1844., 171. Fasc. 110/1854., 187. Fasc. 83/1873.

³⁰⁸ FRISNYÁK S. 1990. 72.

³⁰⁹ KAPOSÍ Z. 2002. 109.; WELLMANN I. 1989. 558-559.

³¹⁰ FRICSY Á. 1978. 184.

³¹¹ PKL KGLT. 408. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet 1782-es térképei: Orfű, Bános, Szakál, Tekeres, Kovácsszéna, Hertelend, Barátúr, Egyházbér, Bodolya, Németszék, Husztót, Egerszeg.

³¹² PKL térképtár A Papnevelő Intézet Uradalom 1790-97-es térképei: Keszű, Szilvás, Kőkény, Bosta, Szőke, Kisdér.

terület,³¹³ míg a 18. század végére Szilváson 453 hold, Keszüben pedig 553 hold erdőt tudott felnevelni az uradalom.

Természeti környezetéből adódóan a Mecsek-háton elhelyezkedő Felső-kerület jóval erdősültebb volt. A 1782-es felmérés szerint a terület 53%-át, 8162,375 holdat foglaltak el az erdők. A legnagyobb erdővel Orfű rendelkezett (2588,5 hold, 90%), a legkevesebbel pedig Hertelend (690 hold, 32 %).

A két évtizeddel később, 1802 és 1805 között készült térképek³¹⁴ adatai alapján a kerületben jelentős erdőcsökkenést tapasztalhatunk, az összterülethez viszonyítva az erdők területe a korábbi 53 %-ról 34 %-ra apadt. Ekkor már csak 6807,25 holdat foglaltak el az erdők, ami az 1782-es erdőterülethez viszonyítva 17 %-os csökkenést jelentett. A legjelentősebb változás Szakál helységben történt, ahol két évtized alatt az összes erdőt kiirtották. A többi község területén is csökkent az erdők területe, a legkisebb mértékben, 10%-kal Orfű helységben – minden valószínűség szerint szántóföldi művelésre nagyrészt alkalmatlan domborzati viszonyai miatt –, a legnagyobb mértékben pedig Bodolya, Egyházbér és Tekerés helységekben 34%-kal. A többi helységben 18-22%-os csökkenést figyelhetünk meg.

Az 1828-ban készített felmérés a birtok egész területére kiterjedt.³¹⁵ Az adatok szerint ekkor az összterület már csak 33 %-át, 8506,02 holdat borított erdő, ami az összes erdőállomány 20 %-os csökkenését jelentette. Az egyes községek szintjén vizsgálva mindenhol hozzávetőlegesen egyenlő mértékben csökkent az erdők területe, kivéve Kőkényt, ahol az uradalomnak sikerült egy 120 holdas erdőt felnevelnie.

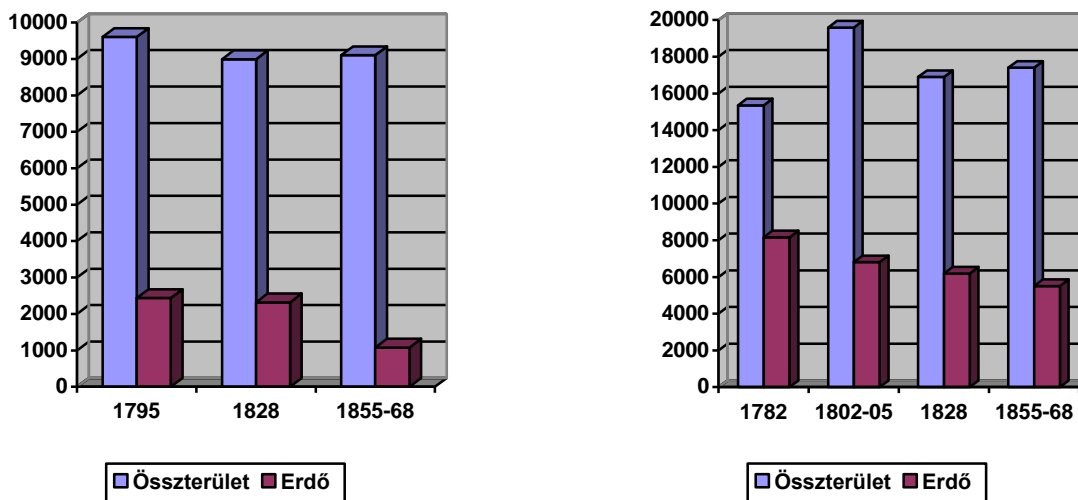
A birtokelkülönözés idejére a fentebb látott okokból kifolyólag tovább folytatódott az erdőterületek csökkenése. Az erdő ekkor az uradalom területéből 6709,42 holdat foglalt el, ami az összterület 25 %-át jelentette. Ez az 1828-as erdőterülethez viszonyítva 22 %-os csökkenést jelentett. Az uradalom minden településén csökkent az erdők területe. A legnagyobb változás Kőkény és Szilvás helységekben történt, gyakorlatilag eltűntek az erdők, mint fentebb láttuk az előbbi helységben a nagymértékű lopások miatt az uradalom irtatta ki, a másikon pedig az elkülönözés pecsételte meg az erdők sorsát (1. melléklet).³¹⁶

³¹³ FRICSY Á. 1978. 162-163.

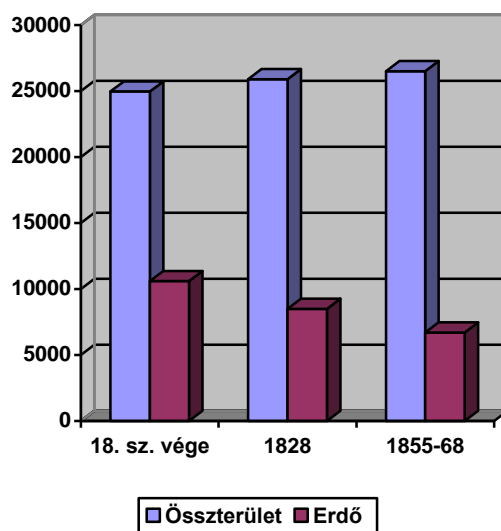
³¹⁴ PKL Térképtár. A Papnevelő Intézet Uradalom 1802-1805-ös térképei: Orfű, Bános, Szakál, Tekerés, Kovácsszéna, Hertelend, Barátúr, Egyházbér, Bodolya, Németszék, Husztót, Egerszeg.

³¹⁵ PKL Sem. 41 Fasc. 25 No.

³¹⁶ 1. melléklet

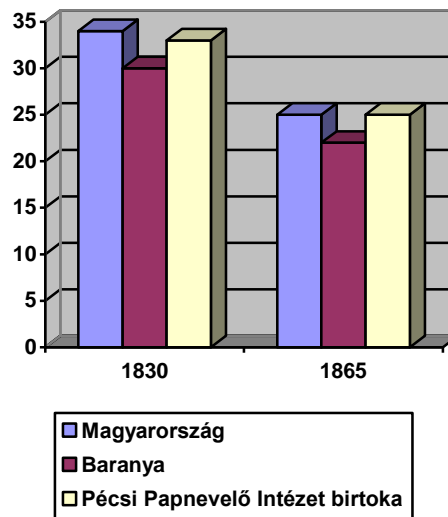
13. ábra. Az erdők kiterjedése az Alsó- és a Felső-kerületben (hold)

14. ábra. Az erdők kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén (hold)

Összességében megállapíthatjuk, hogy a vizsgált nyolcvan évben, az 1780-as évektől az 1860-as évekig igen nagymértékben, 42%-ról 25 %-ra csökkent az erdők aránya a Papnevelő Intézet birtokának területén. A két kerület közül az Alsó-kerületben csökkent nagyobb mértékben az erdők területe, annak ellenére, hogy Keszű, Szilvás és Kökény helységekben a kezdeti bokros, csalitos területekből erdőt tudott nevelni az uradalom. Itt a kerület összterületéből a kezdeti 25 %-ról 11 %-ra, mintegy 14 %-kal csökkent az erdők aránya, a kezdeti erdőterülethez viszonyítva pedig az erdők több mint felének (66%) eltűnésével kell számolnunk. Ez mintegy 1400 hold erdő eltűnését jelenti. A Felső-kerületben

a terület összterületéhez viszonyítva az erdő területe mintegy 2500 holddal csökkent, a kezdeti 53 %-ról 32 %-ra apadt, azonban mivel ez a terület eredetileg sokkal nagyobb erdőségekkel rendelkezett, ezért ennek ellenére itt az erdőterület mennyisége még mindig igen jelentős maradt. A két területben összesen a kezdeti erdőterület 37 %-a, mintegy 3900 hold erdő tűnt el, de a birtok összterületének erdősültsége még így is meghaladta a megyei átlagot és az országos átlaghoz volt hasonló. Ennek okát abban kell látnunk, hogy az uradalom területének a többsége, mintegy háromötöde az erdősült Mecsek-háton terült el, szemben a többségében domb- és síkvidéki jellegű vármegyével, ahol jelentős szántóföldi gazdálkodás folyt, amelynek következtében a nagy, egybefüggő erdőket már vizsgált korszakunk előtt kivágták (13., 14., 15. ábra).

15. ábra. Az erdők aránya Magyarországon,³¹⁷ Baranya vármegyében³¹⁸ és a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén 1830-ban és 1865-ben (százalék)

VI.1.5.2. Minőségi változások

Vizsgált időszakunkban az erdők minőségében alapvető, máig meghatározó változások zajlottak le: az antropogén beavatkozás következtében a korábbi vegyes erdők a legtöbb helyen homogén összetételűvé váltak.

³¹⁷ BENDA GY. 1973. 100., 247. Az 1830-as összeírásban Magyarország és Horvátország adatai együtt szerepelnek. Magyarország és Horvátország mezőgazdaságilag hasznosított földjének művelési ágak szerinti megoszlása.

³¹⁸ LOVÁSZ GY. 1977. 296.

A korabeli gazdasági életben a makktermő keményfából álló – tölgy, cser és bükk – erdők voltak értékesek. Ezeket a fákat használták építkezésre, termésüket pedig sertéshízlalásra. Mint fentebb láttuk, a királyi és uradalmi rendeletek értelmében a makktermő fákat vágáskor kímélni kellett, csak ha már kiszáradtak, megöregedtek, akkor lehetett kivágni őket, helyettük egyéb, makkot nem termő – gyertyán, szil, nyár stb.– fákat vágtak ki tüzelési céllal. Az erdők megújításakor is célirányosan az értékesnek tartott fafajtaikat, a bükköt és a tölgyet szaporították. Ez a gyakorlat oda vezetett, hogy az 1733-as összeíráskor még több fafajtaból álló, vegyes erdők összetétele megváltozott és az 1850-es évekre már gyakorlatilag egy-két fafajtaival homogénné váltak. Ezt láthatjuk például Bánoson, ahol 1733-ban bükk-, tölgy-, kőris-, platán- és gyertyánfákat írtak össze, az uralkodó fafajta a gyertyán volt, az 1857-es erdőosztályozáskor viszont már csak bükkből és tölgyből állt az erdő. Ugyanezt figyelhetjük meg a bodolyai, az egyházbéri és a németszéki erdőben is. Itt 1733-ban még a kőris volt az uralkodó fafajta, mellette tölgy, bükk, éger és nyír alkotta az erdőt, de az 1850-es évekre már a tölgy és bükk egyeduralkodóvá vált. Az alsó-kerületi Kisdér helység erdejét 1733-ban tölgy, platán, kőris, gyertyán és szétszórtan vadkörtefák alkották, de a 19. század derekára már gyertyán és tölgy jellemezte az egész erdőt. Az orfúi erdő a 18. század első felében még szintén vegyes összetételű volt, de mintegy százhusz év alatt itt is a bükk és a tölgy vált az uralkodó fafajtavá. A bostai, a kovácsszénei és a tekeresi erdőkben már 1733-ban is a bükk és a tölgy volt az uralkodó fafajta, de még a fent említett más fajták is jelen voltak, melyek az elkövetkező egy évszázadban eltűntek.³¹⁹

Csak a hertelendi és a husztóti erdőben nem történt változás, ezek az 1733-as összeíráskor és százhusz év múlva, az erdő elkülönözésekor is vegyes összetételűek voltak, annak köszönhetően, hogy a területen nem folytatott jelentős erdőgazdálkodást az uradalom, Husztóton például a meredek hegyoldalak akadályozták a fakitermelést.³²⁰

A fafajta megváltozásához vezetett a tájidegen fajták betelepítése is. Az uradalmi vadász kezdeményezésére az 1821-es esztendőben lucfenyőt vetettek a husztóti erdő egy részén,³²¹ amely az 1857-es erdőosztályozásban is szerepelt.³²² Az orfúi erdő területének egy részét 1846-ban vörösfenyő maggal vetettek be,³²³ ezt azonban az 1857-es erdőosztályozásban már nem látjuk, így valószínűleg nem állt be.³²⁴ A birtokelkülönözés után tovább növekedett a

³¹⁹ FRICSY Á. 1978. 151-204., BML Úrbéri törvényszéki iratok. Bános, Bodolya, Egyházbér, Németszék, Kisdér, Orfű, Magyarhertelend, Bosta, Kovácsszéna, Tekeres. Erdőosztályozási iratok.

³²⁰ FRICSY Á. 1978. 151-204.; BML Úrbéri törvényszéki iratok. Hertelend, Husztót. Erdőosztályozási iratok.

³²¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1821. február 10.

³²² BML Úrbéri törvényszéki iratok. Husztót. Erdőosztályozás 1857. szeptember 27.

³²³ PKL Sem. 216. Fasc. Tisztiszéki jegyzőkönyv. 1846. március 28.

³²⁴ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Orfű. Erdőosztályozás 1857. november 19.

fenyőerdők területe, úgy tűnik, az uradalom mégis jó lehetőséget látott a fenyvesek telepítésében, mivel a neki jutott husztóti és bánosi parlagos részeket Graz-ból hozatott fenyőmaggal vetették be.³²⁵ A következő esztendőben az uradalom ismét vásárolt fenyőmagot, ezúttal ötven font lucfenyőmagot, hogy azt a husztóti erdőben elvesse.³²⁶

Az 1838-as esztendőben jelent meg az uradalom területén az akác, ekkor vetették el először magját egy a forrás által meg nem jelölt helyen. Később már az összes vágásban elszórták a magját.³²⁷ A szőkei vágásban az 1872-es esztendőben 5 icce gledícsia, azaz tövises lepényfa magot szórtak szét.³²⁸ Ez minden valószínűség szerint a rózsafüzér imádkozás nagy népszerűségével volt összefüggésben, ugyanis ebben a korban a rózsafüzéreket leginkább gledícsia magból készítették, ami akár csak a magyarországi Élő Rózsafüzér Társulatok több százezres tagságával összevetve sok millió mag felhasználását jelentette.³²⁹

VI.1.6. Részösszefoglalás

Az 1767-es Urbáriumtól a 19. század derekáig tartó időszak az erdők szempontjából döntő jelentőségű korszaknak tekinthető. Az erdészeti szabályozások és a tudatos erdőgazdálkodás hatására ekkor kezdődött meg az erdők antropogén átalakítása, mely eredményeként korszakunk végére már a legtöbb erdő faj- és helyenként korszecifikusan homogénné vált. Ez által az erdő, mint korábbi természeti, illetve visszavadult táj kultúrtáji jelleget kapott.

³²⁵ PKL Sem. 187. Fasc. 155/1873.

³²⁶ PKL Sem. 188. Fasc. 170/1874.

³²⁷ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1838. április 14., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. április 17.

³²⁸ PKL Sem. 186. Fasc. 176/1872.

³²⁹ BARNA G. 2012. 214., 237.

VI.2. A szántóföldek

VI.2.1. A szántóföldek elhelyezkedése

A 18. század elejétől kezdve vizsgált időszakunk végéig a népesség gyarapodásával nőtt a szántók területe is. A kezdetben még elszórta elhelyezkedő kicsinyke parcellákból több tíz vagy több száz holdas egybefüggő szántók alakultak ki.

A hegyvidéki területeken a vízfolyások mentén rétek helyezkedtek el, az első szántókat ezen rétek mentén a magasabb térszíneken, a hegylábtelejtők aljában alakították ki, ott, ahol az áradás már nem veszélyeztette a termést. Majd fokozatosan az erdők rovására a hegyoldalakban egyre nagyobb magasságokba terjeszkedtek a szántóterületek. Ezek mellett magasabb térszíneken: a lapos hegyhátakon – például a husztóti Cser- és Gerdi-hegyen – is létesítettek szántókat. Ezek az elszórta elhelyezkedő kisebb szántók a későbbi erdőirtások révén egybefüggő szántóföldekké alakultak. A dombsági területeken, ahol szélesebbek a völgytalpak, természetesen sokkal egyszerűbb volt a szántók kialakítása, azok területét kiterjeszteni viszont itt is csak az erdők rovására tudták.³³⁰ Az irtásokkal kialakított szántóföldek képe nem hasonlított a ma ismert szántókhoz: ezeken a területeken a kivágott fák tuskói még jó pár évig ott maradtak, a területet bokrok tarkították, akadályozva a gazdálkodást. Így az uradalom több alkalommal is elrendelte ezek kiirtását, mind a saját, mind a jobbágyok szántóin, ha ezt a jobbágyok a saját területükön nem hajtották végre, akkor a dézsma beszédekör 24 botütést kaptak.³³¹

VI.2.2. A szántóföldek kiterjedése

Mindkét kerületben a szántóföldek mennyiségét két tényező: a földrajzi környezet és a népességszám befolyásolta. A Felső-kerület hegyvidéki jellegű területén a magasabb térszíneken elhelyezkedő, meredek, erdős hegyoldakkal körbevett, kis lélekszámú települések kevés szántóval rendelkeztek. Ezzel szemben a dombsági jellegű Alsó-kerület falvai általában több szántóval bírtak, egyrészt mert ezek – nyilván a kedvezőbb földrajzi környezetből adódóan – népesebbek voltak, másrészt pedig a kedvezőbb domborzati és éghajlati viszonyok miatt az uradalom itt több nagy szántóterületet is kialakított (2. melléklet).

³³⁰ PKL Térképtár. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának térképei., PKL KGLT. 408. Fasc.

³³¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1821. január 20., február 3., március 31., 1828. március 1., 1829. március 28.

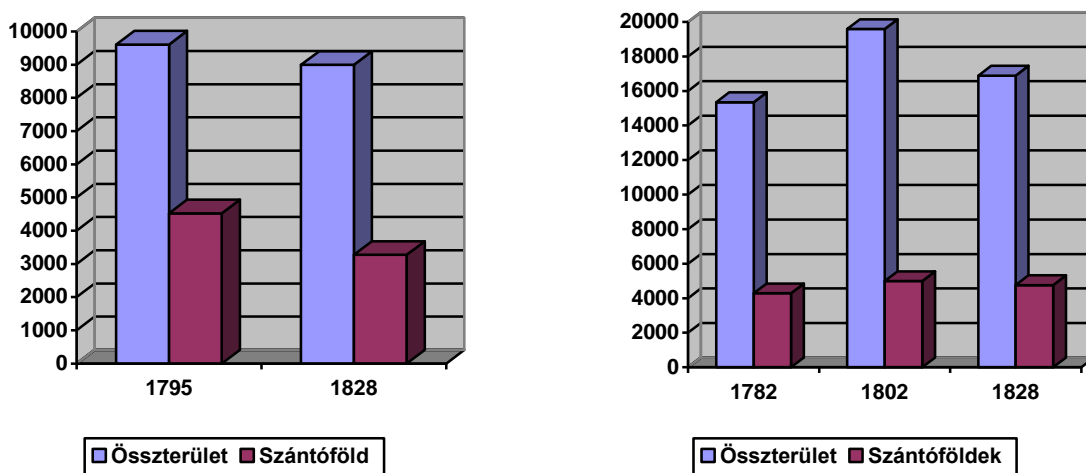
A két kerületben a 18. század végén több mint 8800 hold szántót mértek fel, ez a birtok területének 35 %-át jelentette. A Felső-kerület 1782-es felmérésekor a terület 28%-át, 4284,87 holdat hasznosítottak szántóként. Legkevesebb szántóval Orfű (170 hold, 5 %) rendelkezett, mivel még nemrég települt be és az Orfűi-patak legfelső szakaszában, meredek hegyoldalakkal határolt szűk völgyben helyezkedett el. A legtöbb szántóval a földművelésre legalkalmasabb, a Széki-patak kiszélesedő völgytalpában fekvő, lankás területű és legnagyobb lélekszámú Hertelend bírt (735 hold, 34 %), ahol az uradalom is kialakította a maga saját kezelésű szántóföldjeit. A többi településen a szántóföldek aránya 22-36 % között váltakozott.³³²

A kerületről 1802-1805-ben készített térképek adatai szerint a szántók a terület 25%-át, összesen 4989,5 holdat foglaltak el. Legkevesebb szántóval továbbra is Orfű (227 hold, 7 %) rendelkezett, ezt Husztót (260 hold, 16 %) követte, míg a legtöbb szántóval továbbra is Hertelend (957 hold, 35 %) bírt. A szántók aránya – Orfű és Husztót – kivételével minden községben átlagosan 25-35 % körül mozgott. A két felmérés közt eltelt húsz év alatt a legnagyobb mértékben, több mint 220 holddal Hertelenden nőtt a szántók kiterjedése, ugyanis egyrészt itt volt a legnagyobb számú népességnövekedés, másrészt pedig az uradalom itt újabb nagy kiterjedésű erdőket irtatott ki ekkor saját kezelésű szántóföldnek. Jelentős növekedést figyelhetünk meg az alábbi helységekből is: Tekeresen 135, Bánoson 107, Szakálon 89, Egyházbéren pedig 80 holddal nőtt a szántók kiterjedése a lakosságszám növekedésének megfelelően. A többi helységnél jelentős növekedést nem figyelhetünk meg, sőt a térképek adatai alapján egyes helységekből még csökkent is a szántók területe. Minden valószínűség szerint ennek okát az irtásokat követő erózióban kell látnunk, ami egyre több település határában okozott gondot. A korabeli térképek ilyen erózió által tönkretett területekről, köztük szántókról tudósítanak Szakálról, Barátúrról, Bodolyáról, Egerszegről, Husztótról, Németszékről és Kovácsszénáról.

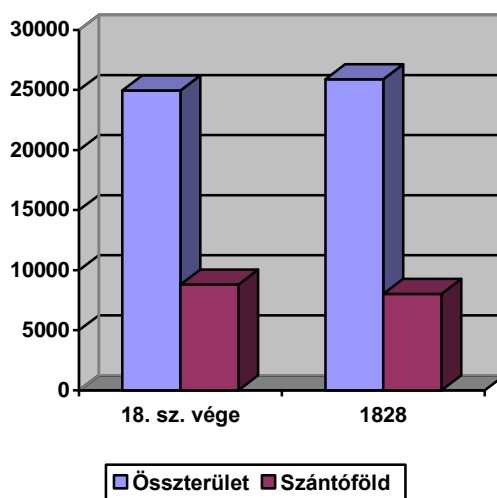
Az Alsó-kerületben az 1790 és 1795 között végrehajtott felmérés adatai alapján a terület majdnem felét, 47 %-át foglalták el a szántóföldek. A legnagyobb kiterjedésű szántókkal Kőkény (1191 hold) és Keszü (896 hold) helységek rendelkeztek, mivel egyrészt ezek voltak a legnépesebb községek, másrészt pedig itt alakította ki az uradalom saját, nagy kiterjedésű szántóföldjeit. Ez a két község bírt arányaiban is a legtöbb szántóval (56 % és 54 %). A legkevesebb szántó Szőke (509 hold, 35 %) határában volt.

³³² Németszék esetében a felmérés nem tartalmaz teljes adatsort, ezért összterületadat hiányában nem tudjuk a szántók arányát kiszámítani.

Az 1828-ban készített felmérés szerint a birtok területének 31%-át foglalták el a szántók, 8034,99 holdat, ami a 18. század végéhez képest mind számszakilag, mind arányaiban csökkenést mutat. Ez a csökkenés elsősorban az erdőirtások hatására kialakuló erózió okozta pusztításnak köszönhető. A legkisebb kiterjedésű szántóval továbbra is Orfű (226 hold), Husztót (241 hold) és Szakál (260 hold) rendelkezett. Ha a szántók arányát nézzük, akkor is Orfű határában találjuk a legkevesebbet, területének csak 8 %-át tették ki a szántók, ezt Husztót követte 19 %-kal. A legnagyobb szántóterülettel továbbra is a nagyon kedvező fekvésű Hertelend rendelkezett (1072 hold, 45 %), ezt Kőkény követte (923 hold, 47 %) (16., 17. ábra).

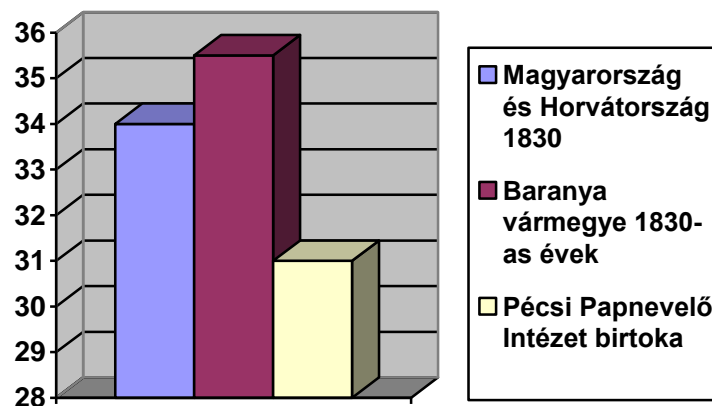

16. ábra. A szántóföldek kiterjedése az Alsó- és a Felső-kerületben (hold)

17. ábra. A szántóföldek kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén (hold)

Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozóan nem rendelkezünk teljes adatsorral, csak néhány település esetében ismerjük ezeket, melyeket összevetve jelentős eltérést találhatunk az 1828-as és az 1850-60-as években készült felmérések között. Erre csak egy magyarázat adódik, a maradványföldek. A maradványföldeket a jobbágyok irtással alakították ki és ezek a földterületek nem tartoztak a telki szervezethez. Egyházbér az 1828-es felméréskor még csak 371 hold szántóval rendelkezett, az 1879-ben készített felmérés szerint azonban itt már 522 hold szántó volt. Viszont ekkor 186 hold maradványföldet mért fel a mérnök. Az eltérés 35 hold. Tekeres helység határában az 1828-as felméréskor 293 hold szántó volt, 1859-ben pedig 451 hold szántót mértek fel. A jobbágyok 184 hold maradványföldet váltottak meg, ha az adatokat összevetjük, akkor 20 hold eltérést találunk. Szakálnál 40, Németszéknél 33, Orfűnél pedig 44 hold eltérést találunk. Az adatok elemzése után arra a következtetésre jutottam, hogy az 1828-as felméréskor a mérnök csak a jobbágyok telki állományához tartozó földeket mérte fel, az irtásföldeket, a későbbi maradványföldeket nem. A pár tíz holdas eltérés adódhat a felmérés pontatlanságából is (2. melléklet).

18. ábra. A szántóföldek aránya Magyarországon,³³³ Baranya vármegyében³³⁴ és a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén 1830 körül (százalék)

Baranya korabeli viszonyaival összevetve az uradalom területén 1830 körül mintegy 4,5 %-kal kevesebb szántóföld volt, mint a vármegyében átlagosan. Ezt az magyarázza, hogy a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának csak kisebb, kétötöd része feküdt a szántóföldi művelésre kiválóan alkalmas Baranyai-dombság területén, míg a nagyobb birtoktest a hűvösebb és csapadékosabb Mecsek-háton terült el, ahol ebből kifolyólag inkább az erdő- és

³³³ BENDA GY. 1973. 100. Magyarország és Horvátország mezőgazdaságilag hasznosított földjének művelési ágak szerinti megoszlása.

³³⁴ LOVÁSZ GY. 1977. 296.

rétgazdálkodáson volt a hangsúly. Hasonlóképpen ugyanezen okból kifolyólag az országos átlagnál is mintegy 3 %-kal kisebb volt a szántóföldek aránya az uradalom területén (18. ábra).

VI.2.3. A szántóföldek minősége

Mária Terézia királynő úrbéri rendeletében nem csak a jobbágyok jogait és terheit szabályozta, hanem meghatározta a jobbágytelek nagyságát is, mely egészen az 1848-as áprilisi törvényekig az állami- és földesúri adózás alapjául szolgált. Baranya vármegyében, így a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán is egy egész telekhez minőségének megfelelően 22-24-26 hold szántó tartozott, attól függően, hogy első-, másod- vagy harmadosztályba sorolták a területet. A korabeli úrbéri tabellák szerint első osztályú szántókkal Bodolya, Egerszeg, Egyházbér, Keszü, Kökény, Szilvás és Szőke helységek rendelkeztek. A többi helység szántóföldjeit másodosztályba sorolták.³³⁵

Az 1860-as évtizedben, a birtokelkülönözéskor ismét osztályozták a szántókat, dülönként minőségüknek megfelelően három osztályba sorolva. Az osztályozás több szempont alapján történt: milyen volt a terület talaja, fekvése, illetve milyen messze volt a településtől. Azok a területek, amelyeken megtermett a búza, első osztályúnak, amelyeken csak a kétszeres – búza és rozs keveréke – másodosztályúnak, amelyeken pedig csak a rozs, azok harmadosztályúnak számítottak. Ha egy terület talaja jó minőségű volt, de a falutól messze terült el, akkor a nehezebb művelési körülmények miatt szintén csak másodosztályú földnek sorolták be.³³⁶

VI.2.4. Az uradalmi szántóföldek

Az uradalom az 1742-es esztendőben csak Kökény és Barátúr helységekben rendelkezett szántófölddel, az előbbiben nagyobb területtel.³³⁷ Az elkövetkező évtizedekben azonban az uradalmi szántók kiterjedésének nagymértékű növekedését tapasztalhatjuk, melyet elsősorban erdőirtással nyertek, például Hertelend község határában két részben mintegy 70

³³⁵ FELHŐ I. 1970. 11., 76-92.

³³⁶ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Kovácsszéna Osztályozási jegyzőkönyv, Németszék Osztályozási jegyzőkönyv, Orfű Osztályozási jegyzőkönyv, Szakály Osztályozási bizonyítvány, Szilvás Földbecslés 1862, Tekeres Osztályozási jegyzőkönyv.

³³⁷ PKL Sem. 1. Fasc. 2 No.

hold erdőt irtatott ki az uradalom az 1779-es esztendőben.³³⁸ A korabeli tisztiszéki jegyzőkönyvekben és a robotjegyzőkönyvekben folyamatosan szerepelnek az irtások, viszont nem minden esetben jelölték meg a célt, hogy a területet szántónak vagy rétnek, esetleg más céllal akarták-e hasznosítani. 1800-ban a szilvási, 1804-ben pedig a szőkei uradalmi szántók melletti területek kiirtását rendelte el a prefektus.³³⁹ Ezen esetekben a területek elhelyezkedése miatt joggal feltételezhetjük, hogy az uradalom szántóként hasznosította az így nyert területeket. Az 1849-es évben Tekeresen és Egerszegen még voltak olyan új szántói az uradalomnak, melyek területéről az erdőt frissen irtották ki, ugyanis ezeket még az irtók használták – a korabeli szokás szerint az irtást követő néhány évben az irtók használhatták az új szántót.³⁴⁰ Sajnos ezekről az irtásokról nem rendelkezünk adatokkal, mert 1846-ig az uradalom az irtókkal csak szóbeli egyezséget kötött.³⁴¹ De előfordult az is – Hertelenden és Orfűn –, hogy a mocsaras területek lecsapolásával jutott új szántóföldekhez az uradalom.³⁴²

A fentiekből kifolyólag az 1780-as évtizedben az uradalom már a következő helységekben rendelkezett nagyobb kiterjedésű szántóföldekkel: Kökényben 200, Szilváson 60, Szőkében pedig 50 holddal, a hertelendi terület irtása pedig még folyamatban volt. Mintegy hetven évvel később, az 1849-es esztendőben már több mint kétszerese, összesen 631 hold szántóföld volt az uradalom kezelésében. A Felső-kerületben Hertelenden 121, Kovácsszénán 31, Tekeresen 26, Egerszegen 12, Orfűn 11, Bánoson 4 és Husztóton 7 hold szántóval rendelkezett, a jobb környezetei adottságokkal rendelkező Alsó-kerületben pedig a kétszeresét, összesen 411 hold szántót használt: Kökényben 204, Szilváson 82, Bostán 61, Szőkében 40, Keszűben pedig 22 holdat.³⁴³

A birtokelkülönözéskor további szántóterületek kerültek az uradalom tulajdonába. A volt jobbágyoknak az Úrbéri pátens lehetővé tette, hogy a maradványföldeket megváltásuk, így azok a tulajdonukba kerüljenek. A Felső-kerületben Bános, Husztót és Kovácsszéna helységek csak a maradványföldek egy részét váltották meg, a többi az uradalom tulajdonába került, míg a kerület többi települése az összes maradványföldet megváltotta. Az Alsó-kerületben már más volt a helyzet, mivel ez a kerület kedvezőbb földrajzi adottságokkal

³³⁸ PPL. 77/1781 Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Ecclesiensis; PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1779.

³³⁹ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1800. november 29., 1803-1804. 1804. február 4.

³⁴⁰ PKL Sem. 253. Fasc. A Pécsi Papnöveldei Uraság szántóföldjeinek jegyzéke 1849.

³⁴¹ PKGYJKV. 27/1846.

³⁴² PKL KGLT. A Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1821. július 21., PKL Sem. 76. Fasc. 644/1830.

³⁴³ PKL Sem. 253. Fasc. A Pécsi Papnöveldei Uraság szántóföldjeinek jegyzéke 1849.

rendelkezett, így az uradalom az itteni maradványföldeket saját tulajdonába vonta és azok egy részét felhasználva kialakította majorságát a Szent Pálról elnevezett pusztán.³⁴⁴

A birtokelkülönözéskor lehetőség kínálkozott arra, hogy az uradalom tagosítsa, vagyis egy helyen hasítsa ki a neki járó szántót. Élt is ezzel a lehetőséggel, általában ugyanakkora és ugyanolyan minőségű területet cserélt el a volt jobbágyokkal, de volt olyan eset is, amikor több területet adott át, mint amennyit átvett.³⁴⁵ Az uradalom azt is figyelembe vette, hogy a szomszédos településeken neki jutott területek egymás szomszédságában, a települések közös határán egy tagban helyezkedjenek el. Így tett Barátúron, ahol a szomszédos Hertelend határában lévő uradalmi terület mellett hasította ki a területét.³⁴⁶ Hasonlóan járt el az Alsókerületben, itt négy település: Kőkény, Szilvás, Szőke és Keszü helységek közös határán alakította ki területcserével a neki jutott területekből a Szent Pál pusztai majorságot.³⁴⁷

Az uradalmi szántók – mint fentebb láttuk – igen eltérő nagyságúak voltak. Közülük a nagy, egybefüggő területeket az uradalom saját kezelésében művelte, míg a kisebb kiterjedésű, egy-két holdas szántókat vagy az alkalmazottainak adta használatra – például az egyházbéri kanász³⁴⁸ és a kisdéri hajdú³⁴⁹ természetbeni juttatásként kapott ilyen kis kiterjedésű szántót –, vagy bérbe adta, például a németszéki,³⁵⁰ a szilvási³⁵¹ és a kőkényi³⁵² jobbágyoknak. A földek használatáért kezdetben az uradalom pénzt, később robotot kért és kapott, például az 1780-as években 3 és negyed napi robotért adott bérbe egy hold szántót.³⁵³ Ha több évre adta bérbe a szántót az uradalom, akkor annak művelési rendjét is rögzítették a szerződésben. Például a tekeresi malom melletti majdnem egy holdas szántót 1841-ben 3 évre bérelte ki egy helyi jobbágy, aki az első évben őszt vethetett, a következő évben ugarolta a területet, majd a harmadik évben tavaszt vethetett. Így a három évből csak kétszer arathatott, de az éves bért is csak kétszer kellett megfizetnie.³⁵⁴ A birtok területén a legtartósabb földbérlet ebben az időszakban a németszéki volt, a falu határában lévő 5 holdas szántót 1795-

³⁴⁴ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Bános, Barátúr stb. Egyezséglevelek.

³⁴⁵ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Egerszeg, Magyarhetelend, Kovácsszéna. Úrbéri egyezségek.

³⁴⁶ BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Barátúr. Úrbéri egyezség.

³⁴⁷ PKL. Térképtár. Kőkény helység térképei. Terve a szilvási, kőkényi, szőkei és keszüi határból egy tagban tagosítandó uradalmi birtoknak.

³⁴⁸ PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

³⁴⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1779.

³⁵⁰ PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

³⁵¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1776.

³⁵² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1779.

³⁵³ PKL Sem. 15. Fasc. 14. No. Robotba kiadott földek jegyzéke.

³⁵⁴ PKL Sem. 113. Fasc. 23/1841.

től folyamatosan bérelték a helyi jobbágyok.³⁵⁵ Előfordult, hogy a kisebb szántókat az uradalmi vendéglőt vagy malmot bérlők kapták meg használatra.³⁵⁶

A jobbágyfelszabadítás után a megváltozott jogi és gazdasági körülmények következtében az uradalom a nagyobb kiterjedésű szántóföldjei egy részének bérbeadására is kényszerült, mert nem állt rendelkezésére elegendő munkaerő, illetve pénz, hogy azokat bér munkával műveltesse. Így tett az orfűi Sotóban lévő 11 holdas szántójával, a husztóti 7 holdas Driskó földjével, a kovácsszénai Kőképi 29 holdas földjével és több hasonló méretű szántójával.³⁵⁷ Az 1860-as évektől a 30-40, esetleg 50 holdas szántókat már nem feldarabolva, hanem egy tagban és több évre adta bérbe.³⁵⁸ A birtokelkülönözés után több olyan erdőterület maradt az uradalom tulajdonában, melyeket a károktól nem tudott megóvni, ezért azokat kiirtatta, szántóvá alakította. Ezeket a területeket, noha jelentős kiterjedésűek voltak, már nem saját maga hasznosította, hanem szintén bérbe adta. De ezeket a területeket már nem a helyi lakosok bérelték ki feldarabolva egy-egy évre, hanem zsidó származású mezőgazdasági vállalkozók egyben több évre. Ilyen volt a szőkei 110, a kisdéri 105 és a bostai 90 holdas szántó.³⁵⁹ Ez a folyamat a Szent Pál pusztai majorság kialakulása után felgyorsult, mert az uradalom minden erejét erre a területre koncentrált, a szétszórta elhelyezkedő területek saját művelésével már nem foglalkozott.

A jobbágyi szántók részletekbe menő használatáról sajnos nem maradtak ránk források.

VI.2.5. A szántóföldi művelés módja

A 18. század során nemcsak a szántók területe növekedett, hanem azok művelési módja is megváltozott.³⁶⁰ Az uradalom területén a jobbágyok a 18. század elején még döntően kétnyomásos gazdálkodást folytattak. Háromnyomásos gazdálkodás csak Keszü és Egerszeg helységeknél jegyezték fel, Kőkényben pedig nem voltak felosztva nyomásokra a szántók, keverten használták azokat.³⁶¹

³⁵⁵ PKL MGLT. 743., PKGYJKV 38/1821.

³⁵⁶ PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

³⁵⁷ PKL Sem. 136. Fasc. 5-6/1849., 149. Fasc. 8/1852., 161. Fasc. 8-10/1854., 164. Fasc. 6-7/1857., 184. Fasc. 10/1870.

³⁵⁸ PKL Sem. 178. Fasc. 6/1864., 181. Fasc. 14/1867., 184. Fasc. 11/1870., 188. Fasc. 1/1874.

³⁵⁹ PKL Sem. 178. fasc. 5/1864., 181. Fasc. 14/1867., 185. Fasc. 11/1871., 189. Fasc. 5/1875.

³⁶⁰ KAPOSZ. 2002. 81.; WELLMANN I. 1989. 533-535., 931.; RUZSÁS L. 1983. 341.

³⁶¹ FRICSY Á. 1978. 151-204.

19. ábra. A nyomások ábrázolása Bostán 1795-ben: a világoszölddel jelölt falutól északra helyezkedett el az okkersárgával jelölt első nyomás (Calcatura Prima), nyugatra a második (S. Calcat.), délnyugatra pedig a rózsaszínnel jelölt harmadik nyomás (Calcatura Tertia) (Készítette Eisenhut György)

Az úrbéri rendezés a legtöbb község gazdálkodásában alapvető változást hozott, mely azonban meglehetősen megkésve jelentkezett: az Alsó-kerületben az 1790-es évtized végén hajtották végre a rendezést, a Felső-kerületben pedig csak a 19. század elején.³⁶² Míg a rendezés előtt Tekeres, Barátúr, Bosta, Szilvás, Kisdér, Keszü, Németszék és Orfű helységekben a jobbágyok kétnyomásos gazdálkodást folytattak, a rendezés után a felmérési utasítás értelmében ezekben a helységekben is áttértek a háromnyomásos gazdálkodásra (19. ábra).³⁶³ Az uradalmi szántókat rendezést végrehajtó Eisenhut és Gmehling mérnökök három nyomásra és minden egyes nyomást további két részre osztottak fel. Az első évben az első nyomás egyik felébe tavaszt, másikba őszt vetettek, a második nyomásba ugyanezt, a harmadik nyomás mindkét részét pedig ugaron hagyták. A második évben az első nyomás egészét hagyták ugaron, a második egyik részébe őszt, a másikba tavaszt vetettek, a harmadik nyomásba pedig ugyanezt. A harmadik évben az első nyomás egyik felébe őszt, a másikba tavaszt vetettek, a második nyomást hagyták ugaron, a harmadik nyomás egyik felébe pedig tavaszt, a másikba őszt vetettek. Így egy nyomást két évig használtak, a harmadik évben pedig ugarolták azt (20. ábra).³⁶⁴

³⁶² DÓKA K. 1997. 259.

³⁶³ BML IV. 1. i. 171. Fassiones Honorabilis Seminarii V. Ecclesiensis ad novem Puncta Interrogatoria.

³⁶⁴ PKL MGLT. CDLXXXV. Fasc. 3. No.

	1. nyomás		2. nyomás		3. nyomás	
1. év.	őszi	tavaszi	tavaszi	őszi	ugar	ugar
2. év	ugar	ugar	őszi	tavaszi	őszi	tavaszi
3. év	tavaszi	őszi	ugar	ugar	tavaszi	őszi

20. ábra Az uradalmi szántók felosztása három nyomásra

A korabeli vélemény szerint a szántóföldi gazdálkodás legfontosabb művelete a szántás és boronálás volt. Horváth János tiszttartó ezt így foglalta össze: „*A rossz szántás, és helytelen boronálás a vetéseknek pestisse.*”³⁶⁵ A források tanulmányozásával felismerhetjük azt a rendszert, amelyben az uradalom a szántóit hasznosította. Egy-egy parcellába először tavaszt vetettek, elsősorban zabot, zabos bükkönyt, árpát vagy kapás növényt. A vélemények szerint ezek a növények fellazították a területet az őszi búza elvetése előtt. Különösen igaz ez a kukoricára, amelyet művelése során kétszer meg is kapáltak. A terület learatása után rögtön felszántották a tarlót, keverő szántás végeztek. A parcellát ezután újra felszántották, őszi búzát vetettek bele, majd boronával juttatták a földbe a szemet és egyben elegyengették a területet. Az őszi gabona learatása után ismét felszántották a parcellát, keverőszántást hajtván végre. A következő év során a parcella ugar volt, elsősorban legeltetésre hasznosították azt, de a következő év nyarán megtrágyázták és felszántották. A zab és zabos bükköny termesztése a takarmány biztosítása és a föld fellazítása, porhanyítása mellett egyéb haszonnal is járt. A zabos bükköny aratásakor – ez korán történt – a fiatal gáz is levágták, ezáltal a terület megtisztult a gazoktól. A bükkönyt hajdinával keverve is vetették, ezt a hajdina virágzásakor levágták, a sarjút hagyták megnőni, lelegeltették, majd hengerelték, végül beszántották a területet. Így ezt a parcellát takarmánytermesztésre és legeltetésre is használták, de a hajdina és bükköny megmaradt szárának beszántásával a terület trágyázását is megoldották.

A szántók tápanyagutánpótlását trágyázással oldották meg, amikor az adott terület ugarolt volt. A trágyát egyrészt az esetleges adósságba keveredett jobbágyoktól szedték be az adósság fejében, másrészt az uradalmi vendéglőkben megszállók állatainak trágyáját használták fel, harmadrészt pedig az uradalmi juhnyáj aklában összegyűlt trágyát hordták ki a földekre. Ez utóbbi jelentőségét mutatja, hogy a szilvási juhnyáját 1841-ben azért osztották ketté, hogy trágyája egyformán jusson a szilvási és a kökényi uradalmi szántókra is. Az állati eredetű trágya mellett zöldtrágyát is használt az uradalom, mint láttuk, a hajdina és a bükköny szárát beszántották a földbe.³⁶⁶

³⁶⁵ PKL Sem. 139. Fasc. Horváth János tiszttartó a tavaszi vetésről.

³⁶⁶ PKL Sem. 113. Fasc. 767/1841.

A jobbágyfelszabadításig az uradalmi földek művelése a jobbágyok kötelessége volt, ezt az urbáriumokban is rögzítették. A jobbágy köteles volt saját igavonó állataival és ekéjével, boronájával megjeleníteni a mezei munkák idején.³⁶⁷ A 19. század közepén kezd el saját gépeket vásárolni az uradalom, a hatékonyabb művelés és jobb terményeredmény reményében. Az uradalom által vásárolt első mezőgazdasági gép egy Vidats-féle repcevetőgép volt, melyet 1845-ben vettek.³⁶⁸ Az első uradalmi eke az 1847-es számadás leltármellékletében tűnik fel.³⁶⁹ A jobbágyfelszabadítással az uradalom elveszítette az ingyen munkaerőt, így kénytelen volt azok pótlására egyre több gépet vásárolni. Már a szabadságharc alatt vásárolt hat ekét és öt taligát, de a nagyobb mennyiségű gépbeszerzésekre majd az 1860-as években kerül sor.³⁷⁰ A legnagyobb munkaerőhiány az aratások idején volt, az uradalom a felfogadott aratókkal többször is pórolt járt, mert nem jelentek meg, ezért 1863-ban egy aratógépet vásárolt.³⁷¹ A következő években újabb ekéket és ekealkatrészeket szereztek be, 1871-ben pedig már cséplőgéppel is rendelkezett az uradalom.³⁷²

VI.2.6. A szántóföldeken termesztett növények

A korabeli gazdálkodóknak több évszázados tapasztalataik voltak arról a környezetről, amelyben éltek és gazdálkodtak, így minden gazdálkodásra alkalmas helyen az adott területnek legmegfelelőbb, legtöbb hasznot hajtó növényt termesztettek.

Az uradalom szántóföldi gazdálkodásának elsődleges célja az volt, hogy a Papnevelő Intézetet megfelelő mennyiségű és minőségű gabonával ellássa, illetve az uradalom állatállományának a szükséges takarmányt biztosítsa. Vagyis növénytermesztését nem a piac igényei és lehetőségei, hanem kizárólag saját igényei szabták meg. A kalászosok közül őszi búzát, rozst, árpát és zabot termesztettek, a takarmánynövények közül pedig kukoricát, zabos bükkönyt, tiszta bükkönyt, repcét, vörös herét, mohart és burgonyát.³⁷³ A kerekrepát és a hajdinát élelmezési és takarmányozási céllal is termesztették.³⁷⁴ A 18. század végén már

³⁶⁷ BML. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának urbáriumai.

³⁶⁸ PKL Sem. 125. Fasc. 116/1845.

³⁶⁹ PKL Sem. 257. Fasc. Pénztári naplók 1847.

³⁷⁰ PKL Sem. 136. Fasc. 153/1849.

³⁷¹ PKL Sem. 177. Fasc. 149/1863.

³⁷² PKL Sem. 179. Fasc. 150/1864., 182. Fasc. 124/1868., 185. Fasc. 153/1871.

³⁷³ PKL Sem. 15. Fasc. 16. No., 17. Fasc. 1-2. No., 106. Fasc. Alsó-kerületi ispánság takarmány számadása 1838., 109. Fasc. Magtár leltár 1836., 125. Fasc. 158/1846., 109. Fasc. 646/1836., 120. Fasc. 734/844., 125. Fasc. 155/1845.; Vö. KAPOSIZ. 2002. 102-105.

³⁷⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1798. október 28., 1821. április 21., 1832. augusztus 11., PKL Sem. 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. június 28.

megjelent a repce is az uradalmi földeken.³⁷⁵ Hertelenden az 1776-os esztendőben fél holdon elkezdte a dohánytermesztést is az uradalom.³⁷⁶ A dohány vetésterülete 1779-ben már 3, 1790-ben pedig 5 hold volt.³⁷⁷ A dohány termesztése azonban az 1800-as esztendőben megszűnt, a források többé már nem említik.³⁷⁸

A hűvösebb, nedvesebb Felső-kerületben elsősorban takarmánynövényeket: zabot, zabos bükkönyt és árpát termesztettek. A nagy mennyiségű takarmányra az itt telelő juhnyáj miatt volt szükség. Természetesen búzát és rozst is vetettek. Az Alsó-kerületben elsősorban búzát, rozst, árpát és hajdinát vetettek. A kukoricát szintén ebben a kerületben vetették, mert a hegyháti Felső-kerületben később ért be és így a szürettel összetorlódott a betakarítás.

A jobbágyfelszabadítás után a jobb termés és nagyobb bevétel reményében egyre több új növény termesztését kezdte el az uradalom, így például a pelyhes cirolét, szeradellát, sárkerepet és a francia lucernát.³⁷⁹ Ezek mind pillangósvirágúak, a szeradellát a takarmányozás mellett zöldtrágyaként is használták.

21. ábra. Az egerszegi kenderföldek 1782-ben: a térképen szürkével és D betűvel jelölt kenderföldek a településhez közel, a vízfolyás és az út mentén, illetve a szántóföldek mellett helyezkedtek el (Készítette: Duplater Antal)

A jobbágyi szántóföldeken termesztett növényekről nagyon kevés információval rendelkezünk: a dézsmajegyzékek csak arról tudósítanak, hogy búzát, kétszerest és rozst szedett be az uradalom jobbágyaitól.³⁸⁰ A gabona és takarmánynövények mellett minden községben kendert is termesztettek.³⁸¹ A térképekről leolvasható, hogy a kenderföldeket a

³⁷⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1798. augusztus 25.

³⁷⁶ PPL 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

³⁷⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1779., PKL Sem. 17. Fasc. 1. No.

³⁷⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1800.

³⁷⁹ PKL Sem. 180. Fasc. 276/1866., 183. Fasc. 257/1869.

³⁸⁰ PKL Sem. 15. Fasc. 16. No., 109. Fasc. 640-643/1836., 125. Fasc. 158/1846.

³⁸¹ FÜZES E. 1967. 70-89.

völgyekben, a vízfolyások közelében, nedves és jó minőségű talajokon alakították ki (21. ábra).³⁸²

VI.2.7. Terméseredmények

Sajnos a szántóföldi gazdálkodás eredményeiről nem rendelkezünk sok információval, köszönhetően a korabeli gazdálkodásnak és terménynyilvántartásnak. Aratáskor a legszebb, a közepes és a legrosszabb kérékből kivettek húszat-húszat, ezt kinyomtatták vagy kicsépték, megszelelték, végül felmérték és ebből számolták ki a várható terméseredményt. A nyár folyamán, ősszel kinyomtatták a többi termést és a magtárba, tároló helyekre szállították, a magtárleltárakban viszont nem különítették el a majorsági- és a dézsmagabonát.³⁸³

Az első adatunk a terméseredményre az 1733-as összeírásból származik. Ekkor nagyon gyenge eredménnyel művelték a földet, egy mérő őszi gabona után két-három, a tavaszi után pedig három-négy mérő gabona termett.³⁸⁴ Az 1795-ös esztendőben a jobbágyok dézsmagabona-próbanyomtatásakor igen széles skálán mozgott a szemnyerés eredménye, egy-egy keresztből 0,75 – 1,75 pozsonyi mérő szem lett.³⁸⁵ Ez a példa is jól mutatja, hogy a kereszték számából nem számíthatunk terméseredményt.

Szerencsére pár adat azért fennmaradt. Az 1788-as esztendő terméséről a következő információkkal rendelkezünk: Hertelenden 1,75 pozsonyi mérő gabonát vetett el az uradalom, a termés pedig 14 mérő lett, Husztóton szintén ugyanennyit vetett el, viszont itt már 23 mérő szemet nyert.³⁸⁶ Hertelenden a termés az elvetett mag tizenegyszerese, Husztóton pedig tizennyolcszorosa lett. A 19. század közepén a következők szerint alakult a hertelendi majorsági terméseredmény. Őszi búzából 17,625 pozsonyi mérőt vetettek el és 149 mérő termett, azaz az elvetett mag 8,5-szöröse. Bokros rozsból 2,125 mérőt vetettek és 64,625 mérő termett, az elvetett mag 30,5 szerese. A kovácsszénei uradalmi földbe 40 mérő őszi búzát vetettek és 192,75 mérő termett, azaz az elvetett mag 4,8-szorosa. Rozsból ugyanitt 18 mérőt vetettek el és 28,25 mérő termett, azaz az elvetett magnak csak másfélszeresét takarították be.³⁸⁷ Az 1850-es évben a majorsági szántókon búzából az elvetett mag 6,5-szerese, rozsból 5,4-szerese, árpából 3,9-szerese, zabból pedig a 4,5-szerese termett. A következő évben,

³⁸² PKL Térképtár. Kovácsszéna 1803., Hertelend 1802., PKL KGLT. 408. Fasc. Bodolya 1782., Egerszeg 1782., Hertelend 1802.

³⁸³ PKL Sem. 41. Fasc. Gabonanyomtatás.

³⁸⁴ FRICSY Á. 1979. 151-204.

³⁸⁵ PKL Sem. 15. Fasc. 16. No.

³⁸⁶ PKL Sem. 22. Fasc. 19. No. Majorsági termés 1788.

³⁸⁷ PKL Sem. 120. Fasc. Felső-kerületi őszi vetés 1844., Majorsági termés az 1845. esztendőben.

1851-ben pedig így alakult a termésarány: a búza 5,6-szorosa, a rozs 8-szorosa, az árpa 9-szerese, és a zab 5,7-szerese termett meg.³⁸⁸ Ezekből az elszórt adatokból azonban sajnos messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le.

³⁸⁸ PKL Sem. 139. Fasc. Párvonalas gazdasági mérleg 1850-51.

VI.3. A rétek

VI.1. A rétek elhelyezkedése

A vizsgált időszakban az állatállomány téli takarmányozása miatt a rétek nagy gazdasági jelentőséggel bírtak, melyeket elhelyezkedésük alapján három csoportba oszthatjuk. Az első csoportot a patakok és vízfolyások menti rétterületek jelentik, melyek minden község határában jellemzőek voltak. Mind az uradalom, mind a jobbágyok a 18. század elején a völgytalpakban a vízfolyások mentén kezdték meg ezek kialakítását, majd erdőirtással a hegy- és domblábak felé gyarapították (22. ábra).

22. ábra. Az egerszegi vizes rétek 1782-ben: a térképen sötétzöld színnel és C betűvel jelölt jobbágyi és F betűvel jelölt uradalmi rétek a patak mentén helyezkedtek el nagyrészt az erdő között, az utóbbi a völgytalp jobb fekvésű, kiszélesedő részében (Készítette: Duplater Antal)

A második csoportot a vízfolyásoktól távol eső területeken, magasabb térszíneken kialakított irtásrétek jelentik, melyek erdők mellett helyezkedtek el. Ezt láthatjuk például Egerszeg és Egyházbér határában, előbbiben az erdő és a szántóföldek között helyezkedett el a rét, utóbbi esetében pedig az erdő és a legelő között. Speciális a bánosi irtásrét esete, amit a településtől és minden mezőgazdasági művelés alá vont területtől messze, az erdőség kellős közepén alakítottak ki a 18. században (23. ábra).

23. ábra. A sötétzölddel jelölt bánosi irtásrét erdővel körülvéve 1782-ben (Készítette: Duplater Antal)

A harmadik csoportot a szállásrétek jelentették, melyek a Felső-kerületi kétbelters jobbágytelepülések esetében voltak jellemzőek. Ezek a rétek közvetlenül a település mellett helyezkedtek el, ahol a gazdasági épületek és télen az állatállomány is elhelyezésre került. Ezek egy része az első csoporthoz hasonlóan a vízfolyások mentén helyezkedett el, mint Bodolyán, Egerszegen és Hertelenden, másrészt viszont a vizektől távolabb esett, ezt láthatjuk Bánoson, Egyházbéren és Szakálon.

VI.3.2. A rétek minőségi jellemzői

A réteket minőségük szerint Mária Terézia úrbérrendelete értelmében három osztályba sorolták: az I. osztályú réteken mindig lehetett sarjút kaszálni, a II. osztályú réteken olykor lehetett sarjút kaszálni, a III. osztályú területeken pedig egy évben csak egyszer lehetett kaszálni, vagyis nem termett meg a sarjút. A rétek minőségét alapvetően két tényező rontotta: egyrészt ha a terület közvetlenül a vízparton feküdt vizenyős-mocsaras területen, akkor sásos szénát termett, amely nem volt alkalmas minden állat etetésére, másrészt pedig ha meredek domboldalon, rossz vízgazdálkodású területen feküdt, ahol a talaj nyár végére túlzottan kiszáradt, nem termett meg a sarjút. A birtok területén mindhárom osztály megtalálható volt, de a III. osztályú rétek voltak többségben.³⁸⁹

Az urbárium szerint az egyes osztályoknak megfelelő területnagyságban kellett a réteket kiadni a jobbágyoknak. Mivel az uradalom rétterületben nem tudta minden községben kiadni ezt, ezért a jobbágyok rétpótlékot kaptak, ami általában szántóföldet jelentett. Ez az Alsó-kerületben lévő falvak esetében volt jellemzőbb, ugyanis az itt lévő falvak határa szűk

³⁸⁹ FELHÓ I. 1970. 76-95.

volt a meglévő lakosság számához. A Felső-kerületben már jobb volt a helyzet, igaz itt is voltak olyan települések, amelyeknek a határa még az 1000 holdat sem érte el, de a népesség itt jóval kisebb volt egy-egy faluban.

VI.3.3. A rétek kiterjedése

Rétterülettel minden vizsgált község rendelkezett, de a nagyobb rétek a kiszélesedő völgytalpakban elhelyezkedő települések határában, így Keszüben, Egyházbéren, Németszéken, Barátúron, Hertelenden és Egerszegen alakultak ki. Az uradalom is elsősorban ezeknek a településeknek a határában alakította ki saját nagy kiterjedésű rétjeit (3. melléklet).

Vizsgált időszakunkban a birtok területén a rétterületek gyarapodását tapasztalhatjuk, amelyet erdőirtással nyertek. Ezáltal a korábbi – elsősorban vízmenti – természetes táj alapvető változáson ment át, amely során valódi kultúrtájjá alakult. A növekedés oka a jobbágyi rétek esetében a népességszám emelkedése és ezzel a szükséges állatállomány gyarapodása volt,³⁹⁰ az uradalmi réteknél pedig a gyapjúkonjunktúra hatására fellendülő uradalmi juhászat nagymértékű növekedése indokolta ezt.³⁹¹

Uradalmi rét kialakítására az első adatunk 1743-ból származik, ekkor a keszüi rét területén lévő erdő kiirtására adott utasítást az uradalom. Ugyanebben az évben a barátúri rét helyét is irtatta az uradalom,³⁹² a későbbi évtizedekben pedig további irtásokkal gyarapította a már meglévő rétjeit.³⁹³ Az uradalomhoz hasonlóan a jobbágyoknak is lehetőségük volt arra, elsősorban a Felső-kerületben, hogy rétjeiket erdőirtással bővítsék.

A 18-19. század fordulóján, az első felmérések idején a birtok összterületének 9%-át, 2269,72 holdat hasznosítottak rétként. A Felső-kerületben 1782-ben a birtok 11%-a, 1658,91 hold volt rét. Elsősorban a dombsági jellegű, lankásabb lejtőkkel és szélesebb völgyekkel rendelkező falvak határában voltak nagyobb kiterjedésű rétek, a legnagyobb Hertelend rendelkezett (335,83 hold), mely messze meghaladta a többi falu rétterületét. A legkevesebb rét a leginkább hegyvidéki jellegű, meredek hegyoldalakkal és szűk völgyekkel rendelkező³⁹⁴ Orfű (62,29 hold), Szakál (70 hold), Bános (72,7 hold) és Tekeres (77,6 hold) határában volt. A többi község esetében 100-200 hold között változott a rétterület. Összterületéhez

³⁹⁰ PKL Sem. 41. Fasc. 4. No.

³⁹¹ PKL Sem. 255. Fasc. Contractusok könyve., PKL Sem. 126. Fasc. 244/1846.

³⁹² PKL Sem. 156. Fasc. Tisztisztéki jegyzőkönyv 1743. január 27., február 3., március 10.

³⁹³ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztisztéki jegyzőkönyve 1801. március 14., április 4., A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvei 1774. május 14., 1775. április 22., 1782. május 18., 1799. május 4., 1800. április 29.

³⁹⁴ LOVÁSZ GY. 1977. 60.

viszonyítva Németszék (23 %) és Barátúr (21 %) bírt a legnagyobb rétterülettel, bár az előbbi esetében ez az adat bizonytalan, mivel a település felmérése nem teljes. Orfű (2 %), Bános (4 %) és Husztót (7 %) rétterülete volt a legkisebb. A többi község esetében a rétek aránya 10-20 % között mozgott.

A következő húsz év alatt, 1802-05-re a Felső-kerületben a legtöbb településen tovább nőtt a rétek kiterjedése és aránya. A legnagyobb mértékben, mintegy 50-70 holddal Barátúron (191,45 holdról 226,14 holdra), Egyházbéren (116,66 holdról 185,83 holdra) és Egerszegen (149,06 holdról 200,41 holdra) nőtt a rétterületek nagysága. Egyedül a korábban a legnagyobb réttel rendelkező Hertelend esetében figyelhetünk meg csekély, 17 holdas rétterület csökkenést.

Az Alsó-kerületben a 18. század végén az összterület csupán 6,5 %-át, 610,81 holdat hasznosítottak rétként, mivel itt a területek döntő többsége szántóföldi művelésre is alkalmas volt. Nagyobb rétterület csak ott jött létre, ahol a terület vízenyőssége folytán nem tudtak szántóföldi gazdálkodást folytatni. Ezt láthatjuk Keszű esetében, amely a kerületben a legnagyobb rétterülettel (282,70 hold, 14 %) rendelkezett, ugyanis a község határának északi részén elhelyezkedő mély fekvésű terület a süllyedésszerű Pécsi-medence részét képezte, melyet három vízfolyás – a Pécsi-víz, a Kőkényi- és a Keszűi-vízfolyás – is határolt.³⁹⁵

Forrásainkból kiderül, hogy az Felső-kerületben a rétgazdálkodásnak jóval nagyobb szerepe volt, mint az Alsó-kerületben. Itt a 18. század végén – mint láttuk – csupán alig több, mint hatszáz holdat hasznosítottak rétként, míg a Felső-kerületben ez ekkor majd kétezer holdat tett ki. Ennek megfelelően a Felső-kerületben az egyes települések határában a rétek mérete átlag 100-200 hold volt, arányuk pedig 10-25 % között mozgott, ezzel szemben az Alsó-kerületben ez csak 50-70 hold, illetve a terület 3-4 %-a volt. Ennek okát abban kell látnunk, hogy a Mecsek-háton a Felső-kerületben a domborzati és az éghajlati viszonyok kedvezőtlenebbek voltak a szántóföldi gazdálkodásra, ezért az állattartás jelentősége nagyobb volt. Az uradalom is itt telettette juhnyáját, ami nagy takarmányszükségletet jelentett, a jobbágyok pedig itt – a kevésbé eredményes szántóföldi gazdálkodást ellensúlyozandó – nem csak saját szükségletre, hanem kereskedelmi céllal is tenyésztettek igásállatokat.³⁹⁶ Ezzel szemben az Alsó-kerületben – mint láttuk – a kedvezőbb földrajzi viszonyok miatt a szántóföldi gazdálkodás bírt nagyobb jelentőséggel.

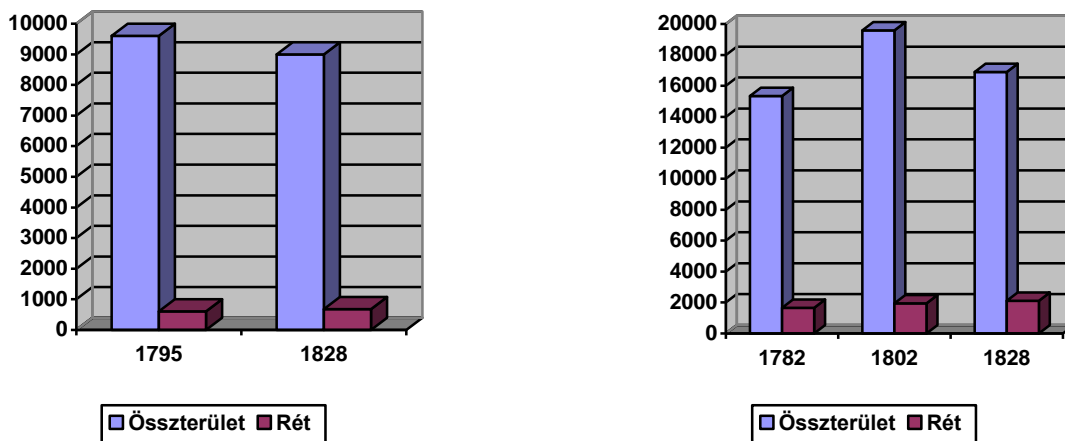
Az 1828-as felmérésig eltelt mintegy harminc év alatt csak kisebb növekedést tapasztalhatunk mind a Felső- (2106,14 hold, 12 %), mind az Alsó-kerület (675,54 hold, 7,5

³⁹⁵ CZIGÁNY SZ. -LOVÁSZ GY. 1999. 31-42.

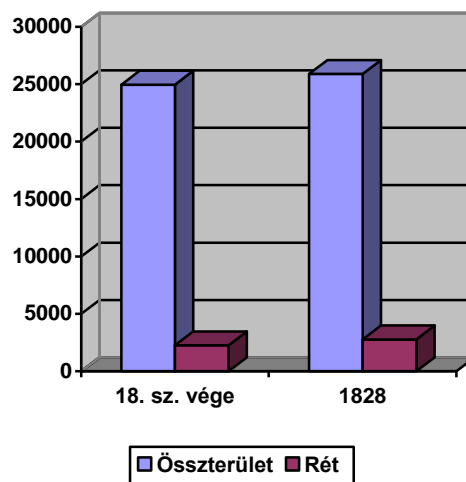
³⁹⁶ OSZK Kézirattár Széchenyi-féle Descriptio; RUZSÁS L. 1964. 90.

(%) esetében (24. ábra). Ekkorra a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán a rétek elérték maximális kiterjedésüket, az összterület 10,5 %-át, 2781,68 holdat hasznosítottak ebben a formában (25. ábra).

A birtokelkülönözés idejére sajnos nem rendelkezünk teljes adatsorral. A meglévő adatok alapján a legjelentősebb rétterület növekedést Hertelend (337,79 holdról 479,83 holdra) esetében tapasztalhatjuk, minden bizonnyal azért, mert az uradalom itt teleltette ekkor már háromezres juhnyáját, amely óriási takarmányszükségletet jelentett.

24. ábra. A rétek kiterjedése az Alsó- és a Felső-kerületben

25. ábra. A rétek kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán

VI.3.4. Az uradalmi rétgazdálkodás

A rétek elsődleges használatát az állatállomány téli takarmányozásához szükséges szénamennyiség megtermelése jelentette, amelyből természetbeli juttatásként az uradalmi tisztviselők és szolgálók is részesültek. Emiatt a rétek nagy gazdasági jelentőséggel bírtak, ezért azokat az uradalom intenzíven művelte, amely ritkaságnak számított a korban.³⁹⁷

Ennek legfontosabb elemét a terület tisztítása jelentette: az uradalom a vizes élőhelyet kedvelő fűzfák kivágására többször is utasítást adott, de a gyorsan növő bokrokat, csipkét is gyakran irtatta, ezzel megakadályozva, hogy a terület visszaerdősüljön.³⁹⁸ Tavasszal a réteket az uradalom megboronáltatta, hogy a fű jobban nőjön, a mohát felszaggassák, illetve a vakondtúrásokat is elegyengessék.³⁹⁹ A rét természetes megújulását a szénatároló helyeken összegyűjtött pelyva, vagyis fűmag szétszórásával segítette. A biztosabb termés érdekében a réteket meg is trágyázták, vagy a cséplés után visszamaradt törekkkel javították.⁴⁰⁰ Szintén a rét minőségének javítását szolgálta, hogy amikor a tarack már annyira elszaporodott, hogy felszántani sem tudták, akkor hajdinával vetették be azt, hogy az irtsa ki a gazt.⁴⁰¹ A jobb szénatermés érdekében időnként – az 1828-as, 1830-as és 1834-es esztendőkből – a rétek öntözésével is próbálkozott az uradalom, amelyet részletesen a vízgazdálkodást taglaló fejezetben ismertetek.⁴⁰² Kisebb kiterjedésű rétjeit azonban az uradalom nem művelte, inkább bérbe adta.⁴⁰³

³⁹⁷ WELLMANN I. 1989. 569-570., RUZSÁS L. 1983. 346.

³⁹⁸ PKL Sem 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1768. április 18., 1800. április 12., április 26., 1802. április 10., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvei 1775. április 5., 22., 1798. május 4., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1810. március 23., április 6.

³⁹⁹ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1801. március 28., 1802. április 10., április 17., 1803. április 23., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1805. március 23., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1816. április 13., április 20., 1817. április 12., 1821. március 31., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. április 9., PKL Sem. 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. április 19., 216. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1846. április 4.

⁴⁰⁰ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1768. április 20., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvei 1776. március 16., 1781. március 3., PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1800. április 5., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1841. január 2., 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. január 12., január 25., február 15., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. április 24.

⁴⁰¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1833. március 23.

⁴⁰² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1828. június 21., 1830. július 3., 1834. június 28.

⁴⁰³ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1774., PKL Sem. 149. Fasc. 347/1851., 164. Fasc. 9/1857.

A rétek másodlagos használatát jelentette, hogy a tavaszi időszakban, Szent György napjáig az uradalmi és saját rétjeiket legeltetésre használhatták a jobbágyok⁴⁰⁴ – utána már tilos volt a legeltetés, nehogy a szénatermést veszélybe kerüljön –, majd sarjúkaszálás után ismét, mivel majd minden község legelő szükében volt.⁴⁰⁵ Természetesen ez a kedvezmény az úrbériség eltörlésével megszűnt.

Sajnos a jobbágyok rétgazdálkodásáról nem rendelkezünk adatokkal.

VI.3.5. Az időjárás befolyása a réthasználatra

Az összes tájélem közül a rétek terméseredményeire hatottak ki leginkább az időjárás viszontagságai, ugyanis ezek döntő többségükben vízmenti területeken, a völgytalpak mélyén helyezkedtek el, amelyeket a legjobban veszélyeztettek az áradások. A széna mennyisége az időjárás alakulása miatt – különösen a rendkívül szélsőséges 1830-as évtizedben⁴⁰⁶ – még a leggondosabb gazdálkodás mellett is ingadozott. Szárazabb időszakban a birtok területén a széna és sarjú mennyisége épphogy elegendő volt, de a nedvesebb, csapadékosabb időjárás sem mindig kedvezett. A szénakaszás alatt vagy a begyűjtés előtt a lezúduló záporok, zivatarok hátráltatták a munkát, a sok csapadékot követő villámáradások pedig iszappal terítették be a szénát, rosszabb esetben el is mosták azt. Ez leginkább a meredek hegyoldalakkal rendelkező Felső-kerületben okozott problémát. Például forrásaink tanúsága szerint nagyon csapadékos időjárás volt 1816 júniusának végén és júliusának elején, amely nemcsak a kaszálást és szénagyűjtést hátráltatta, hanem a már lekaszált uradalmi széna egy részét is elvitte a sok csapadékot követő áradás.⁴⁰⁷ Hasonló időjárás volt 1819, 1821, 1823 és 1824 nyarán is. Ez utóbbi év nyara annyira csapadékos volt, hogy a sáros, iszapos sarjút nem kaszáltatta le az uradalom, inkább a jobbágyoknak adta felesbe.⁴⁰⁸ Az 1827-es esztendőben a kökényi jobbágyok a vármegyéhez fordultak panaszukkal, hogy a június 8-i vihar annyira tönkretette a rétjüket, hogy még a következő esztendőben sem tudnak majd kaszálni. Ugyanebben az évben a felső-kerületi jobbágyok is a vármegyéhez fordultak panaszukkal,

⁴⁰⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1832. március 17. 1833. április 20., 1834. április 19., PKL Sem. 216. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1846. március 21.

⁴⁰⁵ PKL Sem. 30. Fasc. 29/1790., 46. Fasc. 21-22/1816., 73. Fasc. 25/1830., 86. Fasc. 26., 143. No., 96. Fasc. 1070/1833., 106. Fasc. 20/1838., 127. Fasc. 17/1846. 161. Fasc. 12/1854., 178. Fasc. 12/1864., 184. Fasc. 15/1870., 186. Fasc. 13/1872.,

⁴⁰⁶ RÁCZ L. 2008. 132-160.

⁴⁰⁷ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1816. június 22.

⁴⁰⁸ PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1819. július 3.; PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1821. június 23., 1823. június 21.; 1824. augusztus 28.

hogy rétjeiket minden esztendőben előntik az áradások, ahogy az ideiben is, amikor is a lekaszált széna felét elvitte az áradás, a megmaradt pedig csupa iszap lett.⁴⁰⁹

A keszüi uradalmi réten volt a legrosszabb a helyzet, ugyanis a süllyedéssel kialakult Pécsi-medence délkeleti sarkában helyezkedett el, ahol a keleti irányból érkező Kőkényi-vízfolyás a rét déli végén torkolt a Keszüi-vízfolyásba, északról pedig a Pécsi-víz határolta,⁴¹⁰ így ezt gyakran fenyegették áradások. Az 1831-es esztendőben víz alatt állt a rét, a lekaszált széna nagy része tönkre ment⁴¹¹ és a következő évben is ugyanígy járt az uradalom, de megpróbálta menteni a menthetőt, és a vízből hordatta ki a lekaszált szénát.⁴¹² 1845-ben olyan záporok és felhőszakadások voltak, hogy ugyanitt mintegy háromszáz szekérnyi már lekaszált és boglyákba rakott szénát mosott el az áradás.⁴¹³ Az 1847-es év nyara is hasonló volt, ismét elmosta a felhőszakadást követő áradás a szénát.⁴¹⁴ Szintén a csapadékos időjárás hátráltatta az uradalom területén a rétgazdálkodást az 1833, az 1837, az 1843, az 1845 és az 1847 esztendőkben is.⁴¹⁵

Voltak olyan esztendők, amikor nem a sok csapadék, hanem annak hiánya okozott gondot, a bekövetkező száraz időszakok elsősorban a második kaszálást, a sarjűtermést veszélyeztették. Ilyen aszályos idő volt a sarjúkaszálás idején 1824, 1829 és 1830 nyara.⁴¹⁶ Így az uradalom, hogy veszteségét csökkentse, inkább bérbe adta az egerszegi Fincsik rétvét legeltetésre a helyi jobbágyoknak.⁴¹⁷

⁴⁰⁹ BML. IV. 1. b. Iratok. 2392, 2377/1827

⁴¹⁰ CZIGÁNY-LOVÁSZ 1999. 31-42.

⁴¹¹ PKL Sem. 86. Fasc. 143. No.

⁴¹² PKL PKGLT. APécs Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1832. június 26.

⁴¹³ PKL Sem. 521. Fasc.

⁴¹⁴ PKL Sem. 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. június 26.

⁴¹⁵ PKL PKGLT. A Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1833. szeptember 21., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1837. július 1., 215. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1843. július 1., augusztus 5., 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. június 21., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. június 26., augusztus 7.

⁴¹⁶ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1824. augusztus 16., 1829. augusztus 14., 1830. augusztus 21.

⁴¹⁷ PKL Sem. 73. Fasc. 25/1830. No.

VI.4. A legelők

VI.4.1. A legelők elhelyezkedése és típusai

Vizsgált időszakunkban az állatállományt még elsősorban félrideg tartásban tartották, így takarmányozásának elsődleges színtere a legelő volt. Legeltetésre különböző területeket használtak, általában elmondható, hogy azokat a területeket legeltették, amelyeket nem tudtak szántóföldi művelés alá vonni vagy rétként hasznosítani. A térképekről kiderül, hogy ezek legtöbb esetben a völgytalpakban, a vízfolyások mentén feküdtek, illetve ritkább esetben magasabb térszíneken, hegy- vagy domboldalokban helyezkedtek el. Másodlagos hasznosításként az erdőt és az ugart is legeltették, ez utóbbinál az állatok trágyájával a tápanyagutánpótlást is megoldva, de ezekkel részletesen a fentebbi fejezetekben foglalkoztam.

A legelőket több szempontból is csoportosíthatjuk. Táji adottságaik alapján megkülönböztethetünk füves vagy tiszta, vizes, illetve csalitos vagy bokros legelőt. A tiszta legelőnek nevezett területek voltak a legjobb legelők, ezek folyamatosan jó minőségű füvet termettek és így használatuk is folyamatos volt. Ezeket a vegetációs időszakon kívül – a havas időszakot leszámítva – is használták. E típusból volt a legkevesebb, a tiszta legelő nagy értéknek számított vizsgált időszakunk egészében (26. ábra).

26. ábra. A szilvási ószegi tiszta legelő 1844-ben: az okkersárgával jelölt legelő közvetlenül a település mellett, a vízfolyásoktól távolabb helyezkedett el (Készítette: Gyenes János)

A vizes legelők a vízfolyások által közrezárt területeken alakultak ki, például Husztóton és Kovácsszénán a helyi vízfolyások és a malomárkok közti területen helyezkedtek el ilyen legelők (27. ábra).⁴¹⁸ Az ilyen legelőterületek savanyú füvet termettek, amelyet nem minden állat evett meg, ezért ezek már csak másod- vagy harmadosztályúaknak számítottak.⁴¹⁹

27. ábra. A kovácsszénai vizes legelő 1803-ban: a térképen világoszölddel jelölt legelő (Pascum) a völgytalpban az Orfői-patak jobb oldalán, illetve a patak és a malomárok között helyezkedett el (Készítette: Gmehling József)

A csalitas vagy bokros legelők részben már a 18. század elején is megvoltak vagy a későbbi évtizedekben ezeket irtással alakították ki. Elhelyezkedésük nem volt jellemző: megtalálhatóak voltak a domboldalokon csakúgy, mint a völgytalpakban (28. ábra). Ezek a legelők a rajtuk lévő fás szárú vegetáció miatt szintén csak másod- vagy harmadosztályúnak számítottak.

⁴¹⁸ PKL Térképtár. Husztót 1802, Kovácsszéna 1802.

⁴¹⁹ BML. Urbéri törvényszéki iratok. Osztályozási iratok.

28. ábra. A bodolyai bokros legelő 1802-ben: a térképen világoszölddel és bokrok rajzával jelzett legelő (Pascum) a település határának szélén, két vízfolyás által közrezárt területen helyezkedett el (Készítette: Gmehling József)

A legelőket csoportosíthatjuk használatuk időtartama szerint is. Állandó legelőnek tekinthetjük a tiszta, a csalitos és az ugarlegelőket, bár ez utóbbiak területe – mint fentebb láttuk – minden évben cserélődött. Időszakosan használt legelőnek tekinthetjük az erdőket, ugyanis ezeket csak a tavaszi és nyári vegetációs időszakban tudták legeltetésre használni. A vizes legelőket az áradások idején és csapadékos időszakokban nem használhatták. Szent György napig a réteket is használták legeltetésre és alkalmanként sarjúkaszás után is.⁴²⁰

A legelőket, hasonlóan a többi mezőgazdasági területhez, minőségüknek megfelelően három osztályba sorolták. Az első osztályba tartoztak azok a legelők, amelyek tiszta fűvet adtak, viszonylag sík területűek, nagyobb kiterjedésűek és egész évben használhatóak voltak. Ebből volt a legkevesebb a Papnevelő Intézet birtoka területén. A másodosztályba a bokros, csalitos legelőket sorolták, illetve azokat, amelyek domb- és hegyoldalban helyezkedtek el. Ezeket a területeket már nem tudták folyamatosan legeltetni, mert gyérebb volt a növényzet. Szintén másodosztályba sorolták a vizes legelőket is, noha jól teremtek, de savanyú fűvet adtak. A harmadik osztályba a legrosszabb legelőket sorolták, amelyek általában meredek hegyoldalokban, vízmosásos, gödrös területen helyezkedtek el és a rossz vízellátás miatt kevés és rossz minőségű fűvet adtak.⁴²¹

A legelőket jogi állásuk szerint is csoportosíthatjuk. A közlegelőket az uradalom és a jobbágyok közösen használták. A magánlegelők az 1836. évi VI. törvénycikk 3. §-a hatására jöttek létre az uradalomban. Ekkor Szilvás, Bosta és Szőke helységek kérték a törvény

⁴²⁰ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Bános, Hertelend, Kovácsszéna, Bodolya stb.

⁴²¹ BML Úrbéritörvényszéki iratok. Kovácsszéna 1294/1860. Osztályozási jegyzőkönyv., Németszék 1090/1860. Osztályozási jegyzőkönyv. 1860. június 14., Orfű Osztályozási jegyzőkönyv, Szakál Osztályozási bizonyítvány, Szilvás Földbecslés 1862., Tekeres Osztályozási jegyzőkönyv.

értelmében az addig közösen használt legelők megosztását, mivel az uradalom ezen falvak határában legeltette nagy juhnyáját, és így a jobbágyok állatai számára nem maradt elég táplálék.⁴²² Az így felosztott, elkülönített legelőket és az ugarterületet már csak a tulajdonosuk – az uradalom vagy pedig a falu jobbágyközössége – használhatta. Ugyanez a folyamat játszódott le a többi településen is az 1860-as évtizedben, amikor a birtokelkülönözés során a legelőket is felosztották. Ekkor az uradalom kialakította magánlegelőit a felső-kerületi Hertelenden és Tekeresen, az erdőkben pedig csapásokat vágatott, melyeket csak saját birkái használhattak.⁴²³

VI.4.2. A legelők kiterjedése

Az uradalom két kerületében a különböző földrajzi adottságokból kifolyólag eltérő legelőhasználatot figyelhetünk meg a 18. század elején. A nagymértékben erdősült Felső-kerületben az 1733-as összeírás szerint az erdőket hasznosították legelőként, míg a kevésbé erdősült Alsó-kerületben elsősorban az ugart és a csalitos területeket legeltették.⁴²⁴ A későbbi évtizedekben mindkét kerületben alakítottak ki kisebb kiterjedésű legelőket, de többségében továbbra is a régi mód szerint legeltették az állatokat, mivel az 1860-as évekbeli úrbéri egyezségi iratok szerint a tiszta legelők kisebbségben voltak a többi legeltetésre használt területtel szemben.⁴²⁵ Így a felmérésekben – ahogy a térképek jelöléséből is láthatjuk – a legelő nem mindig tiszta legelőt jelentett, sokszor inkább bokros vagy ligetes területet (4. melléklet).

A Felső-kerület első felmérésekor, 1782-ben csak Németszék helységben mértek fel tiszta legelőt, mely a falu északnyugati határában három tagban helyezkedett el 47 holdon. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a kerületben nem voltak legeltetésre használt területek, hanem azt, hogy egyes területeket másodlagosan használták legeltetésre, a térképeken is a legelő együtt szerepel az erdővel.

Az 1802-05 között a kerületről készített térképek adatai már jelentős eltérést mutatnak az előző felméréshez képest. Azonban az értelmezést nehezíti, hogy az ekkor készült térképeken a legelők együtt szerepelnek az utakkal, bozótosokkal és víz által tönkretett területekkel, így a legelők kiterjedésére vonatkozóan nem rendelkezünk pontos adatokkal. Ekkor Orfű helység kivételével már mindenhol több száz holdas olyan területet mért fel

⁴²² PKL Sem. 140. Fasc. Szilvás és Bosta helységek legelőinek elkülönítése. 1841., PKGYJKV. 190/1841.

⁴²³ PKL Sem. 131. Fasc. 32/1847.

⁴²⁴ FRICSY Á. 1979. 151-204.

⁴²⁵ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Kókény, Hertelend, Bodolya, stb. helységek úrbéri egyezségi iratok

Gmehling mérnök, amely a legelőket is magába foglalta a fent említett egyéb tájelemek mellett. A legnagyobb kiterjedésű ilyen területtel a legnépesebb Hertelend rendelkezett (839,5 hold), mivel nyilvánvalóan itt volt a legnagyobb az állatállomány is. Ekkor a kerület 23 %-a, összesen 5231,13 hold volt ilyen vegyes terület. Tehát ha pontos számadatokat nem is ismerünk, de annyit megállapíthatunk, hogy a két felmérés között eltelt húsz év alatt a legelők kiterjedése nőtt a kerületben, melybe a népesség és az állatállomány növekedése mellett az uradalmi juhállomány növekedése is közrejátszott.

Az Alsó-kerületben egészen más volt a helyzet: az 1790-es évtized elején csak Szilvás és Bosta helységeken nem volt legelő, azonban az uradalom ennek ellenére ezeknek a községeknek a határában is legeltette juhait, amiért panaszt is tettek.⁴²⁶ A legnagyobb legelőterülettel Kőkény rendelkezett (620 hold, 28 %), minden valószínűség szerint azért, mert az itteni jobbágyság eladásra marhát neveltek.⁴²⁷ A legkevesebb legelővel Kisdér (46 hold, 4 %) rendelkezett.

Összességében a 18. század végén a legelők a birtok területének csak csekély részét foglalták el, ami arra utal, hogy többségében továbbra is elsősorban az egyéb területeken – erdőben, ugaron, csaltosban – legeltették az állatokat.

Az 1828-as teljes felmérés idején a birtok területének már 10%-át, 2840,9 holdat foglaltak el a legelők, tehát a 18. század végéhez képest jelentős növekedést figyelhetünk meg. Ekkorra Szilvás kivételével már mindenhol kialakították a legelőket – itt minden bizonnyal a még mindig nagy kiterjedésű erdőben legeltettek –, legtöbbit, több mint 500 holdnyi legelőt Bostán, valószínűleg az igen megnövekedett uradalmi juhnyáj szükségleteire. A legelőterületek nagymértékű növekedésének okát abban kell látnunk, hogy a népesség növekedésével az állatállomány is növekedett, a legelők pedig sokkal több és jobb minőségű táplálékot eredményeztek, mint a korábbi, csak másodlagosan legeltetésre használt területek: az erdő és az ugar. A legelőket elsősorban erdőterületekből alakították ki.

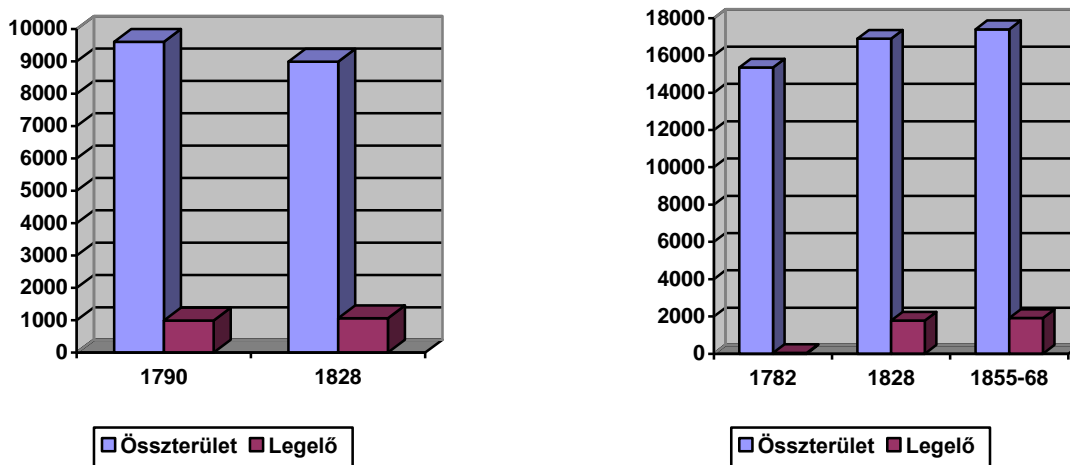
A birtokelkülönözés idején, az 1860-as évtizedben a legelők kiterjedése 3054,5 hold, az egész birtok területének 12%-a volt. Ez már csekély növekedést jelent 1828-hoz képest. A Felső-kerületben 1845-től az uradalom minden helységben évente egy-két hold erdőt kiirtatott, hogy az elkülönözés során már tiszta legelőt tudjon kiadni.⁴²⁸ Az elkülönözési perek során további jelentős területeket irtatott ki az uradalom legelő céljaira, de ezekre már az egyezség megkötése után került sor, így ezek vizsgálata már nem tárgya dolgozatomnak (29.,

⁴²⁶ PKGYJKV. 1803. 04. 15. Bosta, Szilvás, Szőke helységek panaszja.

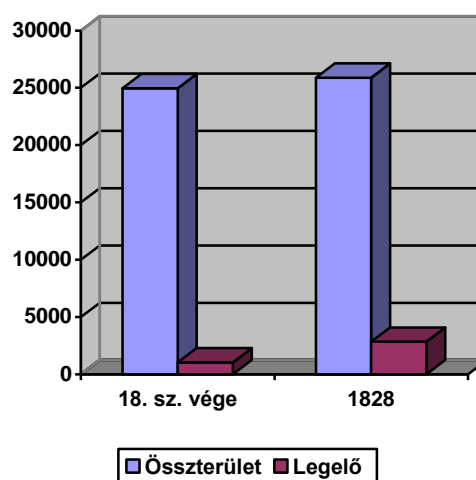
⁴²⁷ OSZK Széchenyi-féle Descriptio Kőkény.

⁴²⁸ PKL Sem. 253. Fasc. 3. No. Az erdők kezelése 1845., 104. Fasc. 32/1837, 521. Fasc.

30. ábra). Ezen időszakban a legnagyobb növekedés Szőke helységeknél figyelhető meg, ahol a legelőterület meghatszorozódott, mivel a legelőelkülönözés során a helyi erdőből 184,75 holdat irtatott ki az uradalom, hogy a jobbágyok legelőjét ki tudja adni, a maradék erdőt pedig 10-10 öles vágásokkal felosztották, hogy az uradalmi juhok ott legelhessenek. A legnagyobb arányú csökkenés Barátúron következett be, itt a legelők 87% tűnt el. Feltehetően ennek okát abban kell látnunk, hogy itt 1845-ben az eső a helység harmadik nyomását teljesen tönkretette és valószínűleg a többi nyomás is megsínylette a rendkívül csapadékos időszakot, így feltételezhetjük, hogy a jobbágyok a gabonatermelés elsőbbsége miatt a legelőket szántóvá alakították át.⁴²⁹

29. ábra. A legelők kiterjedése az Alsó- és a Felső-kerületben

30. ábra. A legelők kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén

⁴²⁹ PKL Sem. 521. Fasc.

VI.5. A szőlők

VI.5.1. A szőlőtermesztés jelentősége

A bornak a 18-19. században fontos népelelmezési szerepe volt, mert kevés településen rendelkeztek tiszta, jó minőségű ivóvízzel. A természeti tényezők kedvező volta folytán az ország bortermelése már a 18. században jövedelmezőség dolgában a harmadik helyet foglalt el, rögtön a gabonatermesztés és az állattartás után. Ahol sok szőlőművelésre alkalmas terület volt, ott bortermelő volt a legkülönbözőbb rendű és rangú lakos, megvolt a szőleje a városi polgárnak éppúgy, mint a nagybirtokosnak és a jobbágnak. A szőlő nem tartozott a telekszervezetbe, olyan birtok volt, melynek jogi helyzete legközelebb állt a magántulajdonhoz. A jobbágy a szőlőjét zálogba adhatta, eladhatta, vele szabadon végrendelkezhetett, és ha nem hanyagolta el, földesura nem vethette ki belőle. A szőlőművelés a korabeli mezőgazdaságnak az egyik legintenzívebb formája volt, kora tavasztól késő őszig folyamatos munkát igényelt, ami a téli időszakban folytatódott a pincékben a borkezeléssel.

Az egyházi birtokokon a jobbágyoknak tizedet és kilencedet is kellett adniuk a borból, így a birtokosok a termés ötödét szedték be. A bormérés a földesúron kívül a jobbágyközségnek is jövedelmet hozott, amennyiben az esztendő folyamán a földesúrral váltakozva mérhette az italt.⁴³⁰

VI.5.2. A szőlőterületek kiterjedése

Baranyában már a római időkben, majd pedig a középkorban jelentős szőlő- és borkultúra alakult ki, amelyeknek a további fejlődését részben gátolta, részben új elemekkel gazdagította a török hódoltság.⁴³¹ Ennek megszűnte után a népesség gyarapodásával a művelés alá vont területek mérete folyamatosan nőtt, a szőlők is egyre nagyobb területre terjedtek ki. Szőlőt telepített az uradalom és a jobbágy is.

A 18-19. században a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán is igen jelentős szőlő- és borkultúra alakult ki, különösen a szőlőművelésre jobb földrajzi adottságokkal rendelkező, a Baranyai-dombság területén elhelyezkedő Alsó-kerületben. Különösen a szilvási fehér bor

⁴³⁰ <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html#265>. Magyar Néprajz. Szőlőművelés és borászat; KAPOSÍ Z. 2002. 107109.

⁴³¹ ANDRÁSFALVY B. 1957. 49–69.

számított igen híresnek a 19. században, Fényes Elek statisztikájában így jellemzi: „*Bora, melly színére fejér, kellemes zamatja és szesze által az országban a legjelesebb borokkal is kiállja a versenyt*”⁴³² (5. melléklet).

VI.5.2.1. A jobbágyi szőlők

Az 1733-as telepítésügyi összeíráskor csak Kisdér, Bosta, Barátúr, Hertelend és Tekerés helységekben nem írtak össze szőlőt, a többi községben mindkét kerületben rendelkeztek kisebb-nagyobb szőlőterülettel a jobbágyok.⁴³³ Az elkövetkező évtizedekben csak a kisdéri jobbágyok nem telepítettek szőlőt a saját határukban – ők a szomszédos falvak szőlőhegyein rendelkeztek szőlővel⁴³⁴ –, míg a többi településen újabb szőlőtelepítésekre került sor, például Tekerés község német telepesei az 1778 és 1782 közti időszakban az uradalom engedelmével 17,9 holdnyi erdőt vágtak ki ilyen célból.⁴³⁵

A Felső-kerületben az 1782-es és az 1802-es térképek adatait összevetve megállapíthatjuk, hogy az eltelt húsz év alatt mindegyik településen nőtt a szőlők területe, noha földrajzi adottságai – a hűvösebb klíma és a meredekebb térfelszín – szőlőtermesztésre nem voltak annyira kedvezőek. Legnagyobb mértékben Barátúr helységben nőtt a szőlők területe, ahol az első felmérés idején még nem volt szőlő, viszont húsz évvel később már több mint 76 hold kiterjedésű szőlővel rendelkeztek. Azonban ekkor, a 18-19. század fordulóján már stagnált a szőlőtelepítés folyamata, az elkövetkező három évtizedben, az 1828-as felmérés idejére pedig már csak Hertelend helységben nőtt a szőlők területe.

A szőlőtermesztésre jobb földrajzi adottságokkal rendelkező Alsó-kerületben az 1790-es évek második felében lezajlott első felmérést az 1828-as felmérés adataival összevetve kiderül, hogy ebben az időszakban jelentősen már itt sem nőtt a korábban kialakított szőlők területe, kivéve Bostát, ahol a felmérések közt eltelt három évtized alatt 66 hold kiterjedésű szőlőt alakítottak ki a jobbágyok. Vagyis ezen a területen a jobbágyok a 18-19. század fordulójára már minden, a szőlőtermesztésre alkalmas területet felfogtak, legalábbis akkora mennyiségben, amennyi a borszükségletüket fedezte.

Az 1828-as összeírás idejére mindkét területen elérték legnagyobb kiterjedésüket a jobbágyi szőlők. A szőlőtermesztésre alkalmasabb Alsó-kerülettel szemben a Felső-kerületben azonban fáziskésést tapasztalhatunk, mivel itt a századfordulón növekedett meg

⁴³² FÉNYES E. 1851. Arcanum DVD

⁴³³ FRICSY Á. 1979. 151–204.

⁴³⁴ PKL Sem. 521. Fasc.

⁴³⁵ PPL. 77/1781.

jelentős mértékben a szőlők területe. Ennek oka egyrészt a kedvezőtlenebb földrajzi környezet, másrészt pedig minden valószínűség szerint az irtáskényszer, mivel a frissen kiirtott területeken elsősorban a mindennapi megélhetéshez szükséges gabonát termő szántóföldeket és az állattartáshoz szükséges réteket és legelőket alakították ki a másodlagos fontosságú szőlőterületekkel szemben.⁴³⁶

A szőlők elhelyezkedése a tájban nem volt egységes, mivel minden településnek mások a földrajzi adottságai. Azonban a térképeket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy ha lehetséges volt, igyekeztek a naposabb déli fekvésű domboldalakra telepíteni a szőlőket, de helyenként ettől eltérő elhelyezkedéssel is találkozhatunk: Németszéken, Egerszegen és Tekeresen keleti, Kovácsszénán és Bostán pedig nyugati irányba néztek a szőlők.

Az Alsó-kerületben Kökényben, Szökén és Bostán egy nagy tagban helyezkedett el a jobbágyi szőlőterület, míg a másik két községben, Keszűben és Szilváson háromban. Ezen a területen – mint láttuk – az első felmérés idejére már döntően kialakultak a szőlők, így nem tudjuk, hogy ezeket milyen korábbi tájelemekből alakították ki. Kivétel az újabb kialakítású bostai szőlő jelent, melyet „*Parag [parlag] szőlőként*” tüntet fel az első, 1797-es és a következő, 1844-es térkép is, de nem tudni, hogy itt egy korábbi, elhagyott szőlőterületről volt-e szó, amelyet a jobbágyok a századfordulón újra hasznosítani kezdtek, vagy pedig 1797-ben a telepítésre újonnan előkészített területet jelöl.

A Felső-kerületben valószínűleg a tagoltabb és meredekebb térfelszín miatt a szőlőterületek több nagy tagban helyezkedtek el. A 18-19. század fordulóján a szőlőterületek növelése miatt – mint fentebb láttuk – újabb telepítésekre került sor. Ennek két típusát tudjuk elkülöníteni a helyi földrajzi adottságoknak megfelelően: egyes helyeken a már meglévő szőlőterületek határait tágították, mint Bostán, Hertelenden és Husztóton, míg más községekben az új szőlőterületeket más alkalmas helyen alakították ki, ezt láthatjuk Kovácsszénáján, Egyházbéren, Tekeresen és Szakálon. Ezeket az új területeket mindkét esetben vagy erdőirtással nyerték – Hertelenden, Husztóton, Szakálon és részben Tekeresen – , vagy korábbi szántóföldeket alakították át, mint például Tekeresen és Szakálon.⁴³⁷ Barátúron ebben az időszakban teljesen új művelési ágként telepítettek szőlőt, szintén korábbi szántóföldet átalakítva. Itt feltételezhetően ezért alakították ki szőlőt – valószínűleg teraszos műveléssel –, mert a 18. század derekán az összes erdőt kiirtották, az évek során

⁴³⁶ PKL Sem. 41. Fasc. 25. No.

⁴³⁷ PKL Térképtár. Hertelend, Husztót, Szakál, Tekerés helységek térképei. PKL KGLT. 408. Fasc. Hertelend, Husztót, Szakál, Tekerés.

pedig a kiirtott vegetáció következtében talajerózió következett be.⁴³⁸ A korábbi szántóföldi területek szőlőművelés alá vonása a szőlőtermesztés súlyának növekedését mutatja a korabeli gazdálkodásban.

Az 18. század végétől az 1795-ben a vármegye által kidolgozott hegytörvény szabályozta a jobbágyi szőlők belső életét és működését. Ez a törvény a nemesi tulajdonban lévő szőlőkre, így a Papnevelő Intézet szőlőire nem terjedt ki.⁴³⁹ A későbbiekben az uradalom a vármegyei rendelet értelmében megválasztott hegybírókon keresztül felügyelte a jobbágyi szőlőket.⁴⁴⁰

VI.5.2.2. Az uradalmi szőlők

Az uradalom tudatosan kihasználta a táji adottságokat, a szőlészetre alkalmasabb Alsó-kerületben telepített elsősorban szőlőt, azon belül is a legjobb talajadottságokkal rendelkező Szilváson és Kőkenyben, a Felső-kerületben csak kevésbé jelentős szőlőbirtoka volt.

A Felső-kerületben a bánosi szőlő volt a legjelentősebb, amely 1781-ben 70 kapás kiterjedésű volt, ami 11,6 holdat jelentett.⁴⁴¹ A bánosi szőlő területét az uradalom irtással és más szőlőbirtokok megszerzésével gyarapította, például a volt abaligeti plébános, Riedl Antal 2 1/8 hold kiterjedésű szőlőjét az 1700-as évek végén szerezte meg.⁴⁴² A Bános helységről készült 1782-es térkép szerint egy másik szőlőbirtok is volt az uradalmi szőlő mellett, melyet az 1802-es térkép szerint már szintén az uradalom birtokolt. Az 1801-es esztendő elején a két szőlő közti területet az uradalom kiirtatta és még ugyanabban az évben be is telepítette, egy nagy tagot létrehozva (31. ábra).⁴⁴³ Az uradalom emellett Hertelenden rendelkezett kisebb kiterjedésű szőlővel, mely az 1780-as évtizedben meg is szűnt, területe továbbiakban almáskertként a kispapok pihenését szolgálta.⁴⁴⁴ Viszont később, az 1860-as években ugyanitt ismét telepített az uradalom egy 13 holdas szőlőt.⁴⁴⁵ A források említenek még egy hertelendi szőlőt 1828 és 1834 között. Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy ez a szőlő egy jobbágytól került az uradalom tulajdonába, amelyet később eladtak.⁴⁴⁶

⁴³⁸ PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. május 3.

⁴³⁹ BML. IV. 1. a. Jegyzőkönyvek 479, 1138/1818., BML IV. 1. b. Iratok 1015/1822.

⁴⁴⁰ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1821. október 27., 1824. február 21.

⁴⁴¹ PPL. 77/1781.

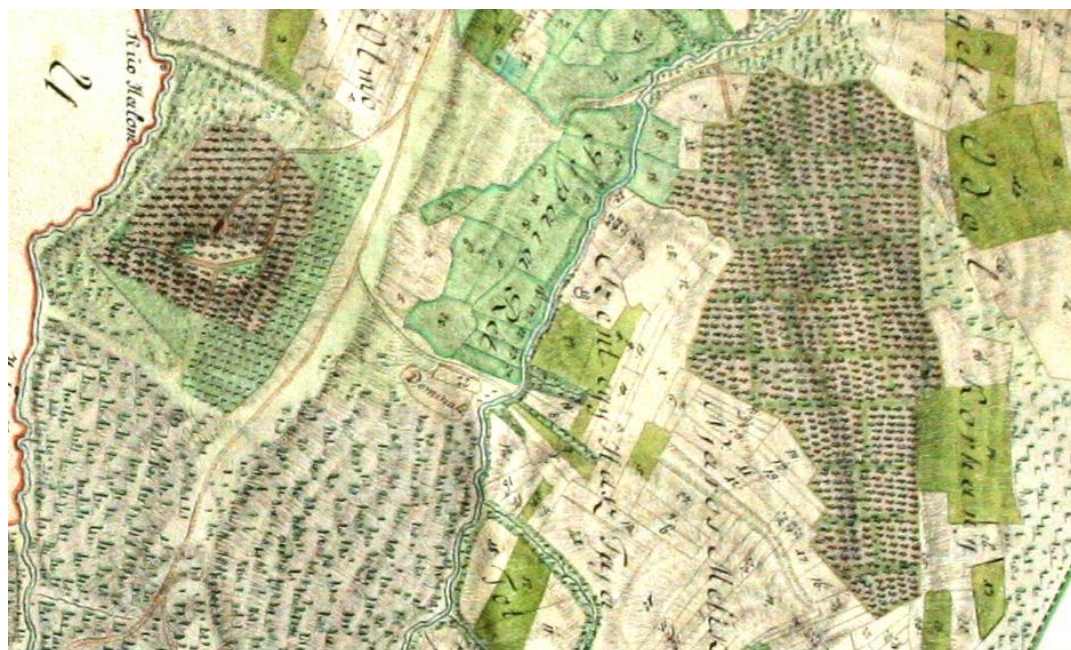
⁴⁴² PKL MGLT. CDXCIII. Fasc. 43. No., PKGYJKV. 1792. február 10. 8.

⁴⁴³ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1801. február 7., február 14., március 7.

⁴⁴⁴ PPL. 77/1781.

⁴⁴⁵ PKGYJKV. 263/1866.

⁴⁴⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1828-34.

31. ábra. A bányosi szőlők 1802-ben: a szőlőtőkék rajzával jelzett uradalmi szőlők (balra) és a hasonlóan jelölt, parcellákra osztott jobbágyi szőlők (jobbra) a patak két oldalán futó dombhátakon helyezkedtek el. (Készítette: Gmehling József)

Az Alsó-kerületben a legjobb minőségű szőlőt termő Szilváson és Kökényben rendelkezett az uradalom két szőlőterülettel, egyenként 100-100 kapással (16,6 hold), mivel itt voltak a földrajzi adottságok a legmegfelelőbbek, Szilváson például meglehetősen agyagos volt a talaj.⁴⁴⁷ Ezen szőlők területe is növekedett az 1860-as években, a szilvásié 10, a kökényié pedig 1 holddal (32. ábra).

32. ábra. A szilvási uradalmi régi és új szőlő parcellákra osztva 1886-ban (Készítette: Buday Béla)

⁴⁴⁷ KELETI K. 1875. 60.

A kiváló szőlészeti adottságokkal rendelkező Pécssett is birtokolt az uradalom szőlőbirtokot, mely területe azonban az évtizedek alatt többször is változott. Az uradalom első pécsi szőlője a Kálvária felett terült el, kiterjedése 100 kapás volt.⁴⁴⁸ A szőlőt a kamarai igazgatás alatt, 1787-ben 580 forintért eladták.⁴⁴⁹ A következő pécsi szőlőbirtok vásárlására 1847-ben került sor, ekkor a mihojláci uradalom ispánjának 3,1 hold kiterjedésű szőlőjét vásárolta meg az uradalom.⁴⁵⁰ A forradalom és szabadságharc után a megváltozott jogi és gazdasági környezetben már nem tudta gazdaságosan művelni azt, ezért 1850-ben eladta.⁴⁵¹ Másfél évtizeddel később, mikor anyagilag megerősödött az uradalom, ismét vásárolt egy szőlőt a Makár-hegyen.⁴⁵²

1848-ig az uradalom összesen 40,75 hold szőlővel rendelkezett. Azonban a jobbágyfelszabadítás következtében a kieső borbevételt pótolandó az elkövetkező években nagymértékű szőlőtelepítésbe fogott, ugyanis korábban az uradalom egyik legjelentősebb bevételi forrása volt a kilenced- és tizedborok kocsmákban való kimérése, illetve nagy tételben való eladása. Ennek következtében az uradalom szőlőterületei mintegy 60 %-kal növekedtek, 1866-ban már 65,56 hold szőlőt birtokolt: Hertelenden 12, Bánoson 13, Szilváson 24,62, Kőkényben 14,06, Pécssett pedig 1,87 holdat.⁴⁵³

VI.5.3. Az uradalmi szőlőművelés

Az uradalom az 1830-as évekig alapvetően a jobbágyok robotmunkáját használta fel a szőlők műveléséhez. Az alsó-kerületi szőlők művelését felosztotta a jobbágyfalvak között. A szilvási szőlő négy részre volt felosztva, mindegyik részt mindig ugyanaz a falu művelte: a helyiek mellett a bostaiak, a kisdériek és a szőkeiek. A kőkényi szőlőben a helyi jobbágyok mellett a keszüiek robotoltak.⁴⁵⁴ A felső-kerületi bánosi szőlő művelése nem volt felosztva a kerület falvai között, itt az összes falu robotolt. Az uradalom tisztában volt a robotmunka értékével, ezért a kényesebb, nagyobb szakértelmet és tapasztalatot kívánó munkákat, mint például a metszést, a bujtást vagy az oltást igyekezett hozzáértőbb emberekre bízni, így például 1825-ben a szőlőművelésben járatos keszüi jobbágyokkal oltatott a rossz fajtájú

⁴⁴⁸ PKL MGLT. CDLXXXIX. Fasc. 1 No.

⁴⁴⁹ HORVÁTH 2011. 193., PKL Sem. 17. Fasc. 2. No.

⁴⁵⁰ PKL Sem. 120. Fasc. 230/1847.

⁴⁵¹ PKGYJKV. 1850. április 22. 1.

⁴⁵² PKGYJKV. 263/1866.

⁴⁵³ PKGYJKV. 263/1866.

⁴⁵⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1801. március 21., PKL Sem. 22. Fasc. 1831. március 12., PKL Sem. 41. Fasc. 45. No.

szőlőkbe csipkéslevelű vesszőket.⁴⁵⁵ Az alacsony minőségű robotművelést jól jellemzi Horváth János tisztartó 1841-ben írt levele: „Ezen szőlők 1836-ik évig legfonákabb módon műveltettek, kezeltettek. A jobbágyok úri napszámokba nem metszették, hanem nyesték, vagdalták a tőküket. Hát a bujtás nem volt egyéb, mint a tőkének, pedig akármely bokrosnak, alig fél láb széles, másfél láb hosszú, de nehezen egy láb mélységű gödröcskébe való begázolása, és erre egy kevés trágyának töltése –, és milyen tőkék bujtattak el? Csak ha vesszejük volt, ez elegendőnek ítéltetett, nem volt itt nézve, jó vagy rossz fajta! – csak ha jó hosszú vesszeje volt a tőkének, az már elbujtásra alkalmas volt; pedig a legrosszabb fajtáknak legnagyobb vesszeje szokott lenni; - elárasztattak tehát a szőlők mindenféle rossz fajtákkal! [...] Nem voltak továbbá a szőlők se elegendő barázdákkal, se helyesen felosztva! A víz felfogó gödrök eszméje nevetséges volt! Oldalasabb helyeket szabadon sodrotta az eső! földét hordta, tőkék gyökereit mosta! a lapályosabbakon pedig ott hagyatott a hó- és esővíz; nem volt itt leszivárogtatásra út készítve. Hát a kapálás miképpen történtek: ez nem kapálás volt, hanem a tőke oldalától a föld elkarcolás és másodszor ismét odahányása! – de ezt a sorbani tőkék helyezése hozta magával. A sorba ültetett szőlőben valamennyi barázda, annyi esőcsatorna, annyi föld elhordó árok! és csak az értelmes szőlőműves tudja, hogy ellenkező kezeléssel ugyan azon egy területen még annyi tőkének helye lehetett volna.”⁴⁵⁶

Az uradalom ezért Horváth János tisztartó javaslatára 1837-től intenzívebb szőlőművelésbe kezdett és pécsi szőlőműveseket fogadott fel a robotosok mellé. Ugyanis ekkora egy minőségi váltás következett be Pécsen a szőlőművelésben és kezdett elterjedni a Dél-Dunántúlon. A pécsiek évente már négyszer kapálták a szőlőt, de már nem a régi csákány formájú kapával, hanem kisebb méretű háromszög alakúval, amely nem szaggatta szét a gyökérzetet. Míg korábban a metszéshez a sarló formájú kést, a kacort használták, ők már fokozatosan áttértek a metszőolló használatára és ezzel párhuzamosan elterjedt a szőlők zöldoltása is. Megindult a szőlők sorba rendezése és karózása is.⁴⁵⁷ A pécsi munkások alkalmazásával az uradalmi szőlőművelésben is minőségi javulás állt be. A pécsiek szakértelmét kihasználva a rossz fajta szőlőket megjelölték és jó fajtákat oltottak beléjük.⁴⁵⁸ Ők végezték ezek után az oltást, a bujtást, a kapálást, a lugasépítést és megkezdték a szőlők

⁴⁵⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1825. március 12., 1828. április 12., 1831. április 2., 1833. március 2., március 16., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve. 1838. március 31.

⁴⁵⁶ PKL Sem. 253. Fasc. 8. No. A pécsi tekintetes papnövendékház uradalom majorsági szőleinek műveléséről.

⁴⁵⁷ RUZSÁS L. 1964. 168–169.; MOHOS M. 2010.

⁴⁵⁸ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1837. február 11., szeptember 2., 1841. augusztus 21.

vonalba rendezését is,⁴⁵⁹ ami a vidéken még az 1870-es években is ritkaságszámba ment.⁴⁶⁰ Ezek után a jobbágyok robotmunkáját a szakértelmet nem igénylő munkáknál – szüretelésnél, trágyahordásnál – használta fel az uradalom.⁴⁶¹ 1848 után a megváltozott gazdasági környezetben a munkák elvégzésére napszámosokat kezdett alkalmazni az uradalom.⁴⁶²

Ez, a szőlők szakemberekkel bér munkában való műveltetése még ritkaságszámba ment 1848 előtt az országban,⁴⁶³ így ezt egy nagyon előremutató lépésnek kell tekintenünk, jól mutatja, hogy az uradalom mennyire tisztában volt birtoka földrajzi adottságainak lehetőségeivel, amelyet ki is akart használni.

Az uradalmi szőlőművelés legfontosabb állomásai a kapálás, a metszés, a karózás, a kötözés, a szüret és a szőlőszaporítás volt.⁴⁶⁴ A kitakarásra, mely egyben az első kapálás is volt, az időjárástól függően februárban-márciusban került sor. Ez sokszor együtt zajlott a metszéssel. Általában a szőlőhegy déli és keleti oldalát kapálták ki először, illetve utoljára azt takarták be.⁴⁶⁵ Az oltásra a jó idő beköszöntével került sor. A szőlőkarók májusi-júniusi felverése és az elvirágzás után a kötözésre került sor, amikor ismét megkapálták a szőlőt.⁴⁶⁶ A karók beszerzése az uradalomnak nem okozott különösebb gondot, mert kiterjedt erdővel rendelkezett, volt olyan év, amikor 30000 karót készített az uradalom a jobbágyokkal.⁴⁶⁷ Kötözéshez leggyakrabban hársfaháncsot használtak, de néhány alkalommal szil- és szilvafaháncsot is, illetve szalmakötelet.⁴⁶⁸ A karós művelés mellett az uradalom lugasos művelést is folytatott, erre az első adatunk 1798-ból származik.⁴⁶⁹ A lugasos művelésnél az

⁴⁵⁹ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1841. április 9., május 1., augusztus 21., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1847. 1846. november 7., november 14., PKL Sem. 140. Fasc. Garaicon termett borok, költségek kimutatása., PKL Sem. 124. Fasc. 174/1846., 164. Fasc. 163/1857.

⁴⁶⁰ KELETI K. 1875. 83.

⁴⁶¹ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1837, 1838, 1839, 1840, 1841., 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1845., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1847.

⁴⁶² PKL Sem. 160. Fasc. 149–150/1860., 161. Fasc. 180–181/1854., 171. Fasc. A kökényi és szilvási urasági szőlők munkáltatása 1855-ben., A Garaiczi szőlő művelésére felment költség 1856-ban., 178. Fasc. 138/1864., 181. Fasc. 168,173/1867., 182. Fasc. 151/1868., 185. Fasc. 143–144/1871., PKL Sem. 181. Fasc. 166/1867., 185. Fasc. 142/1871., 187. Fasc. 129/1873.

⁴⁶³ KAPOSZ Z. 2002. 108.

⁴⁶⁴ Vö. RUZSÁS L. 1983. 359-363.

⁴⁶⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1821. október 21.

⁴⁶⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1828. június 21., 1829. július 4.

⁴⁶⁷ PKL Sem.156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1800. február 16., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1838. január 27.

⁴⁶⁸ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1800. május 10., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1817. június 14., PKL Sem. 189. Fasc. 158/1875.

⁴⁶⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1798. március 3.

oszlopokat nem szedték ki, csak a rájuk kötözött léceket vették le a tél beállta előtt.⁴⁷⁰ Június végén - július elején ismét megkapálták a szőlőt és a nem termő vesszőket levágták. A negyedik kapálásra szüret előtt pár héttel került sor, kigazolták a szőlők alját és a leveleket megtépkedték, hogy a fürtök jobban érjenek. Az ötödik kapálást szüret után végezték el, mely egyben a betakarás is volt. A szüret és a bekapálás gyakran egyszerre történt. Még ősszel elvégezték a szaporítást bujtással vagy döntéssel – az uradalom szőlőiben mindkét eljárást alkalmazták –, vagy ha nem volt megfelelő az időjárás, a következő év tavaszán. Természetesen az időjárás befolyásolta az egyes műveletek végrehajtását, ha csapadékos volt a vegetációs időszak, akkor többször is kapálták a szőlőt, viharos időjárásban pedig a kötözést kellett többször megismételni.⁴⁷¹

A szőlőművelésnél is elengedhetetlen volt a tápanyag utánpótlása. Az 1848-as esztendőig ezt viszonylag könnyen megoldotta az uradalom, mert juhászata elegendő trágyát biztosított, illetve a jobbágyok tartozásukat trágyában is leróhatták, vagy tüzelőért, szalmáért cserébe trágyát kért az uradalom,⁴⁷² de rothadt szalmát, töreket is felhasználtak a szőlők trágyázására.⁴⁷³ A jobbágyfelszabadítás után ez már nem volt ilyen egyszerű, a juhállomány lecsökkent, s ezzel a trágya mennyisége is. Az uradalom nagy költségen tudta csak orvosolni a problémát, az erdőkből hordatott lombtrágyát, ez viszont jelentősen megemelte a napszámra fordított költségeket.⁴⁷⁴ Ezért 1855-ben Koch Ádám kádár a következőt javasolta: a szőlők körül, ahol megfelelő hely van, ássanak gödröt és a levágott vesszőket abba helyezték el, majd földdel takarják be. A következő két évben újabb és újabb gödröt kell ásni és azokba gyűjteni az adott évben levágott vesszőt. Így a negyedik évben az első gödörből már kész komposztot lehet kiszedni, majd az így kiürült gödörbe az újabb vesszőket gyűjteni.⁴⁷⁵ A rothasztókat nem csak szőlővesszőkkel, hanem az erdőben összegyűjtött levelekkel is megtöltötték.⁴⁷⁶ Külön gondot fordított az uradalom a bujtások trágyázására is. A bujtásgödrökbe nem csak tiszta trágyát tetetett, hanem polyvát, töreket is, mivel úgy tartották,

⁴⁷⁰ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1800. május 17., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1819. május 1., PKL Sem. 222. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. május 10.

⁴⁷¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1778-1834., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1836-1841., 215. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1843., 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1845., 216. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1846.

⁴⁷² PKL Sem. 135. Fasc. 1. No., PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. február 19.

⁴⁷³ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1798. november 3., 1820. február 26., 1830. október 2.

⁴⁷⁴ PKL Sem. 171. Fasc. Koch kádár jelentése a Garaiczi szőlő munkáról és hasznáról 1851–54-ik évig.

⁴⁷⁵ PKL Sem. 171. Fasc. Koch kádár véleménye a bánosi szőlők jobb karbatételéről.

⁴⁷⁶ PKL Sem. 187. Fasc. 131–132/1873.

hogy ettől a bujtatott vessző jobban hajt, és a nyári időszakban a nedvességet is jobban megőrzi.⁴⁷⁷

Sajnos a jobbágyok szőlőművelésének módjáról forrásaink nem tudósítanak.

V.5.4. Terméseredmények

A szőlők terméseredményét az időjárás erősen befolyásolta, egy-egy fagy vagy jégeső következtében ez sokszor erősen lecsökkent, mint például 1816-ban, 1832-ben, 1836-ban és 1874-ben. Ezekben az években kénytelen volt bort vásárolni az uradalom, hogy a kocsmákat el tudja látni kellő mennyiségű itallal.⁴⁷⁸ Ezzel szemben időnként annyi szőlő termett, hogy az uradalom nem tudta elhelyezni. Például 1823-ban a dézsmálást még novemberben sem tudta végrehajtani, mert nem volt elég hordója, ezért a hordókészítéshez értő jobbágyokkal dupla robotért készített hordókat és elrendelte a hordókban tárolt törköly- és szilvacefre idő előtti kifőzését is.⁴⁷⁹ Jankó János kárászi plébános feljegyzése szerint ekkor egész Baranyában rendkívüli volt a termés, sok szőlő a tőkéken rohadt el, mert a gazdák nem rendelkeztek elegendő hordóval, a vörös bort a kádakban hagyták, ahol az megectesedett.⁴⁸⁰

Sajnos az uradalom levéltárában kevés olyan forrás maradt fenn, amely a szőlőtermés, illetve a bor mennyiségéről tájékoztatna. A fennmaradt termés- és dézsmaösszeírások adatai alapján a következők szerint alakult a termés néhány évben 1785 és 1875 között:

⁴⁷⁷ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1828. február 28., 1833. 1832. december 29., 1833. március 16., PKL Sem. 223. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1831. január 15., február 12.

⁴⁷⁸ PKL KGLT A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1816. november 30., 1833. május 25., június 1., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. szeptember 24., PKL Sem. 183. Fasc. 199/1874.

⁴⁷⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. november 22.

⁴⁸⁰ BML IV. 20 d. 6. Letétek levéltári gyűjteménye. Jankó János kárászi plébános párbékönyve.

Év	Dézsma ⁴⁸¹		Uradalmi	
	fehér	vörös	fehér	vörös
1781 ⁴⁸²	206,21	1358,31	556	524
1791 ⁴⁸³	70,27	1399,32	267,19	254,24
1832 ⁴⁸⁴	353,8	3186,16	258,24	455,24
1840 ⁴⁸⁵	706,24	2712,24	490,16	264,8
1841 ⁴⁸⁶	1474,28	2722,24	1088,24	388,8
1842 ⁴⁸⁷	1613,29	1936	1168,24	493,24
1846 ⁴⁸⁸	452	1368,4	265	170,8
1851 ⁴⁸⁹	111	1351	214	150
1863 ⁴⁹⁰	334,8	363	969	65,8
1870 ⁴⁹¹	–	–	444,16	73,24
1873 ⁴⁹²	–	–	825 31/40	179 15/40
1874 ⁴⁹³	–	–	49	0
1875 ⁴⁹⁴	–	–	1496,10	398,10

2. táblázat. A Pécsi Papnevelő Intézet birtokának bortermelése 1781 és 1875 között

VI.5.5. Az uradalmi szőlők fajtái

Sajnos forrásaink a 19. század közepéig kevés szőlőfajtát neveznek meg. Az uradalmi szőlőkben többfajta szőlőt ültettek vegyesen, a bornak való fajták mellett természetek csemegeszőlőt is, közülük a szagost és kecskecsöcsüt ismerjük.⁴⁹⁵ Az uradalom mindhárom szőlőjében szedtek „*töppedt*” szőlőt, azaz mazsola jellegű szemeket is.⁴⁹⁶ A téli fogyasztásra szánt szőlőt hevingbe szedték, azokat pedig, melyeket rövid idő alatt elfogyasztottak, botokra akasztva tárolták. Szintén téli fogyasztásra szánták a mustból főzött pekmezt is.⁴⁹⁷

Az uradalmi szőlőkben termesztett borszőlők közül 1848-ig a következő fajtákat ismerjük: bojnár vagy bajor, sárfehér, mohácsi, csipkés levelű és furmint, amit az

⁴⁸¹ Az adatok akóban és pintben szerepelnek, pl.: 206, 21 = 206 akó és 21 pint. 1873-tól az adatok már bécsi pintben szerepelnek, tehát 1 akó = 40 pint.

⁴⁸² PKL Sem. 21. Fasc. 18.

⁴⁸³ PKL Sem. 32. Fasc. 449/1791.

⁴⁸⁴ PKL Sem. 115. Fasc. Borleltárak 1832, 1840, 1841, 1842.

⁴⁸⁵ Lásd a 477. lábjegyzetet.

⁴⁸⁶ Lásd a 477. lábjegyzetet.

⁴⁸⁷ Lásd a 477. lábjegyzetet.

⁴⁸⁸ PKL Sem. 123. Fasc. 237/1846.

⁴⁸⁹ PKL Sem. 21/1851.

⁴⁹⁰ PKL Sem. 219/863.

⁴⁹¹ PKL Sem. 184. Fasc. Borleltár 1870.

⁴⁹² PKL Sem. 265,267/1873.

⁴⁹³ PKL Sem. 188. Fasc. 272,273/1874.

⁴⁹⁴ PKL Sem 189. Fasc. 276,277/1875

⁴⁹⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1828. szeptember 20.

⁴⁹⁶ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1834. szeptember 20.

⁴⁹⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyvei 1821. szeptember 22., 1822. szeptember 22., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. január 9., 1839. szeptember 28., PKL Sem. 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. szeptember 27., október 5., PKL Sem 171. Fasc. Kókényi és szilvási szőlőmunkák 1855.

uradalomban tokajinak neveztek. A „*tokaji vessző*” 1825-ben tűnik fel, ekkor a káptalan szentmiklósi szőlőjéből hoznak telepíteni való vesszőket a szemináriumi uradalom szőlőibe,⁴⁹⁸ 1833-ban pedig a kökényi szőlőből 6 kötésre való „*sárfehér mohácsi fajtát*” ültetett el az uradalom „*iskola módra*”, hogy azok meggyökerezzenek.⁴⁹⁹ Forrásaink csak ezeket a szőlőfajtákat nevezik meg, de valószínűleg jóval többfélét termesztettek.⁵⁰⁰

1848 után a megváltozott jogi és gazdasági környezet az uradalom szőlészetére is hatással volt. A bortized eltörlése már érzékeny veszteséget okozott az uradalomnak, mivel a bor kocsmákban való kimérése és eladása komoly jövedelemforrásnak számított. Ezért készülve a kilenced eltörlésére, a szőlészet fejlesztésébe fogott Sláby Ferenc prefektus: Hertelenden új szőlőt telepített, a szilvásit és a kökényit pedig bővítette. Ezek a fejlesztések együtt jártak a fajtaváltással: új fajták honosodtak meg, a régiéket pedig kiszorultak. A fajtaváltás fokozatosan történt meg, 1847-ben szőlőiskolákat alakított ki az uradalom a szilvási és a bánosi szőlőben, de a szaporításra szánt fajtákat sajnos nem nevezi meg a forrás.⁵⁰¹ 1863-ban újabb szőlőiskolákat hoztak létre.⁵⁰² A szilvási szőlőbe Tokajból furmintot, Villányból juhfarkot, burgundit, rizlinget, sárgafüget, a pécsi Zsolnay kereskedőtől pedig spanyol és muskotályos vesszőket vásárolt az uradalom.⁵⁰³ Ezeket az új fajtákat legnagyobb részt a 24 tagból álló új szilvási szőlőbe telepítették. A kadarka 6,54, a sárfehér 3,59, a fügér 1,03, a spanyol 3,08, a burgundi 3,09, a rajnai rizling 0,74 hold kiterjedésű volt.⁵⁰⁴ Maga az uradalom is értékesített szőlővesszőket, így csomorikát, burgundit, sárfehért és bajnárt is. Eddigre az uradalom szőlészete már olyan hírnévre tett szert, hogy a vesszőket nem csak a környékbeliek, hanem távolabbi személyek és uradalmak is vásárolták Kaposvárról, Siklósról, Bonyhádról, Sásdról, Kercseligetről és Dunavecseről is.⁵⁰⁵ A már említett fajtákon kívül ebből az időszakból még tökök, kéknyelű fügér és tramini szőlőfajtákat ismerünk az uradalom területéről.⁵⁰⁶

Sajnos a rendelkezésünkre álló források nem nevezik meg a jobbágyok által termesztett szőlők fajtáit, csak annyit tudunk, hogy mind kék, mind fehér szőlőt termesztettek.

⁴⁹⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. április 2.

⁴⁹⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1833. március 16.

⁵⁰⁰ HAAS M. 1845. 107-108.

⁵⁰¹ PKL Sem. 218. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1848. 1847. december 18.

⁵⁰² PKL Sem. 177. Fasc. 143/1863.

⁵⁰³ PKL Sem. 180. Fasc. 162/1866., 181. Fasc. 182/1867.

⁵⁰⁴ PKL Térképtár. Szent Pál Puszta határának térképe 1886.

⁵⁰⁵ PKL Sem. 177. Fasc. 143/1863., 182. Fasc. 59/1868., 183. Fasc. 58/1869., 183. Fasc. 60/1869., 184. Fasc. 56/1870., 186. Fasc. 69,76/1872., 187. Fasc. 55/1873.

⁵⁰⁶ PKL Sem. 189. Fasc. 277/1875.

VI.5.6. Az uradalmi borászat

A 18-19. században a borfogyasztás a mindennapi élet része volt. A bor jelentőségét mutatja az is, hogy az uradalomnál alkalmazásba álló személyek beosztásuktól függően meghatározott bormennyiséget is kaptak a fizetésük mellett.

Az uradalomban a 18. és a 19. század elején még nem terjedtek el az újfajta, minőségi termelést előnyben részesítő borkészítési módszerek.⁵⁰⁷ A bort csak színe alapján különböztették meg, de rossz termésű esztendőben – elsősorban a bánosi szőlőhegyen – a fehér és kék szőlőt sem különítették el.⁵⁰⁸ A források egyszer említik, hogy egy fajta szőlőt külön szedjenek le: 1798-ban a bajor szőlő külön szüretelésére ad utasítást az uradalom.⁵⁰⁹ Kivételt csak az ürmös bor jelentett, amely különleges csemegének számított és az uradalomban is előszeretettel készítették és fogyasztották.⁵¹⁰ 1788-ban ún. rácürmös fehér és vörös borok szerepelnek a bánosi szőlőhegy adatai között.⁵¹¹ Ezt üröm nélkül úgy készítették, hogy a hordót szőlőszemekkel töltötték meg, majd musttal öntötték fel és az így elkészített ún. ürmöságyon néhány hét alatt kiforrt az illatos, zamatos ürmösbor.⁵¹² Az 1791-es borleltár említi először az „*Absinth-ot*” vagyis az igazi ürmös bort.⁵¹³ Az ürmös bor a későbbi forrásokban is gyakran előfordul, folyamatosan készítették az uradalomban.⁵¹⁴

Az új fajta szőlők meghonosodásával az 1830-as évektől együtt járt az új borfajták elterjedése is. Forrásaink ekkor már a következő borfajtákat sorolják fel: munkás bor, löre, ürmös, kökényi aszú, „*kástélyos*” vagyis siller, bojnár, csomorika, rizling, furmint, burgundi, bakos, tramini, tökök, kéknyelű fügér. Az új borfajták megjelenése nem jelentette azt, hogy a régi típusú vegyesen szedett fehér és vörös borok eltűntek volna, ezek a vizsgált időszak végéig megmaradtak.⁵¹⁵ Az uradalmi borászatban az 1840-es évekig körülbelül egyenlő mennyiségben készítettek fehér és vörös bort, utána viszont a fehér került túlsúlyba, míg a jobbágyi bortermelésben végig a vörösbor dominált.

⁵⁰⁷ RUZSÁS L. 1983. 362.

⁵⁰⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1825. október 8. 1839. szeptember 28

⁵⁰⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1798. szeptember 22.

⁵¹⁰ <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-863.html>. Magyar Néprajzi Lexikon. Bor.

⁵¹¹ PKL Sem. 22. Fasc. 23. No.

⁵¹² ANDRÁSFALVY B. 1957. 49-69.

⁵¹³ PKL Sem. 32. Fasc. 450/1791.

⁵¹⁴ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1803. október 22., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1823. október 4., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1830. szeptember 18., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. szeptember 24., 110. Fasc. 409/1840., 184. Fasc. Borleltár 1870., 189. Fasc. 276/1875.

⁵¹⁵ PKL Sem 177. Fasc. 219/1863 184. Fasc. Borleltár 1870., 189. Fasc. Borleltár 1875.; PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet tisztiszéki jegyzőkönyve 1834. szeptember 28. Vö. CSOMA ZS. 1998. 513.

Az uradalom saját termésű és dézsmaborokat három minőségi osztályba sorolta. Az első osztályba a saját termés tartozott, ezt saját fogyasztásra tartották vissza. A dézsmaborokat másod-, illetve harmadosztályba sorolták. A másodosztályúból a személyzet és a tanulók kaptak, a harmadosztályút pedig a kocsmákban árulta az uradalom.⁵¹⁶ A borok osztályozása azonban néha a csalafintaságtól sem volt mentes. Vörös Mihály prefektus (1840-1845) a gyöngébb minőségű, Mecsek-háton termelt bor értékesítésére a következő javaslattal állt elő: *„A bánosi ’s szomszédos hegyekben jó boresztendőkben nyert majorsági ’s dézsma fejér borok szeszesek ugyan de zamat nélküliek, és a felső kerületben hagyatva fölöttéb ritkán találnak vevőre – ugyan azért az uradalomra nézve igen hasznos azokat a kökényi pinczébe lehordatni, holott nagyobb hordokban szilvási bornak egy harmad részével föleresztette, egynéhány évek után szilvási bor gyanánt jó pénzért eladhatók.”*⁵¹⁷

Az 1830-as évtizedben bekövetkező minőségi változások és az új fajta szőlők elterjedése alapvető változásokat idézett elő az uradalmi bortemelésben. Ez a folyamat a jobbágyfelszabadítás után felerősödött, az uradalom alsó-kerületi borai – elsősorban a szilvási – egyre híresebbek lettek.⁵¹⁸ Nemcsak itthon, hanem külföldön is keresettek voltak, például 1846-ban eljutottak még a Német Mezőgazdasági Egyesület Graz-ban tartott közgyűlésére is,⁵¹⁹ az 1874-es londoni borkiállításra pedig 25 meszely 1869-es évjáratú bort küldött az uradalom.⁵²⁰ Így érthető, hogy Keleti Károly szőlészeti statisztikája a villányi, a pécsi és a szentmiklósi szőlők mellett a szilvását említi, mint híres baranyai szőlőt.⁵²¹ A földrajzi viszonyoknak megfelelően a hűvösebb és nedvesebb klímájú Felső-kerületben továbbra is rosszabb minőségű borok termettek.⁵²²

Ennek a minőségi és nagyhírű borászatnak a pár évvel később megjelenő filoxéra vetett véget. Az 1910-es évtized első felében az uradalom még felújította a szilvási és kökényi szőlőket, de nem sok sikerrel, 1915-ben már a 16 hold kiterjedésű szilvási szőlő kivágása mellett döntöttek, melynek helyén szántóföldi gazdálkodásba kezdtek.⁵²³

⁵¹⁶ HORVÁTH I. 2005. 12-17.

⁵¹⁷ PKL Sem. 521. Fasc.

⁵¹⁸ PKL Sem. 106. Fasc. 61/1838., 113. Fasc. 95/1841., 164. Fasc. 23/1857., 189. Fasc. 25/1875.

⁵¹⁹ PKL Sem. 120. Fasc. A magyar Mezőgazdasági Egyesület Baranya megyei fiók egyesületének levele. 1846. június 11.

⁵²⁰ PKL Sem. 183. Fasc. 175/1874.

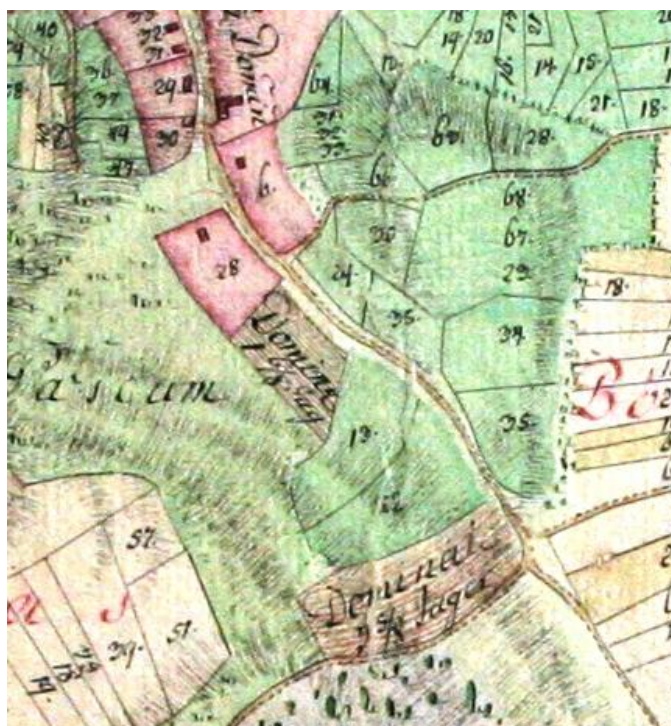
⁵²¹ PKGYJKV. 263/1866., KELETI K. 1875. 44.

⁵²² PKL Sem. 161. Fasc. 38/1854., 164. Fasc. 25/1857., 166. Fasc. 26/1859., 177. Fasc. 28/1863., 189. Fasc. 26/1875.

⁵²³ PKGYJKV. 74/1915.

VI.6. A kertek

Az uradalomban a legkisebb kiterjedésű gazdálkodási szintek a kertek voltak. Használatuk, funkciójuk szerint megkülönböztethetjük a hagyományos zöldséges-, a gyümölcsös- és szérűskerteket. Ezek már az uradalom kialakulásakor létrejöttek és a legfontosabb feladatuk a Papnevelő Intézet számára szükséges zöldségfélék és gyümölcsök megtermelése volt. Ezek az egy-két hold nagyságú kertek az uradalomban elsősorban helyezkedtek el, rendszerint a településeken belül vagy mellett (33. ábra).

33. ábra. A hertelendi uradalmi kertek 1802-ben: a barnával jelölt uradalmi kertek (Dominalis) a település mellett az út mentén helyezkedtek el (Készítette: Gmehling József)

VI.6.1. A veteményeskertek

Az uradalom veteményeskertjei rendszerint egy-két fajta növényre specializálódtak. 1775-ben Pécsen egy vegyes zöldséges, Keszűn egy babos, Kisdéren egy hagymás és egy dinnyés, Szökében egy répás és egy káposztás, Bostán pedig egy dinnyés kertje volt az uradalomnak.⁵²⁴ Az elkövetkező esztendőben a megfelelő adottságokkal rendelkező településeken újabb kerteket alakított ki az uradalom, feltehetően a kispapok és az uradalmi

⁵²⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1775.

személyzet számának növekedése miatt. Ekkor például Kőkényben és Kisdéren már három-három kerttel rendelkezett az uradalom.

Ezekben a kertekben a termesztett növények évenként vagy pár évenként változtak. A legfontosabb és folyamatosan termesztett növények a következők voltak: káposzta, hagyma, fokhagyma, zöldségfélék, borsó, bab, lencse, dinnye, torma, mák, tök, fűszernövények.⁵²⁵ A kertekben mindig csak egy zöldséget vagy főzelékfélét termesztettek, kivéve a pécsit. A legnépszerűbb növény a káposzta volt, ezt az 1845-ös esztendőben Szilváson, Hertelenden és Egyházbéren is termesztették. Ennek okát abban kell látnunk, hogy a korabeli táplálkozás alapélelmiszere és egyik legfontosabb téli vitaminforrása volt a savanyított káposzta, jelentőségét az is mutatja, hogy az alkalmazottak, beosztásuknak megfelelően 50 és 300 fej káposztát is kaptak.⁵²⁶

Ezen kerteket nemcsak a jobbágyok robotmunkájával műveltette az uradalom, hanem egy szakképzett kertészt is alkalmazott és az felügyelte, irányította az itt folyó munkákat. A kertész a fizetése mellett a felesleges zöldségfélékkel – kivéve a spárgát és az articsókát – szabadon, saját zsebre kereskedhetett.⁵²⁷

A jobbágyfelszabadítás után a vidéken elhelyezkedő veteményeskerteket az uradalom már nem tudta művelteni, ezért ezeket kezdetben bérbé-, majd eladta.⁵²⁸ Csupán a legközelebbi, kertész által művelt pécsi veteményeskertet tartotta meg, valamint az újonnan létrehozott Szent Pál pusztai majorság területén alakított ki új, 4,23 hold nagyságú veteményest.⁵²⁹

A jobbágyok a beltelkeiken és a szállásokon rendelkeztek kerttel, ahol zöldségeket termesztettek.

VI.6.2. A gyümölcsöskertek

A 18. században a vadon termő gyümölcsfák nagy jelentőséggel bírtak, termésük gyűjtése az erdőgazdálkodás egyik fontos haszonvételének számított és egyben népélelmezési szereppel is bírt.⁵³⁰ Az 18. században megkötött urbáriumokban is szerepelnek az erdei

⁵²⁵ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvei 1774-1786., PKL Sem. 521. Fasc., 120. Fasc. 703/1844.

⁵²⁶ PKL Sem. 96. Fasc. Shema Salariorum et Deputatorum 1833.

⁵²⁷ PKL MGLT. CDXCIII. Fasc. 20. No.

⁵²⁸ PKL Sem. 136. Fasc. 4, 10,11/1849., 161. Fasc. 6/1854., 167. Fasc. 8/1860., 251. Fasc. Bostai telek eladása.

⁵²⁹ PKL Térképtár. Kőkény. Térképe a kőkényi határbéli uradalmi birtoknak.

⁵³⁰ <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/4.html#6>. Magyar Néprajz II. A vadnövények emberi fogyasztása.

gyümölcstermő fák, amelyek kivágását tiltották.⁵³¹ A vadon termő gyümölcsfákról az 1733-as összeírás is tudósít, miszerint a kisdéri erdőben jelentős számban fordult elő a vadkörte.⁵³²

A 19. század elejétől azonban a gyümölcsstermesztés elsődleges színtere megváltozott, a hangsúly az erdei gyümölcsfákról a telepített gyümölcsösökre helyeződött át. Az egy-két holdas uradalmi gyümölcsöskertek fokozatosan alakultak ki a 18. század közepétől. Az 1770-80-as években az uradalom Németszéken és Egeszegen egy-egy szilvás, Hertelenden egy almás, Keszüben pedig egy diós kerttel rendelkezett. A kőkényi gesztenyés és a szilvási cseresznyés kertek a 19. század elején jöttek létre.⁵³³ A növények megoszlásából egyértelműen kitűnik, hogy az uradalom tudatosan kihasználta a táj természeti adottságait: a hegyvidéki jellegű Felső-kerületbe telepített a hűvösebb klímát is elviselő szilvát, almát és diót, míg a melegkedvelőbb cseresznyét és gesztenyét az enyhébb klímájú, naposabb Alsó-kerületben termesztette.

A 19. század elején az uradalmi gyümölcsstermesztés intenzívebbé vált: sorra adták ki az utasítást, hogy az erdőkben gyökerestül kiásott vad gyümölcsfákat ültessenek a szőlőkbe, kertekbe, illetve az azokat határoló sáncokba, hogy a későbbiekben azokba nemes fajtákat tudjanak oltani.⁵³⁴ Ennek okát feltehetően több tényezőben kell látnunk: a Papnevelő Intézet létszámának növekedésében, új, nemes gyümölcsfajták elterjedésében és a tervszerű erdőgazdálkodás bevezetésében, mivel ezzel a jobbágyok szabad erdei gyümölcszedését korlátozták, így megszűnt a szárított gyümölcsök dézsmája.

Ez utóbbival párhuzamban a jobbágyok gyümölcsstermesztése⁵³⁵ is a kertekbe helyeződött át, mert az uradalom korlátozta az erdőkben való szabad mozgásukat.⁵³⁶ Egyes jobbágyok nagy szaktudásra tettek szert a gyümölcsfák ismeretében, a szakszerű vessző- és szemoltásában, az uradalom is őket alkalmazta a saját gyümölcsöseik kialakítására, nemesítésére.⁵³⁷ Nemcsak a gyümölcsfák gondozásában jeleskedtek a jobbágyok, hanem a

⁵³¹ BML. Urbáriumok. A Pécsi Papnevelő Intézet urbáriumai 172-189.

⁵³² FRICSY Á. 1979. 188.

⁵³³ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvei 1774-1786., PKL Sem. 521. Fasc., 120. Fasc. 703/1844.

⁵³⁴ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1805. április 20. PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1812. március 4. 1816. január 27., 1825. február 6., 1828. március 1., 1833. február 9., 23., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1838. december 7., 1841. február 13.

⁵³⁵ [www://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/4.html#25](http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/4.html#25). Magyar Néprajz. Gyűjtőgetés és termesztés.

⁵³⁶ PKL Sem. 109. Fasc. 49. No. Egyházbérek kérelme. 1835. november 16. Lásd az erdőgazdálkodásról szóló fejezetet.

⁵³⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1833. március 2., 1834. március 15.

gyümölcsök feldolgozásában, aszálásában is, ez utóbbival kereskedtek is, a 19. század közepén az orfúi aszalt szilva volt a leghíresebb.⁵³⁸

A gyümölcsöskertek mellett a szőlőkbe is ültettek gyümölcsfákat részben a tőkék közé, részben pedig a szőlők aljába a szabadon lévő területekre.⁵³⁹ Pár év elteltével azonban rájöttek, hogy a tőkék közé ültetett diófák beárnyékolják a szőlőt, ezért azokat a szőlőket határoló sáncokba ültették át.⁵⁴⁰

Az uradalmi gyümölcsösökben és szőlőkben szilvát, cseresznyét, meggyet, körtét, almát, diót, gesztenyét termesztettek, törekedve arra, hogy mind korai, mind későn érő és téli fajták is legyenek.⁵⁴¹ A 19. század közepén a Szilvás helységben lévő uradalmi cseresznyéskert volt a leghíresebb, ezt az 1840-45 közötti időszakban bővítették, a rosszabb fajtájú fákat kivágták és helyükbe nemesített fajtákat ültettek.⁵⁴²

A források a következő gyümölcsfajtákat nevezik meg az uradalmi gyümölcsösökben. A szilvák közt megkülönböztették a kék, a sárga, a fehér és a mardit fajtát. Ez utóbbit pálinkafőzésre használták. A cseresznyék közül a következő fajtákat nevezik meg: koránérő hólyagos, szilvási vörös, szilvási fekete öregszemű vagyis nagy szemű. Az almák közül csak a pamuk fajtát nevezik meg. A pamuk almát Bereczky Máté a *Gyümölcsészeti vázlatok* című művében pamut almának nevezi és így ír róla: „Pécs vidékén régóta el van terjedve s ott, a piacokon keresett és kapós gyümölcs (...) zsiros tapintatú, bágyadtan fénylő; elejente világos zöld; értében sárgás zöld vagy zöldessárga; napos oldalán igénytelen pirossal belehelt és csak kevésbé élénk-piros, szakadozott csikokkal és pettyekkel tarkázott. Húsa fehér vagy sárgásba játszó fehér, finom, könnyű és puha; leve bő, cukros, gyöngéd savanyval emelt, gyöngéden illatos és igen kellemes ízű, de csak azon esetben, ha a fáján teljesen meg hagytuk érni a gyümölcsöt.”⁵⁴³ A gyümölcsöket mind nyersen, mind feldolgozva – aszalva, lekvárnak vagy pálinkának – fogyasztották.⁵⁴⁴

A birtokelkülönözés után az uradalom az Alsó-kerületben létrehozott Szent Pál pusztán is kialakított egy 9,6 holdas⁵⁴⁵ gyümölcsöst, ide a Kárászi Kertész Egyesülettől

⁵³⁸ PKL Sem. 521. Fasc.

⁵³⁹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve 1812. március 14., 1816. január 24. 1825. február 26., 1833. február 9.

⁵⁴⁰ PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve 1838. december 7.

⁵⁴¹ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve 1833. február 9.

⁵⁴² PKL Sem. 521. Fasc.

⁵⁴³ BERECKY 1877. IV. 243

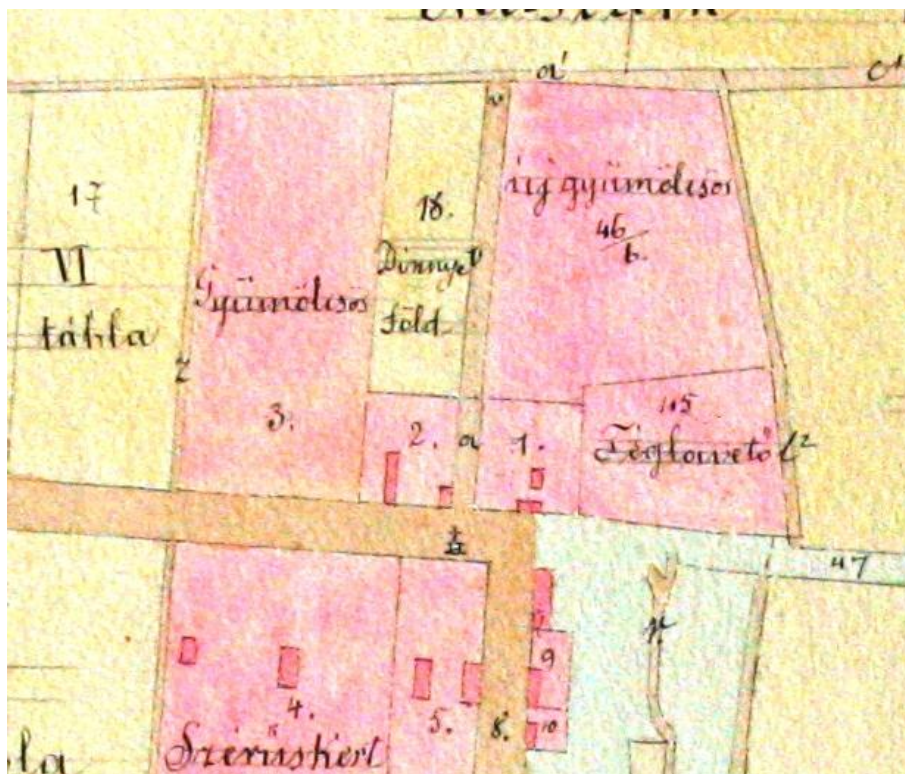
⁵⁴⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyvei 1811-1832.

⁵⁴⁵ PKL Térképtár. Szent Pál puszta térképe 1879.

vásárolt nemesített alma- és körtecsemetéket, de ezek mellett gesztenyét is ültetett (35. ábra).⁵⁴⁶

VI.6.3. A szérűskertek

A szérűskerteket a feudális gazdálkodás miatt hozták létre az uradalomban. Majd mindegyik faluban volt az uradalomnak egy-két holdas szérűskertje, ahová a dézsmába beszedett termést hordatta és tárolta, míg nem csépellék ki és a kinyert szemet nem hordták a pécsi magtárakba. A szérűskerteket a betakarítás előtt veteményesnek is használták: tököt, kukoricát, dinnyét ültettek bele.⁵⁴⁷ 19. század folyamán a szérűskerteket határoló sáncokba is telepítettek gyümölcsfákat, így ezek a területek újabb funkcióval bővültek. A szétszórtan elhelyezkedő szérűskertek a tized eltörlésével feleslegessé váltak, ezért ezeket kezdetben bérbe-, majd eladta az uradalom, helyettük az új, Szent Pál pusztai majorságban alakítva ki egyet (34. ábra).⁵⁴⁸

34. ábra. Uradalmi gyümölcsös- és szérűskertek a Szent Pál pusztai majorságban 1879-ben: a rózsaszínnel jelölt majorsági kertrészek a szántóföldek között, a majorsági épületek mellett helyezkedtek el. (Készítette: Buday Béla)

⁵⁴⁶ PKL Sem. 181. Fasc. 239/1867., 182. Fasc. 216,244/1868., 183. Fasc. 230,235/1869., 185. Fasc. 208/1871.

⁵⁴⁷ PKL Sem. 120. Fasc. 703/1844.

⁵⁴⁸ PKL Térképtár. Szent Pál pusztai határának térképe.

VI.7. A sáncok

A 18-19. században az antropogén tájelemek egyik legfontosabbikát jelentették a sáncok. Mind az uradalomnál, mind a jobbágyoknál bevett szokás volt, hogy a réteket, a szőlőket és az egyéb gazdálkodási színtereket védőárkokkal és sáncokkal határolták, a tilosban legeltetők, kártevők és tolvajok ellen védve a bekerített területet. Ez kettős védelmet is jelentett: egyrészt egy-két láb mélyen árkot ástak, annak belső oldalán pedig a kiásott földet felhalmozva sáncot alakítottak ki. Ez egyben a sánccal körülkerített terület vízelvezetését is szolgálta. *Az árkon-bokron keresztül* kifejezésünk is innen ered, a védőárkokon és a sáncokba telepített növényzetten keresztül menekült a tolvaj.

Az uradalmi sáncokról az első adatunk 1768-ból származik, ekkor a barátúri rétet határoló sáncot tisztogatták és bővítették.⁵⁴⁹ Tehát a sánc már korábban megépült, sajnos a rendelkezésünkre álló forrásokból nem derül ki, hogy pontosan mikor, de feltételezhetjük, hogy az uradalom már gazdálkodása kezdetén, az 1730-as években létrehozta. Az elkövetkező évtizedekben a gazdálkodás térbeli kiterjedésével folyamatosan építették ki a sáncokat is, minden új mezőgazdasági célra bevont területet a gazdálkodás megkezdése előtt körbesáncoltak.

Az így körbekerített területre csak a kapun keresztül lehetett bejutni. A sánc védelmi funkciójának fokozására kezdetben karókat vertek le és azok közé tüskés ágakat, vesszőket fontak, majd a 19. század elejétől egyre inkább növényeket telepítettek a sánc tetejére.⁵⁵⁰ A sánccal körülkerített területek földrajzi adottságaitól függően különböző növényeket használtak sövényként. Kezdetben csert, gyertyánt, orgonát, bodzát és fűzfát ültettek,⁵⁵¹ illetve csipkét, kőkényt és galagonyát, azaz tövises cserjéket, melyek természetüknél fogva további védelmet jelentettek a körülkerített részeknek. A rendszerint vizes területen fekvő rétek esetében elsősorban fűzfákat telepítettek, mert a fűz kedveli a nyirkos talajt, könnyen gyökeret ereszt és gyorsan meg is nő.⁵⁵² Az 1800-as évek elejétől egyre általánosabbá vált az a gyakorlat az uradalmi területeket határoló sáncok esetében, hogy a meglévő telepített növényzetet kiirtották és helyére gyökeres vad gyümölcsfákat telepítettek. Kezdetben alma- és

⁵⁴⁹ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1768. április 20.

⁵⁵⁰ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1798-99; 1816; 1821, 1824, 1826, 1828, 1829., PKL Sem. 158. Fasc. A Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1838. május 12.

⁵⁵¹ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1800. március 29., 1802. február 13., március 6., 1804. február 4., 1805. április 20., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1821. február 24., március 10.

⁵⁵² PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1800. március 29., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1801. március 17.

szilvafákat, későbbiekben már cseresznye-, meggy-, körte-, dió- és szelídgesztenye fát is ültettek a sáncokra, melyekbe a következő években nemesített vesszőket oltottak.⁵⁵³ Így ezek a területek is haszonnal funkcionáltak és a mindennapi gazdálkodás színtereivé váltak. A sövényeket időnként derékban levágták, hogy jobban bokrosodjanak és ezáltal a körbezárt területet jobban védjék.⁵⁵⁴

A sáncok kiépítésével és azokon bizonyos növények telepítésével az ember nemcsak a felszínt alakította át, hanem a számára kedvező tulajdonságokkal rendelkező növények telepítésével új élőhelyeket, új ökoszisztémát is kialakított.

⁵⁵³ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1805. április 20. PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1812. március 4. 1816. január 27., 1825. február 6., 1828. március 1., 1833. február 9., 23., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1838. december 7., 1841. február 13.

⁵⁵⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1820. február 26., 1821. február 24., 1823. március 8., 1824. február 21., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1838. március 24.

VI.8. A majorságok

VI.8.1. Majorságok 1848 előtt

1782-ben az uradalmi kerületek kialakításakor a Felső-kerület gazdasági központja Hertelend lett, ahol az uradalom kiépítette 14 hold beltelken majorságát. Itt építették fel az ispán szolgálati lakását, az ott szolgáló személyek lakóházait és a tégláégetőt. Ezek mellett alakították ki a juhok téli telelő szállását és itt volt a szérűskert és a pajta is. Ezek az épületek a falu szélén helyezkedtek el elszórtan, az uradalmi szántók szomszédságában. Ez a gazdasági központ a jobbágyfelszabadítás után is tovább működött (35. ábra).⁵⁵⁵

35. ábra. A hertelendi majorság részei 1845-ben: zölddel és okkersárgával jelölve a telkek, bordóval jelölve az épületek: 47. téglaház udvara, 48. téglaház kertje, 49. téglaház rétje, 50. téglaház szántóföldje, 51. káposztás, 52. hajdúház udvara, 53. hajdúház kertje, 54. árendás ház udvara, 55. árendás ház kertje, 56. pintér udvara, 57. pintér kertje, 58. ispánház udvara, 59. ispánház kertje, 60. urasági pince, 61. birkaakol, 62. juhász kertje, 63. juhász szántója, 64. szérűskert, 65-68. szántóföld, 69. hajdú rétje
(Készítette: Gyenes János)

⁵⁵⁵ PKL Sem. 521. Fasc., PKL Térképtár. Majorsági birtokok a Felső-kerületben.

Az Alsó-kerület központja Kőkény lett. Itt épült fel a kerületi ispán szolgálati lakása, mellette álltak a helyi hajdú és a két béres házai és melléképületei.⁵⁵⁶ A hertelendi majorsággal ellentétben itt nem figyelhetjük meg a termelőerők nagyfokú koncentrációját, a majorság egyes elemei elszórtan helyezkedtek el a környező településeken. A juhnyáj nyári szállása sem a településen volt, hanem a szomszédos Szilváson, a téglavető pedig a határ túlsó oldalán épült fel.⁵⁵⁷ A birtokelkülönözést követően ez a kerületi központ megszűnt és átadta helyét a Szent Pál pusztai új majorságnak.

VI.8.2. A Szent Pál pusztai majorság

A jobbágyfelszabadítás után a megváltozott gazdasági körülmények között az 1863-ban alapított Szent Pál pusztának nevezett majorság feladata lett, hogy részben megtermelje a Papnevelő Intézet számára szükséges anyagi és természeti javakat. A majorságot az uradalom a birtokelkülönözés után megmaradt keszüi, szőkei, szilvási és kőkényi földjeiből alakította ki a négy település közös határánál. A majorságot a szőkei határból 251,98, a kőkényi határból 387,77, a keszüi határból 156,79, a szilvási határból pedig 380,18, összesen 1176,92 hold területen akarták kialakítani.⁵⁵⁸

Az elkülönözési perek során az uradalom tagosítást, birtokcserét is végrehajtott, hogy a négy település határában megmaradt földjeit egy tagban tudja kezelni, így végül is az 1866-os esztendőben a majorság területe 1369,687 hold volt. Ebből a szántó 887,76 hold (65 %), a legelő 305,69 hold (22 %), a rét 110,327 hold (8 %), a szőlő 38,5 hold (3 %), a belsőség pedig – ahol a gazdasági épületek, a cselédek lakóházai, az istállók, az akol, a gyümölcsös, a szérű és a téglavető helyezkedett el – 27,41 hold (2 %) kiterjedésű volt (36. ábra).⁵⁵⁹ A szántók területének nagyobb részét két vetőre és azokon belül hét-hét, azonos nagyságú táblára osztották fel. Az egyes vetőben a táblák 22,38, a kettes vetőben pedig 20,7 hold kiterjedésűek voltak. Ezek mellett egy 41,15 hold kiterjedésű takarmányos tábla is kialakításra került.⁵⁶⁰ A vizsgált időszakunk végére a majorsági szántók területe nőtt a legelők rovására – mivel a juhászat visszaszorult az uradalomban –, így azokat már három vetőre osztották fel. Az első vetőt újonnan 10 táblára osztották fel, kiterjedésük 3 és 8 hold között váltakozott. A második

⁵⁵⁶ PKL Sem. 14. Fasc. 3. No. Schema salarium 1792, 521. Fasc.

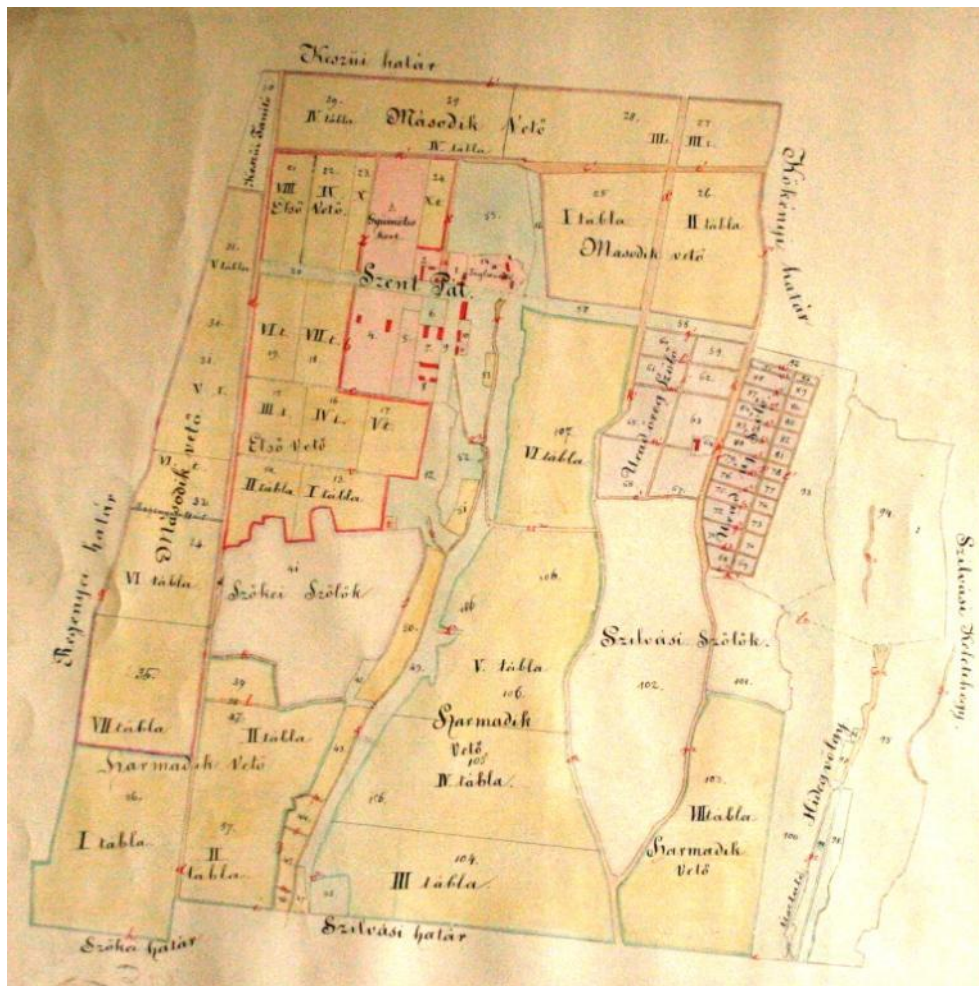
⁵⁵⁷ PKL Sem. 521. Fasc., PKL Térképtár. Kőkény. Tagosítási térkép Kőkény.

⁵⁵⁸ PKL Térképtár. Kőkény. Terve a szilvási, szőkei, keszüi és kőkényi határból egy tagban tagosított uradalmi birtoknak 1863., BML. Urbéri törvényszéki iratok. Szőke. Egyezség 1862. november 28., Keszü. Egyezség 1863. június 22., Szilvás. Egyezség 1863. március 16., Kőkény. Egyezség 1865. augusztus 15.

⁵⁵⁹ PKGYJKV. 263/1866

⁵⁶⁰ PKL Térképtár. Szent Pál Pusztá. Térképe a kőkényi határbéli uradalmi birtoknak az 1863 évben hitelesített térkép alapján.

vetőt 7 táblára osztották fel, az egyes táblák kiterjedése 9 és 26 hold között váltakozott, a harmadik vetőt pedig hat táblára osztották fel, ahol az egyes táblák kiterjedése 35 és 39 hold között váltakozott.⁵⁶¹ A keszűi 99,5 holdas rét és a mellette elterülő, 22,5 hold kiterjedésű Barát-föld nevű szántó nem kapcsolódott a majorság területéhez, attól különállóan a falu északi határnál terült el, de gazdálkodás szempontjából annak szerves részét képezte.⁵⁶²

36. ábra. A Szent Pál pusztai majorság 1886-ban (Készítette: Buday Béla)

A majorság első épületeit és azok elhelyezését Gyenes János uradalmi mérnök tervezte meg 1864-ben, az építkezés ezek után rögtön meg is indult. Első lépésben az új tisztartói lakot, két cselédházat,⁵⁶³ ököristállót és a juhakolt építették fel.⁵⁶⁴ A következő években felépültek az új téglá- és cserépegető kemencék, az uradalmi juhász új lakása és további gazdasági épületek. A majorság kiépítése 10 500 osztrák értékű forintba került. Két évvel

⁵⁶¹ PKL Térképtár. Térképe a Szent Pál pusztai határnak 1886, Szent Pál puszta határának térképe az 1879-es felmérés nyomán az 1900-as beosztás alapján

⁵⁶² PKGYJKV. 263/1866

⁵⁶³ 1873-ban tíz cseléd és családja élt a majorságban. PKL Sem. 187. Fasc. 183/1873.

⁵⁶⁴ PKL MGLT. DCCCXXXIII. Fasc. Terve a pálpusztai gazdasági épületek elhelyezésének 1864.

később Krasznay Mihály, az Eszterházy uradalom tisztartója, Polgár József volt tisztartó, Jancsó József és Ivánkovits István építészek szakmai látogatást tettek a majorságban és példaértékűnek találták az épületek cél- és okszerű elhelyezését, arányát, külalakját, valamint beosztását és más uradalmak számára követendő példának javasolták.⁵⁶⁵

A Felső-kerületben az uradalom nem építetett ki a birtoktestek és a termelőerők ilyen mértékű koncentrációját megvalósító majorságot, ott továbbra is a 18. század végétől fokozatosan kiépülő hertelendi majorság volt a gazdálkodás központja.⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ PKGYJKV. 263/1866.

⁵⁶⁶ PKL MGLT. CDXCIII. Fasc. 41. No., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1779-1820.

VI.9. A vizek

VI.9.1. A terület vízügyi viszonyai a 18. században

A két kerület földrajzi adottságából következően eltérő vízhálózattal rendelkezett. A Baranyai-dombságon elhelyezkedő Alsó-kerületet észak-déli irányú völgyek szabdalják, a völgytalpakban kis vízfolyások folytak, melyek közül több az aszályos időszakokban ki is száradt.⁵⁶⁷ A táj egyetlen jelentős vízfolyása a Keszüt északról határoló Pécsi-víz volt. A Pécsi-vízbe futó Keszüi- és Kőkényi-vizek torkolatai környékén vizenyős területek alakultak ki.⁵⁶⁸ Szilvásnál és Szőkénél kisméretű tavakat is jelölnek az első térképek, melyek a későbbi mappákon már nem szerepelnek.⁵⁶⁹

Földrajzi adottságából adódóan a Mecsek-háton elterülő Felső-kerület gazdag vízhálózattal rendelkezett. A nagyobb patakok állandó vízhozammal bírtak, az itt épült vízimalmok egész évben működtek. A kerület legjelentősebb vízfolyása a Széki-patak volt, mely Budafa határában eredt és Németszék, Hertelend, Egyházbér és Bodolya helységeket érintve folyt tovább a Kapos-folyóig.⁵⁷⁰ A területet az 1806-os II. katonai felméréshez készített leírás így jellemzi: *„Sok jelentéktelen patak ered itt, amelyek nyáron zömükben kiszáradnak, de nagy esőzések idején előfordul, hogy pusztítóvá válva a Szék patakba ömlenek.”*⁵⁷¹ A terület második legjelentősebb vízfolyása az Orfői-patak volt, amely a névadó községben eredt és Szakál, Tekeres, Kovácsszéna és Husztót helységeken folyt keresztül, majd Oroszlónál a Széki-patakba torkollott.⁵⁷² A vízfolyásokat a kiszélesedő völgytalpakban, a torkolatoknál akkumulációs tevékenység jellemezte. A patakok és vízfolyások menti területeket a kor szokása szerint általában rétgazdálkodásra használták, de a szénatermést – elsősorban a Felső-kerületben – a nagy esőket követő áradások veszélyeztették,⁵⁷³ melyek az erdőirtások fokozódásával egyre gyakoribbá és súlyosabbá váltak.

A 18. századi térképek szerint mindkét kerületben a kiszélesedő völgytalpakban a vízfolyások meanderező mozgást végeztek. Ennek hatására több településen az 1733-as leírás szerint a patakok mentén vizenyős területek helyezkedtek el, így Szilváson, Bostán,

⁵⁶⁷ FRICSY Á. 1979. 151-204.

⁵⁶⁸ PKL Sem. 41. Fasc. 45. No.

⁵⁶⁹ PKL Térképtár. Szilvás 1795., Szőke 1795.

⁵⁷⁰ LOVÁSZ GY. 1977. 86.

⁵⁷¹ T. MÉREY K. 2007. 31.

⁵⁷² LOVÁSZ GY. 1977. 53.

⁵⁷³ FRICSY Á. 1979. 151-204.

Egerszegen, Kovásszénán és Egyházbéren.⁵⁷⁴ A katonai felmérés a Széki-patak és a Pécsi-víz menti területeket jellemzi náddal és sással benőtt, mocsaras területként.⁵⁷⁵

VI.9.2. Vízelvezető és lecsapoló árkok

A vízelvezető, lecsapoló és öntöző árkok kiépítését a 18. századi és 19. század eleji nagymértékű környezet-átalakítási tevékenység tette szükségessé: az erdőirtások következtében a természetes növénytakarójától megfosztott hegy- és domboldalakon a lehullott csapadék gyorsan lefolyt, ami által egyrészt felgyorsult az erózió, másrészt a lezúduló víz nagy károkat okozott a domb- és hegylábak alatt, harmadrészt pedig a völgytalpakban a szállított hordalék feltöltötte a medreket és így gyakori áradásokra került sor, valamint használhatatlan vizenyős területek alakultak ki. Ezek következtében egyre nagyobb területeket váltak használhatatlanná. A tavaszi hóolvadásokat és a nyári zivatarokat, felhőszakadásokat követő áradásokról és az általuk okozott károkról Haas Mihály 1845-ből így tudósít: *„hegyes vidékeink tudnillik nagyon kivannak téve az eső és hóvizeink rohanásainak és rombolásainak, úgy hogy némely helységekben a közjónak legnagyobb kárával az újabb időben sok földek, egész dűlők hagyatnak míveletlen. Így hogy többet ne említsek, megfosztattak ekképen nem régen a vasszorgalmú baráturi németek földjeik egy harmadától.”*⁵⁷⁶ Már a 19. század eleji felmérések idején is jeleztek Bánoson, Barátúron, Bodolyán és Szakálon ilyen víz által tönkretett szántókat, legelőket és réteket.⁵⁷⁷

A károk elhárítása érdekében az uradalom a völgytalpakban fekvő rétjein árkokat ásott, mely igen jelentős antropogén beavatkozás volt a természeti környezetbe. Ezek a vizenyős réteken a pangó vizek lecsapolását szolgálták, valamint – különösen a meredek hegyoldallakkal rendelkező Felső-kerületben – a hirtelen lezúduló csapadék elvezetésére is funkcionáltak. Az uradalom mind az öt nagyobb rétjén – a kisebbeket bérbe adta – kiépítette az árkokat, fokozatosan, a felmerülő szükségnek megfelelően. Ez azonban a kiépítés után is egy folyamatos antropogén beavatkozást jelentett a tájba, mivel az árkokat karban kellett tartani és a természetes feliszapolódást meg kellett szüntetni. Erre a munkálatra általában

⁵⁷⁴ FRICSY Á. 1979. 151-204.

⁵⁷⁵ T. MÉREY K. 2007. 60, 171.

⁵⁷⁶ HAAS M. 1845. 59.

⁵⁷⁷ PKL Térképtár. Bános (1802), Barátúr (1803), Bodolya (1803), Szakál (1802) helységek térképei.

tavasszal a hóolvadást követő áradás elmúltával került sor, hogy a nyári időszakra már tökéletesen funkcionáljanak.⁵⁷⁸

Az árkokra vonatkozó első adatunk 1768-ból származik, amikor az uradalom a barátúri rétyén lévő árkok tisztogatására adott utasítást.⁵⁷⁹ Tehát ekkora már több vízelvezető árok is volt a réten! Minden valószínűség szerint azért ebből a helységből származik az első adatunk, mert itt irtották az erdőt a legnagyobb mértékben, így az áradások is itt okozták a legnagyobb károkat. Ehhez járulhatott hozzá, hogy a településen áthaladó, Hertelendet és Németszéket összekötő út az uradalmi réten haladt keresztül egy töltésen, ami a felette lévő rét természetes lefolyását akadályozta. Mivel a 18. században kialakított árokrendszer már nem volt elégséges, ezért 1817-ben egy új fiókárokkal való bővítésre adott utasítást az uradalom.⁵⁸⁰ Az 1840 körül készült térképről kitűnik, hogy a 19. század közepére egy fő- és két mellékárból állt a barátúri vízelvezető rendszer.⁵⁸¹

A Husztót helységben lévő Driskó- vagy Diriskó-réten szintén lecsapoló és vízelvezető árokrendszert építtetett ki az uradalom. A rét a hajmási és a bodolyai határon az Orfű-patak mentén helyezkedett el. A rét keleti oldalán, hegylábi felszínen egy szántóföld terült el, majd a terület meredeken emelkedve erdőben folytatódott. Az 1824-es esztendőben a rétet és szántót határoló hegyoldal a sok csapadék miatt leomlott, valószínűleg betömve a régi árkot, így az uradalom új árkot ásatott, hogy az vezesse le a vizet az Orfű-patakba.⁵⁸² Sajnos az árokrendszer kiépülésének pontos idejét nem ismerjük, 1850-re a 146 öl hosszú főárok mellett már nyolc mellékárok tartozott az árokrendszerhez.⁵⁸³ A jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezés során az uradalom a Driskói-rét egy részét elveszítette, kárpótlásul a Ciklei-oldalban kapott újabb rétterületet. A megmaradt Driskói-réten az 1870-es évek elején egy teljesen új árokrendszert alakított ki az uradalom. Az árokrendszer teljes hossza 2150 öl volt, ebből a középárok 250 öl, a mellékárkok pedig 1900 öl hosszúak voltak.⁵⁸⁴ A Ciklei-rét földrajzi környezete hasonló volt a Driskói-réhez, így az uradalom itt is kénytelen volt egy árokrendszert kiépíttetni, mely egy fő- és két mellékárból állt.⁵⁸⁵

⁵⁷⁸ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1782. május 5., 1810. április 27., 1816. március 16., 1816. április 20., 1821. május 5., 1828. május 31., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1836. április 9., PKL Sem. 164. Fasc. 166/1857.

⁵⁷⁹ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1768. április 20.

⁵⁸⁰ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1817. április 19.

⁵⁸¹ PKL Térképtár. Térképe a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmához tartozó Felső-kerületi majorsági birtokoknak. 1840.k.

⁵⁸² PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1824. február 28.

⁵⁸³ PKL Sem. 141. Fasc. 166/1850.

⁵⁸⁴ PKL Sem. 187. Fasc. 126/1873.

⁵⁸⁵ PKL Sem. 183. Fasc. 142/1869.

Egerszegen az uradalom két helyen is birtokolt rétet: a település határának délkeleti részén az úgynevezett Káptalan-rétet, a délnyugati részén pedig a Fincsi-rétet. A Káptalan-réten szintén több árokból állt a vízelvezető rendszer, mely a 18. század végén - a 19. század elején épülhetett ki. 1802-ben itt még csak egy árok tisztítását rendelte el az uradalom, de az 1809-es esztendőben már több árokról beszéltek.⁵⁸⁶ Egy évtizeddel később az árok újraásására adott utasítást az uradalom, mert az elmúlt évek csapadékos időjárása folyamatosan tönkretette azokat és a kisebb karbantartási munkák már nem voltak elegendők.⁵⁸⁷ Ezért a rét közepén 267 öl hosszú, 1 öl széles és fél öl mély árkot ásattak.⁵⁸⁸ A Fincsi-réten szintén a 18. század végén - a 19. század elején építették ki az árokrendszert, amelynek teljes hossza 1850-ben 208 öl volt.⁵⁸⁹

Az uradalom legnagyobb és legjelentősebb rétje a keszüi volt, amelyet így jellemeztek 1835-ben: „Ezen rét a víz árodásnak ki vagyon téve, akár Keszűből, akár Kőkényi völgyön, v[agy] Péts felül jöjjön az és még el nem apad magátul, segitteni rajta nem lehet.”⁵⁹⁰ A rétet előntő gyakori áradásoknak geológiai oka volt, ugyanis a terület a süllyedékes Pécsi-medence dél-keleti sarkában helyezkedik el.⁵⁹¹ A keleti irányból érkező Kőkényi-vízfolyás a rét déli végén torkollott a Keszüi-vízfolyásba, északról pedig a Pécsi-víz határolta, amely egyben a környék fő vízfolyása volt. A rét művelésére az uradalom nagy gondot fordított, már 1778 előtt lecsapoló árkot ásattak a területen és következő évtizedekben is folyamatosan bővítették azt, így 1816-ban, 1821-ben és 1823-ban.⁵⁹² A „száraztó” árok hossza 1841-ben 424 öl volt.⁵⁹³ 1864-ben egy újabb árok ásására adott utasítást az uradalom. Az utasítás értelmében a réten keresztül húzódó malomárokból a plébános rétje széléig, majd a földek határán kellett kiásni az új árkot, úgy, hogy alkalmas időben a rétek öntözésre is tudják használni azt.⁵⁹⁴ Az 1866-os térképről kitűnik, hogy a birtokelkülönözés idejére már egy ágszerűen elágazó árokrendszer alakult itt ki, a főághoz jobb és bal oldalt négy-négy mellékág csatlakozott,

⁵⁸⁶ PKL Sem. 158. fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1802. április 24., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve. 1809. május 6. Bodolya, Egyházbér, Egerszeg.

⁵⁸⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1816. április 20.

⁵⁸⁸ PKL Sem. 51. Fasc. Szerződés a hörnyéki árokásokkal. 1818. március 30.

⁵⁸⁹ PKL Sem. 141. Fasc. 166/1850.

⁵⁹⁰ PKL Sem. 41. Fasc. 45. No.

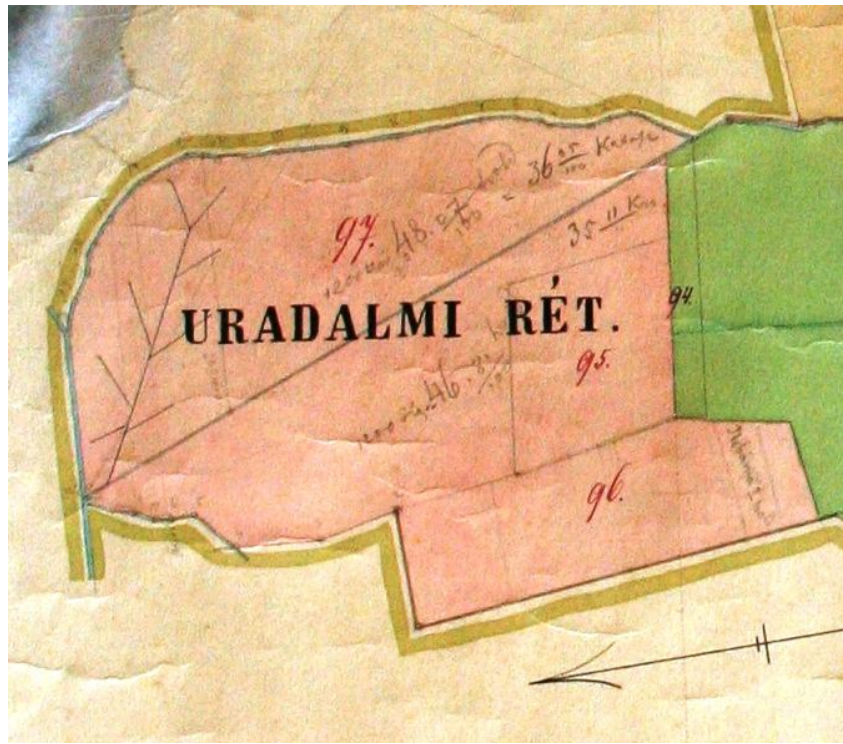
⁵⁹¹ CZIGÁNY-LOVÁSZ 1999. 31-42.

⁵⁹² PKL KGLT. A Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1788. május 31., 1821. április 21. 1823. április 26.

⁵⁹³ PKL Sem. 113. Fasc.736/1841.

⁵⁹⁴ PKL Sem. 178. Fasc. 98/1864.

illetve a réten emellett egy másik árok is futott, mely a Keszüi-vízfolyás nagy kanyarulatát vágta át (37. ábra).⁵⁹⁵

37. ábra. A keszüi uradalmi rét árokrendszere 1866-ban (Készítette: Gyenes Kletus)

VI.9.3. Fokgazdálkodás

Az árokrendszerek kettős funkcióval bírtak: nemcsak a rétek lecsapolását és vízelvezetését, hanem a felszíni vizek összegyűjtésével és szétvezetésével a rétek öntözését is megoldották a területek termelékenységét fokozva. Így az uradalom egyfajta fokgazdálkodást alkalmazva próbált meg a természet erőforrásainak intenzívebb kihasználásával jobb gazdasági eredményt elérni. Erre a típusú tájhasználatra az elsődleges példák a folyómenti területekről ismertek, jelentőségét Adrásfalvy Bertalan így foglalta össze: „E vízgazdálkodási mód a legkisebbre csökkentette annak a valószínűségét, hogy a nagy és hirtelen erejű árvíz rombolhasson és pusztíthasson. Nemcsak a településeket, művelt földeket, hanem magát a mesterségesen kialakított és fenntartott vízrendszert védték meg ezzel az árterületeket jellemző állandó változások rombolásától.”⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ PKL Térképtár. Keszü 1866.

⁵⁹⁶ ANDRÁSFALVY B. 1975. 159.

Forrásaink szerint a 18-19. században a Mecsek-háton és a Baranyai-dombság területén is alkalmaztak fokgazdálkodást. Mindegyik rét esetében a rajtuk kialakított lecsapoló és vízelvezető árkok torkolatát karókkal zárták le, majd ágakkal, szalmával tömték be, hogy a vizet és az iszapot jobban megfogja. Ezzel az egyszerű módszerrel létrehozott zsilipeket akár egy ember is tudta kezelni. Az így kialakított mesterséges fokokat az időjárásnak megfelelően zárták és nyitották, attól függően, hogy a szénagyűjtés után öntözni akartak-e a jobb sarjútermés érdekében⁵⁹⁷ vagy le kellett csapolni a rétet. Természetesen ahhoz, hogy ez a rendszer működjön, viszonylag csapadékos időnek kellett lennie a kérdéses időpontban.⁵⁹⁸

VI.9.4. Patakszabályozások

A gazdálkodás fejlődésével együtt járt az az igény, hogy a természetes vízfolyásokat szabályozzák. Ez egyrészt azt célozta, hogy további termőterülethez jussanak, másrészt pedig az áradások okozta károkat akarták csökkenteni, illetve a medreken kívüli területek ármentesítését megoldani, mivel a mesterséges meder kialakítása felgyorsította a víz lefolyását. Több ilyen vízszabályozási munkára is sor került a Papnevelő Intézet birtoka területén a 19. század elejétől.

A birtok területét érintő egyik legjelentősebb vízszabályozási munka a Széki-víz szabályozása, vagyis a Baranya-csatorna létrehozása volt. A 19. század elején a patak szabályozását a kaposszekesői lakosok kérték, a tervet Eisenhut György vármegyei mérnök dolgozta ki. A munkálatok 1816-ban a vízfolyás torkolatánál kezdődtek és fokozatosan haladtak felfelé. Még abban az évben Vásárosdombóig elkészült az új csatorna és a vizet a régi medréről az újba vezették. A munkálatok folyamatosan zajlottak, 1822-ben már Bodolya község határáig elkészült a szabályozás. Ekkor az uradalom jobbágjai a vármegyétől kérték a szabályozás folytatását.⁵⁹⁹ Még abban az évben Hertelendig végeztek a szabályozással és már csak négy falu területe volt vissza.⁶⁰⁰ A felhasznált térképek adataiból kiderül, hogy az uradalom területén nem ástak mindenhol új medret, csak ott, ahol szükséges volt, ahol meg lehetett oldani, ott a már meglévő patakmedret egyenesítették és mélyítették ki. A

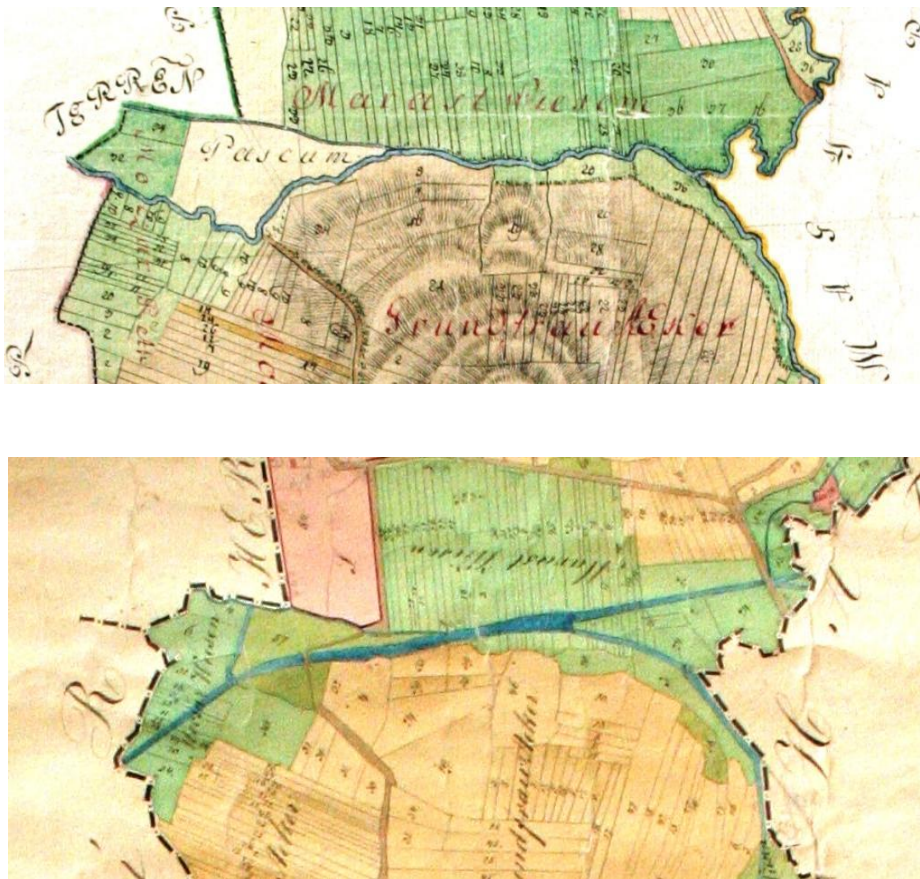
⁵⁹⁷ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1828. június 21., 1830. július 3., 1834. június 28.

⁵⁹⁸ PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1829, 1830, 1831, 1834; PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1836, PKL Sem. 215. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1843, PKL Sem. 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1847.

⁵⁹⁹ BML. IV. 1. b. Iratok. 2777/1822.

⁶⁰⁰ BML. IV. 152b. Megyefőnöki általános iratok. XIII. B. 8391/III. 1860. 3394/1816., 1004/1822., PKGYJKV 21/1824.

szabályozási munkák Németszék, Barátúr, Hertelend, Egyházbér, Bodolya és Egerszeg helységeket érintették (38. ábra). Ezen adatok fényében azt állapíthatjuk meg, hogy szemben Ihrig Dénes a szakirodalomban általánosan használt 1892-es adatával⁶⁰¹ a Baranya-csatorna mintegy hetven évvel korábban létesült! A csatornát több alkalommal is tisztították, a mederből a hordalékot kiásták, a partját, gátjait renoválták.⁶⁰²

38. ábra. A Széki-patak Németszéknél 1805-ben és 1862-ben: a 19. század elején a patak medre szabálytalanul kanyargott, alsó folyásánál derékszögű kanyart leírva, míg a szabályozás után medre egyenes lett (Készítette: Gmehling József és Kelemen Gyula)

Az Orfű-patak szabályozása a Széki-víz rendezéséhez kapcsolódott. Erre 1834-ben került sor, a tervet Kóczián József vármegyei mérnök készítette. Ez a szabályozás az uradalom kezdeményezésére jött létre, mert a patak nagyrészt az ő birtokán folyt, Orfű, Szakál, Tekeres, Kovácsszéna és Husztót helységeket érintve. A szabályozásról csak egy írott forrás maradt fenn, a végrehajtásáról az úrbéri térképek tájékoztatnak. A 19. század elején és a század második felében készült térképeket összevetve azonnal szembetűnik a végrehajtott

⁶⁰¹ IHRIG D. 1973. 267.

⁶⁰² PKL Sem. 165. Fasc. 221/1858., 253. Fasc. Baranya-csatorna tisztogatása 1871., 186. Fasc. 269/1872.

szabályozási munka: a patak medrét kiegyenesítették a kisebb kanyarulatokat átvágva és megszüntetve a meanderező szakaszokat (39. ábra).⁶⁰³

39. ábra. Az Orfűi-patak Szakálnál 1802-ben és 1867-ben: a szabályozáskor a patak meanderező medrét teljesen kiegyenesítették és a képen látható legnagyobb kanyarulatát átvágták (Készítette: Gmehling József és Kelemen Gyula)

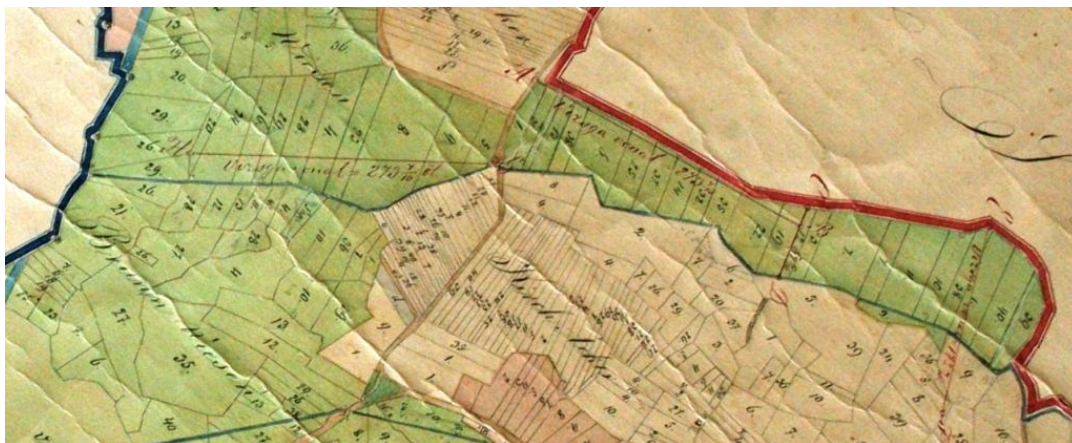
Ezek a szabályozások nem csak a táj vízrajzi képét alakították át, hanem az érintett vízfolyások élővilágát is. A 18. század végén és a 19. század elején a jobbágyok még halásztak és rákásztak a Széki-vízben és az Orfűi-patakban, a későbbiekben, a vízszabályozások után már nem találunk erre vonatkozóan adatokat.⁶⁰⁴

A felső-kerületi Barátúron a Csörgének nevezett patak felső szakaszát – mely a hídtól a németszéki határig tartott – 1819-ben szabályoztatta az uradalom, mert a patak folyása

⁶⁰³ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizéki jegyzőkönyve 1834. augusztus 9., PKL Térképtár Szakál 1867., Husztót 1871., Tekeres 1864., Kovácsszéna 1864., PKL KGLT. 408. Fasc.

⁶⁰⁴ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizéki jegyzőkönyve 1768. szeptember 17., PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyvei 1774., 1799., 1805.

„tekervényes” volt és záporok után mindig elöntötte a rétet. Az árokásóknak fent 1 öl, lent 4 láb széles és 3 láb mély árkot kellett ásniuk a hátártól egészen a hídig.⁶⁰⁵ Azonban a patak alsó szakaszát minden valószínűség szerint már 1803 előtt szabályoztatta az uradalom, ugyanis az ebből az évből származó térképen látható, hogy a patak már nem meanderezve fut, mint a felső szakaszon, hanem egyenesen, ami csakis a patak szabályozására utalhat (40. ábra).⁶⁰⁶ Sajnos erre vonatkozóan semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre.

**40. ábra. A Csöröge-patak Barátúrnál 1803-ban és 1864-ben: az első térképen a patak felső szakasza (jobb oldalon) kanyargóva fut, míg alsó szakasza (bal oldalon) már szabályozottan egyenes, a második térképen a már teljesen szabályozott patak látható mesterséges szögletes kanyarulatokkal
(Készítette: Gmehling József és Kelemen Gyula)**

Az Alsó-kerület legjelentősebb vízfolyása a Pécsi-víz volt, mely Szabolcs határában eredt és a Fekete-vízbe torkollott. A patak Keszü helységnél csak egy rövid szakaszon érintette a Papnevelő Intézet birtoka területét. A Pécsi-víz szabályozási tervét már 1815-ben felvettette a pellérdi uradalom birtokosa, Czindery László.⁶⁰⁷ A munkálatok nem sokkal később meg is indultak, a birtok területén 1822-ben hajtották végre a mederrendezést, 1 öl

⁶⁰⁵ PKL Sem. 52. Fasc. 519/1819.

⁶⁰⁶ PKL KGLT. 408. Fasc. Barátúr 1803.

⁶⁰⁷ PKGYJKV. 142/1815.

szélesen és 3-5 láb mélyen – ahogy a lejtés kívánta – kiásva a medret és a földet a parttól három lábnyira felhalmozva.⁶⁰⁸ A szakaszt 1833-ban ismét kitisztították, ekkor a két öl széles mederből a kiásott földet fél öl távolságban a terep adottságainak megfelelően kellett felhánytani, hogy áradáskor elég helye legyen a víznek.⁶⁰⁹ Az elkövetkező évtizedekben többször is újra kellett ásni a Pécsi-víz medrét, hogy az megfelelően funkcionáljon.⁶¹⁰ A pellerdi uradalom több személyt is alkalmazott, akik a már szabályozott Pécsi-vízre felügyeltek, hogy abban kárt ne tegyenek elsősorban a vízen átkelő marhák. Ezt a káptalannak is javasolta Czindery László. A Pécsi-vízbe torkolló Keszüi-vízfolyás medrét 1829 nyarán rendezték. A medret 4 láb szélesen és 3 láb mélyen ásatta ki az uradalom.⁶¹¹

Az alsó-kerületi Bosta, Szőke és Szilvás helységeket határoló patak medrét vármegyei utasításra ásatta ki az uradalom 1818-ban két pécsi árokvájóval.⁶¹²

VI.9.5. Mocsárlecsapolások

A 18-19. század a nagy mocsárlecsapolások ideje a Kárpát-medencében, a fokozódó mezőgazdasági termelés igényelte újabb termőterületek kialakítása érdekében.⁶¹³ A Papnevelő Intézet birtokán is tudósítanak forrásaink mocsaras területek lecsapolásáról is, hogy a területeken mezőgazdasági tevékenységet folytathassanak. Az uradalom Hertelend község területén, a Széki-patak mentén elterülő „*posványt*” 1821 nyarán csapoltatta le,⁶¹⁴ 1830-ban pedig az orfűi Sotó-berekben összesen 105 öl hosszú, 4 láb széles és 3 láb mély árokrendszert ásattott ki, hogy azt lecsapolja és kiszárítsa.⁶¹⁵ A területet ezek után rétként hasznosította, majd később még jobban kiszáradva már szántóföldi művelésre is alkalmas volt.⁶¹⁶

VI.9.6. A talajvízforrások

Speciális módja a vízgazdálkodásnak a talajvízforrások okozta problémák kezelése. Elsősorban csapadékos időszakban és a Felső-kerületben voltak gyakoriak a talajvízforrások,

⁶⁰⁸ PKL Sem. 58. Fasc. 466/1822.

⁶⁰⁹ PKL Sem. 81. Fasc. Egyezség levél Májer Jánossal és Unfortorber Sebestyénnel. 1833. július 14.

⁶¹⁰ PKGYJKV. 3/1838., PKL Sem. 113. Fasc. 736/1841., 178. Fasc. 98/1864., 180. Fasc. 159/1866., 189. Fasc. 153/1875.

⁶¹¹ PKL Sem. 71. Fasc. 597/1829.

⁶¹² PKL Sem. 51. Fasc. 480/1818.

⁶¹³ FRISNYÁK S. 1990. 59.

⁶¹⁴ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1821. július 21.

⁶¹⁵ PKL Sem. 76. Fasc. 644/1830.

⁶¹⁶ PKL Sem. 253. Fasc. A Pécsi Papnöveldei Uraság szántóföldjeinek jegyzéke 1849.

melyek tavasszal a hóolvadás után törtek a felszínre és nagy károkat okoztak, felszaggatták a talajt és lehordták a termőréteget, a mélyebben fekvő részekeken megrekedve pedig pangó vizes területeket hoztak létre. Ez utóbbi különösen akkor volt káros, amikor a talajvízforrás a sáncsal körülkerített réten tört fel és rekedt meg. Ezért az uradalom ezeket az időszakos forrásokat tavasszal kitisztította, a vizüket pedig valamelyik vízelvezető árokba vezettette.⁶¹⁷

VI.9.7. A malomárkok

A 18-19. század egyik legfontosabb ipari üzemei a malmok voltak. A meghajtása szerint a malom lehetett száraz – ekkor emberi vagy állati erővel hajtották meg a szerkezetet – szél- vagy vízimalom, amikor a szél, illetve a víz szolgáltatta a szükséges energiát a működéshez. A feldolgozott nyersanyagtól függően megkülönböztetünk olajütő-, fűrész-, zúzó-, kalló- és őrlőmalmokat. Az uradalmi vízgazdálkodás egyik fontos elemét jelentette a vízimalmok működtetése.⁶¹⁸

Az 1829-es esztendőben az uradalom csak egy malmot birtokolt – korábbi, a pécsi Tettye-patakon lévő őrlő- és kallómalmát még a kamarai igazgatás alatt eladták –, míg a jobbágyság 35 malom felett rendelkezett. Tekeresen, Szakálon és Orfűn egy-egy malom működött, a többi faluban két-három is volt. Ezek mind őrlőmalmok voltak, kivéve a tekeresit, amely az őrlés mellett olajütőként is működött. A harminchat malom közül három alulcsapó, a többi felülcsapó volt.⁶¹⁹ Az alulcsapó malmoknál a vizet a malomkerék alsó részéhez vezették s a víz a lapátoknak ütközve hajtotta meg a kereket, míg a felülcsapó malomnál a vizet a malomkerék felső végéhez irányították, így a víz súlyának a nyomását is hasznosítani tudták.⁶²⁰ A térképekről kiderül, hogy az uradalom területén a malmok működéséhez szükséges vizet malomárkok létesítésével oldották meg, csakúgy, mint az ország sok más területén.⁶²¹ A malmot üzemeltető jobbágyság engedélyt kért az uradalomtól a malomárkok kiásásához, amely azokat saját vagy a vármegye mérnökével tervezettette meg.⁶²² A vízfolyás felsőbb szakaszán egy csatornán keresztül kiveztették a víz egy részét,

⁶¹⁷ PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1825. április 30., 1826. március 18., 1828. március 1., 1829. május 2., 1833. február 16., PKL Sem. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyvei 1836. április 9.

⁶¹⁸ KAPOSÍ Z. 2002. 111-112.; RUZSÁS L. 1983. 592.; GYENIZSE P. - LOVÁSZ GY. - TÓTH J. 2001. 40.

⁶¹⁹ PKL Sem. 70. Fasc. Malomösszeírás.

⁶²⁰ <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-530.html>.

⁶²¹ FRISNYÁK S. 1990. 59.

⁶²² PKL MGLT. CDXCIII. Fasc. 4. No., PKL Sem. 70. Fasc. Malmok összeírása., PKGYJKV. 149/1814., 305/1819.

majd a táj adottságait, domborzati viszonyait kihasználva irányították a vizet a malomkerékre, utána pedig vissza a patakba (41. ábra).⁶²³

Sok helyen a malomárkok komoly gondokat idéztek elő a terület vízháztartásában: mivel megosztották a vízhozamot és átszelték a völgytalpak egyik oldalát, akadályozták az árvizek lefolyását, ami a völgytalpak elmocsarasodásához vezetett.⁶²⁴ Az uradalom ennek megakadályozására rendszeresen tisztította ezeket az árkokat.

41. ábra. A kovácsszéna malomárkok részlete 1803-ban: az Orfűi-patak vizének egy részét egy csatornán keresztül a térképen rózsaszínnel jelölt malomhoz vezették, majd vissza a patakba, ahonnan újabb malomárkok indult (Készítette: Gmehling József)

VI.9.8. Részösszefoglalás

A 18. század első felében az újranevesült tájon a gazdálkodás még nem indokolta, hogy az ember beavatkozzon a természetes vizek folyásába. A század végére és a következő évszázad elején azonban a népességnövekedés, a gazdasági fejlődés és a mind intenzívebbé váló gazdálkodás következtében már igényként merült fel mind az uradalom, mind a jobbágság részéről, hogy a vízfolyásokat szabályozzák, a vizenyős területeket, mocsarakat lecsapolják, szárazabb időszakban a réteket öntözzék, így jutva további megművelhető területhez. Azonban ezeknek a munkálatoknak a létrejöttéhez egy komplex gazdasági rendszerre, egységes irányításra volt szükség – amely esetünkben megvalósult az uradalom személyében –, ugyanis az olyan helyeken, ahol a jobbágyok használtak sok kis rétparcellát, ilyen átfogó jellegű antropogén táji beavatkozás nem tudott megvalósulni.

⁶²³ PKL Térképtár. Keszű 1866. Husztót 1872., PKL LGLT 408. Fasc. Egerszeg1803., Bodolya 1803., Kovácsszéna 1803., stb.

⁶²⁴ LOVÁSZ GY. 1977. 295.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a vízügyi munkálatok: a vízvezető, lecsapoló, öntözőárkok kiépítésével és a vízfolyások szabályozásával a táj természetes vízrajza megváltozott, a korábbi természetes tájlemként jellemezhető vizek, vizes élőhelyek kultúrtáji jelleget kaptak.

VI. 10. Ipari tájhasználat az uradalomban

A 18. század elejétől megjelentek a bányászati tevékenységek, de még csak ott, ahol a szükséges nyersanyagok – mészkő, agyag, homok, stb. –, a felszínen vagy ahhoz közel helyezkedett el és kitermelése nem igényelt nagy technikai fejlettséget és beruházást.⁶²⁵ Ezt tapasztalhatjuk vizsgált területünkön is, ahol a terület megfelelő geológiai adottságaiból kifolyólag új antropomorf tájlemek: kőfejtők és agyagbányák, illetve ehhez kapcsolódóan mész- és tégláégetők jöttek létre. Ez az ipari tájhasználat szoros összefüggésben volt az erdőterületek csökkenésével is, hisz a mész- és tégláégetés rengeteg fát emésztett fel.

VI.10.1. Mészkőfejtés és mészégetés

Az uradalom két kerülete közül a Felső-kerület rendelkezett jobb földrajzi adottságokkal az ipari célra felhasználható nyersanyagok szempontjából. Az 1733-as összeírás szerint „*a hegyek kövesek és sziklásak ugyan, de az uraságnak eddig még semmi hasznót sem hajtottak*”.⁶²⁶ Az összeírás természetesen a mészégetésre és a kőfejtésre gondolt, amihez megfelelő minőségű triász mészkő található a Nyugat-Mecsekben. Azonban az uradalom hamarosan felismerte a kínálkozó lehetőséget. Az uradalmi mészégető kemencére az első adatunk 1743-ból származik az orfői Vörös-hegyről. Feltételezhetjük, hogy itt a mészégetés már valamivel korábban elkezdődött, mivel a Papnevelő Intézet épületét 1742-ben kezdték el építeni. A kemence az elkövetkező években folyamatosan működött.⁶²⁷

A mészégető kemencék jelentősége a 18. század végén nőtt meg, ugyanis ekkor terjedt el a jobbágyok között a házfalak meszelésének gyakorlata. Szintén a mészégetés fejlődését segítette elő, hogy a szomszédos vármegyékben, Somogyban és Tolnában kevés mészkő van, így a Mecsek-háton működő mészégető helyekről szereztek be a meszet.⁶²⁸

Az uradalom nem maga üzemeltette a mészégető kemencéket, hanem a jogot bérbeadta az arra vállalkozó helyi jobbágyoknak. A bérlők feladata volt a kemencék felépítése, a kövek kibányászása és kiégetése. A bérlők egy-egy égetés előtt már vevőket is szereztek a mészre. Az uradalom annyiban segítette a bérlőket, hogy ha új kemencét és új

⁶²⁵ GYENIZSE P. - LOVÁSZ GY. - TÓTH J. 2001. 40.

⁶²⁶ FRICSY Á. 1978. 184.

⁶²⁷ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizéki jegyzőkönyve 1743-46.

⁶²⁸ RUZSÁS L. 1964. 91.; <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1779.html>. Magyar Néprajzi Lexikon. Meszelés.

kőfejtőt kezdtek el, akkor 40 napi robotot adott.⁶²⁹ 1845-ig csak Orfű határában égettek meszet, ettől az évtől már Bánoson is elkezdődött a mészégetés.⁶³⁰ A jobbágyfelszabadítás és a birtokelkülönözés után már Egyházbéren, egy új helyen is égettek meszet.⁶³¹ A bánosi mészégető működésére ebben az időszakban már nincs információnk, feltételezhetjük, hogy a terület, melyen a kőfejtő és a kemence állt, a jobbágyok tulajdonába került.

A mészégető kemencék és a kőfejtők nem egy helyen működtek, két-három évente mindig arrébb költöztek, ugyanis a korabeli kézi fejtéssel a hegyoldalakban csak a könnyen hozzáférhető köveket tudták kitermelni és azokat – hogy a szállítás nehézségeit elkerüljék – helyben égették ki. Így a kőfejtésre és mészégetésre használt terület folyamatosan nőtt, egyre több területet vett el a legelőkből és az erdőkből. Ezért az egyházbéri mészégetőket az uradalom arra kötelezte, hogy követ csak egy helyen fejtsenek a fejtést mélyítve. A bérleti idejük lejártá után a területet rekultiválniuk kellett, azaz a kitermelt földet vissza kellett hordaniuk a területre.⁶³²

VI.10.2. Kőfejtés

Az uradalom területén építkezésre is alkalmazták a felszínen megtalálható, könnyen kifejtethető triász mészkövet. A kőbányászatra, kőtörésre vonatkozóan azonban kevés információval rendelkezünk. A Felső-kerületben az 1780-as években kezdtek a jobbágyok is kőből építkezni faházak helyett,⁶³³ így feltételezhetjük, hogy minden település határában fejtettek követ, de azt szabadon, az uradalom engedélye nélkül is megtehették. A Papnevelő Intézet építéséhez például a Pécs közeli Macska-lukból hordták a követ.⁶³⁴ Ha az uradalomnak építkezés miatt kőre volt szüksége, akkor egy jobbággal szerződést kötött a kellő mennyiség kitermelésére.⁶³⁵ A birtokelkülönözés után két vállalkozó Bánoson bérelt két kőfejtőt egy rövid ideig.⁶³⁶

⁶²⁹ PKL Sem. 59. Fasc. Orfűi mészégetőkkel való contractus 1828. január 28., 81. Fasc. Orfűi mészégetőkkel kötött szerződés 1831., 98. Fasc. 151/1837., 106. Fasc. 87/1838., 110. Fasc. 77/1839.

⁶³⁰ PKL Sem. 137. Fasc. 16/1845.

⁶³¹ PKL Sem. 161. Fasc. 14-15/1854.

⁶³² PKL Sem. 161. Fasc. 21/1854.

⁶³³ RUZSÁS L. 1964. 91.

⁶³⁴ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztizségi jegyzőkönyve 1743-46.

⁶³⁵ PKL Sem. 79. Fasc. 666/1830.

⁶³⁶ PKL Sem. 181. Fasc. 9/1867.

VI.10.3. Téглаégetés

Az uradalom kihasználta a mindkét kerületében előforduló, könnyen kibányászható felszíni pannon agyag meglétét is, amelyből mind saját szükségleteire, mind eladásra készített téglát és cserepet.

Az uradalmi téглаégető működését feltételezhetően szintén 1742-ben kezdte el, amikor megkezdtek a Papnevelő Intézet épületének felépítését. Sajnos a helyét a forrás nem közli.⁶³⁷ Az 1774-es esztendőben Keszü helység határában építették az uradalom egy újabb téглаégető kemencét. A téглаégető kemence és a hozzá tartozó minden eszköz az uradalom tulajdona volt, azt – szemben a mészégetéssel – nem adta bérbe, hanem alkalmazott egy ahhoz értő embert, aki az éves fizetése mellett minden égetés után további javadalmazásban is részesült. Ebben az időszakban nem csak égetett árut – falazó és padlótéglát, lapos és görbe cserepet – készítettek, hanem „nyers téglát, vályogot” is előállítottak.⁶³⁸ A téглаégető kemencét pár évtizedenként, ahogy a nyersanyag elfogyott, más helyre költöztette az uradalom: Keszü után Szilvás határában működött, majd az 1844-es esztendőben a Kökény helység határában lévő Csartos kocsmá mellett építették fel a kor követelményeinek megfelelő üzem két téгла- és egy cserepégető kemencével.⁶³⁹ A birtokelkülönözés után Szent Pál-pusztán építettek egy újabb kemencét, a csartosit pedig bérbe adta az uradalom.⁶⁴⁰ Az alsó-kerületi mellett a Felső-kerületben Hertelenden is volt egy téглаégető kemencéje az uradalomnak, melyet az 1840-es évek elején a csartosi kemencékhez hasonlóra építettek át. Az itt bányászott agyagot és a belőle készült téglát és cserepet jobb minőségűnek tartották, mint az alsó-kerületit.⁶⁴¹

A hertelendi jó minőségű agyagot nem csak az uradalom használta, hanem a jobbágyok is, közülük többen foglalkoztak fazekassággal, korsóégetéssel.⁶⁴² A mesterségükhöz szükséges agyag kiásásáért személyenként éves bért fizettek az uradalomnak,⁶⁴³ például egy németszéki fehéredényes 1827-ben a szükséges föld kiásásáért 5 forintot és 12 nagy tányért, 6 gömbölyű tányért és 6 éjjelei edényt készített.⁶⁴⁴

⁶³⁷ PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1743-46.

⁶³⁸ PKL Sem. 255. Fasc. Keszüi téglással kötött szerződés.

⁶³⁹ PKL Sem. 521. Fasc.

⁶⁴⁰ PKL Sem. 178. Fasc. 91/1864., 181. Fasc. 4/1867., 185. Fasc. 3/1871

⁶⁴¹ PKL Sem. 521. Fasc., 180. Fasc. 128, 129/1866., 184. Fasc. 38,39/1870.,

⁶⁴² DANKÓ I. 1967. 123-133.

⁶⁴³ PKL Sem. 106. Fasc. 21/1838., 107. Fasc. 23/1839., 113. Fasc. 21/1841., 165. Fasc. 17/1858.

⁶⁴⁴ PKL Sem. 81. Fasc. Szerződés Fitz Jánossal., 86. Fasc. 23. No.

VI.11. Településszerkezet

A táj földrajzi adottságai és az ehhez kapcsolódó gazdálkodás alapvetően határozták meg a településszerkezetet is.⁶⁴⁵

A szűk völgyekkel és meredek hegyoldalakkal szabdalts Felső-kerület legtöbb települése halmaztelepülés volt: az utcák girbegurbák, szűkek, egy-egy házhely, belsőtelek kis területű volt, csak a lakóház fért el rajta.⁶⁴⁶ Ezért ezeken a településeken osztott, kétbattelkes településszerkezet alakult ki a 18. század végére, mivel a házak körül már nem tudták elhelyezni a gazdasági épületeket. Így a település szomszédságában lévő réteken második beltelket, úgynevezett szállásokat alakítottak ki, és azokon helyezték el az igavonó állatokat, a takarmányt és a gazdasági épületeket. A megtermelt gabonák cséplése, nyomtatása is a szállásokon történt, valamint a félrídeg tartású állatállományt is ősssel ide hajtották be.⁶⁴⁷ A szállásokat úgy alakították ki, hogy azok a faluhoz, a legelőkhöz és a szántókhoz is közel legyenek, Egerszegen és Hertelenden a szállások az erdő – mint legeltető hely – és a szántóföldek felé néztek (42. ábra).⁶⁴⁸

**42. ábra. Egerszeg kétbattelkes településszerkezete 1782-ben: a pirossal jelölt település mellett láthatóak a sötétzölddel jelölt szállások a piros négyzetekkel jelölt gazdasági épületekkel.
(Készítette: Duplater Antal)**

⁶⁴⁵ GYENIZSE P. - LOVÁSZ GY. 1996; GYENIZSE P. – VASS P. 1998; GYENIZSE P. - LOVÁSZ GY. - TÓTH J. 2001. 26-39.; TÓTH J. – VUJICS T. 1998. 432-437.

⁶⁴⁶ PKL KGLT. 408. Fasc. Orfű 1782, Németszék 1782., Tekeres 1782., Hertelend 1782., Kovácsszéna 1782., Husztót 1782., Bodolya 1782.,

⁶⁴⁷ RUZSÁS L 1964. 90., FÜZES E. 1956. 82-103

⁶⁴⁸ PKL KGLT. 408. Fasc. Egerszeg 1782., Hertelend 1782.

A kerületben ezzel ellentétben Németszék, Tekeres, Kishertelend és Orfű esetében szabályos, rendezett településszerkezettel találkozunk. Ezekbe a falvakba német telepesek érkeztek a 18. században – Németszékre 1735-ben, Tekeresre 1756-ban, Orfűre 1768-ban, Kishertelendre pedig 1780 körül⁶⁴⁹ –, így itt a mérnöki házhelykimérés következtében szabályos szalagtelkes települések alakultak ki (43. ábra).

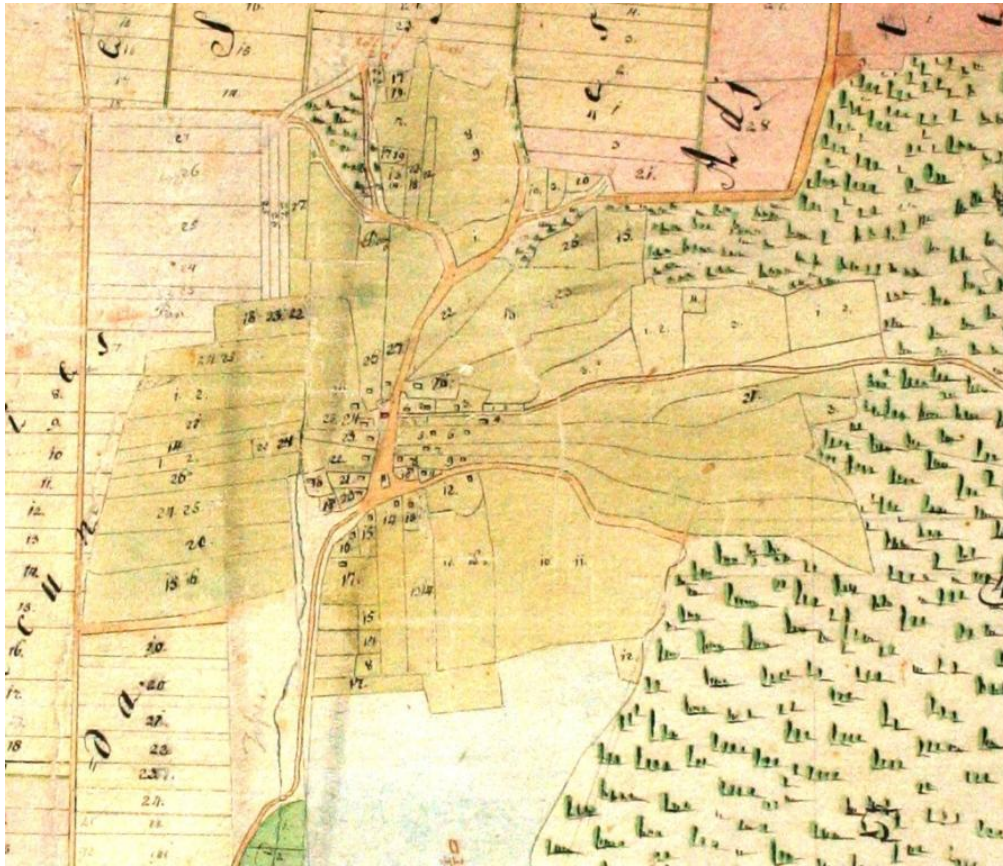

43. ábra. Tekeres szalagtelkes településszerkezete 1782-ben: az út két oldalán szabályos sorban helyezkedtek el a rózsaszínnel jelölt, számozott beltelkek a piros négyzetekkel jelölt lakóházakkal (Készítette: Duplater Antal)

Az Alsó-kerület falvaiban is halmaztelepüléseket találunk, azonban ott nem alakultak ki szállások, mert a dombvidéki jellegű földrajzi környezetből adódóan a völgyek szélesebbek és a lejtők lankásabbak, így a beltelkek is nagy kiterjedésűek voltak, ahol elfértek a gazdasági épületek (44. ábra).⁶⁵⁰

⁶⁴⁹ BML. IV. 8.e.

⁶⁵⁰ PKL Térképtár. Bosta 1797, Keszű 1796., Szőke 1795., Szilvás 1795., Kisdér 1795.

44. ábra. Bosta település szerkezete 1795-ben: a világos barnával jelölt szabálytalan, nagy kiterjedésű beltelkek sugarasan helyezkednek el az utak két oldalán az erdő és a szántóföldek között.
(Készítette: Eisenhut György)

VII. Összegzés

A. A korabeli tájhasználat és gazdálkodás

A.1. A környezeti adottságok kihasználása az uradalom gazdálkodásában

A birtok területét a táji adottságokhoz képest az uradalom igyekezett a lehető legeredményesebben kihasználni. A két kerület eltérő adottságait felismerte, alkalmazkodott hozzá és ki is használta. A melegebb klímájú, kisebb reliefenergiával rendelkező Alsó-kerületben a szántóföldi gazdálkodás és a szőlőtermesztés volt túlsúlyban, míg a hegyvidéki jellegű, hűvösebb és csapadékosabb Felső-kerületben az erdő- és rétgazdálkodás. A növénytermesztésben is megmutatkoztak ezen különbségek: az Alsó-kerületben elsősorban búza- és kukoricatermesztést folyt, míg a Felső-kerületben a takarmánytermesztésen volt a hangsúly. A kerti növények esetében is megfigyelhetjük ugyanezt: az Alsó-kerületben a melegkedvelőbb gyümölcsöket és zöldségeket termesztették: szőlőt, cseresznyét, szelídgesztenyét, dinnyét, hagymát, míg a Felső-kerületben a hűvösebb, nyirkosabb klímát kedvelő, illetve elviselő növényeket: burgonyát, káposztát, szilvát, almát, diót termesztettek. Az állattartás terén hasonlóképpen a sertéstartás a jól makkoltatható Felső-kerületet jellemezte, míg az Alsó-kerületben inkább a juhokat legeltették.

A komplex adottságok lehetőségeit is felismerte az uradalom. Egyrészt a juhokat a sok takarmánnyal rendelkező Felső-kerületben teletették, azonban kora tavasszal lehajtották az enyhébb klímájú Alsó-kerületbe, ahol hamarabb kisarjadt a fű. Másrészt az erdőségek és a mecseki mészkő, illetve az agyag együttes előfordulása ipartelepítő tényezőnek bizonyult.

A.2. A tájhasználat változása a termelőerők fejlődése következtében

A Pécsi Papnevelő Intézet birtokán folyó gazdálkodás folyamatát kezdetétől, 1736-tól az 1850-60-as években végrehajtott birtokelkülönözésig egy komplett folyamatnak tekinthetjük, mely során a korábbi természeti táj fokozatosan kultúrtájjá alakult. Vizsgált időszakunk alatt a tájhasználatot négy szakaszra oszthatjuk.

I. 18. század eleje – 1736:

A török hódoltság és a Rákóczi-szabadságharc leverése után az elvadult tájon a megmaradt népesség még igen kis létszámú volt, a leírások szerint sokkal nagyobb népességet is el tudott volna tartani a természeti környezet.⁶⁵¹ Az ember csak kis mértékben avatkozott bele a természeti tájba, gazdálkodásával csak a létfenntartásához szükséges mennyiségű természeti erőforrást vette igénybe, ennek megfelelően a táj kis részét használta kultúrtájként. Sőt, feltehetően – mivel csak egészen kis gazdasági egységek, egyes jobbágycsaládok – használták a tájat minden szabályozás és tervszerűség nélkül, ez is sokszor inkább csak félkultúrtájnak tekinthető. Ugyanis egyrészt a nagyobb mértékű tájátalakításra nem volt igény, hisz ha egy terület kimerült, nyugodtan odébbmehettek, tágas volt a természeti táj, másrészt pedig a területen élő népességnek nem volt hozzá olyan gazdasági ereje, szervezettsége, szakértelme, mint később az uradalomnak. Ugyan elméletben megvolt a gazdasági egység, hisz a területet a pécsi klérus 1703-ban megkapta a királytól, de ez a gyakorlatban alig érvényesült, mivel a birtok állandó pereskedés tárgya volt, az egyes falvak tulajdonjoga gyakran változott, s még az egyházi és gazdasági infrastruktúra sem épült ki teljesen.⁶⁵²

A terület több mint fele ekkor még őserdő jellegű erdő volt, sok későbbi falu helyét is még erdő borította. A mezőgazdasági művelés sem tekinthető egységesnek: jelen volt a két- és a háromnyomás is, de helyenként nem alkalmaztak nyomásokat.

II. 1736 – 1830-as évek eleje:

Az uradalom létrejöttével, valamint a népesség növekedésével és a gazdaság fejlődésével megkezdődik a táj intenzív használata. Az uradalom tervszerű gazdálkodásba kezd – 1750-ben kiadja első gazdasági utasítást –, a tájhasználatot szabályozó királyi rendeletek és törvények jelennek meg, és 1782-re kiépül az uradalom szervezete is. Mindezek hatására egyre több tájelemet vonnak be a gazdálkodásba: megkezdik az erdők irtását és átalakítását, a területek körülhatárolását, sőt bizonyos nem használható tájelemek, nevezetesen a mocsarak felszámolását is. Ezzel párhuzamosan új tájelemeket is kialakítanak: gyümölcsös-, szérűs- és veteményeskerteket, vízelvezető és lecsapoló árkokat, sáncokat és sövényeket, sőt pusztákat népesülnek be új településeket létrehozva. Időszakunk végén, az 1830-as években a vízfolyások szabályozása is megtörténik, fontos új kutatási eredményünk, hogy a Baranya-

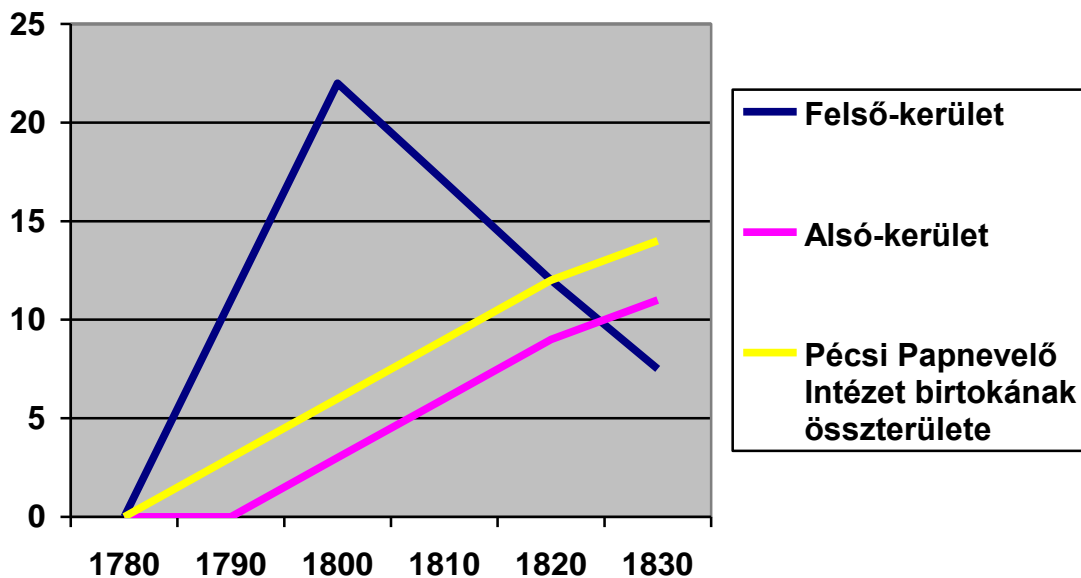
⁶⁵¹ FRICSY Á. 1979. 162.

⁶⁵² BORSY J. 2003. 199.

csatornát már ekkor kialakították, szemben a mindenki által használt szakirodalom, azaz Ihrig Dénes *A magyar vízszabályozás története* című művében szereplő 1892-es adattal. Ekkorra lezajlik az erdők fajspecifikus homogénné válása is.

Ezen száz év meghatározó a táj átalakulása szempontjából: az uradalom és a jobbágyok gazdálkodásukat kiterjesztik a terület egészére az összes tájelemet átalakítva saját igényeik szerint, így az egész terület kultúrtájja válik. A táj képe is megváltozik: az erdők aránya egyre csökken – egyes falvak határából el is tűnik a 18-19. század fordulóján –, míg a mezőgazdasági művelés alá vont területek aránya nő, melyeken a korábbi változatosság helyett mindenhol a háromnyomású gazdálkodás válik általánossá.

A környezetátalakító tevékenység mértéke grafikonon is ábrázolható új értékelési módszerem segítségével. Számításom metódusa a következő. A Felső-kerületben az első adatokat szolgáltató 1782-es felmérés összterületadatait vettem kiindulópontnak. A következő 1802-05-ös felmérés adatait összevettem ezzel és megvizsgáltam, hogy az egyes tájelemek – erdő, szántó, rét, legelő, szőlő, egyéb – területe az eltelt két évtized alatt hány százalékkal növekedett vagy csökkent. Ezt elosztottam kettővel, mivel a változások kétszer jelennek meg, egyszer a növekedés, máskor a csökkenés oldalán. Az így kapott százalékértéket jeleztem az 1802-05-ös időpontnál a függvény y tengelyén. A grafikon következő szakaszán ugyanezen metódus alapján végeztem el az uradalom környezetátalakító tevékenységének mértékére vonatkozó számítást 1802-05 és 1828, a következő felmérés időpontja között. Az Alsó-kerületben ugyanezt a vizsgálatot végeztem el a kerület két, 1795-ös és 1828-as felmérésének területadatai alapján. A birtok egészére vonatkozó környezetátalakítás mértékét úgy számoltam ki, hogy a birtok összterületére vonatkozóan alkalmaztam a fenti metódust, az 1782-es felső-kerületi és az 1795-ös alsó-kerületi adatokat egy, a 18. század végét jellemző adatsorba rendezve és az 1828-as, az uradalom egészére vonatkozó felmérés adataival összevetve. Sajnos a következő, a birtokelkülönözés időszakában készült felmérés adathiányos, így ebből ilyen jellegű megállapítások már nem vonhatóak le (45. ábra).

45. ábra. A környezetátalakító tevékenység mértéke (%) a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán⁶⁵³

III. 1830-as évek – 1848:

Ezt az időszakot tekinthetjük a feudális gazdálkodás virágkorának: ekkorra már a Pécsi Papnevelő Intézet birtoka egésze kultúrtáj, melynek minden elemét az emberi igényeknek és a természeti erőforrások lehetőségeinek megfelelően használják. Az erdőirtás folytatódik, egyre több intenzív gazdálkodási teret létrehozva.

IV. 1848 – 1860-as évek:

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás és annak gazdasági következményei alapvetően más gazdálkodási viszonyokat teremtettek, amelyek jelentős tájatalakítást eredményeztek. A birtokelkülönözés miatt ismét nagymértékű erdőirtásokba kezdtek, melyek következtében a korábbi erdők más tájalelemeknek – főleg legelőknak, kisebbrészt szántóknak – adták át helyüket. Új tájalemként jelent meg a majorság a korábban szétszórtaan elhelyezkedő uradalmi birtokelemek koncentrációjával, valamint gazdasági és lakóépületek együttesével. Ez intenzívebb gazdálkodást is eredményezett a vetésforgó és a gépesítés megjelenésével.

⁶⁵³ Az 1855-68-as felmérések adathiányosak, ezért a grafikonon nem ábrázolhatóak.

A.3. A korabeli törvények befolyása a tájhasználatra és a tájátalakulásra

1767. évi Urbárium: Hatására kötelezővé vált a háromnyomásos gazdálkodás a jobbágyok földjein. Az erdőkben megtiltotta a makktermő és gyümölcsfák kivágását és szabályozta az erdőhasználatot, amely előidézte az erdők fajspecifikus homogénné válását.

1807. évi XXI. tc.: Szabályozta a fakitermelés módját, a jobbágyok faizási jogát, a károkozók büntetését és az erdei legeltetést. Elrendelte továbbá, hogy az erdőkre vonatkozóan fakitermelési rendszert dolgozzanak ki. Ennek értelmében 1810-ben az uradalom kidolgoztatja első erdőgazdálkodási tervét és Orfűn tervszerű erdőgazdálkodásba kezd, így a korábbi szálaló gazdálkodás helyett vágásforgót hoz létre.

1836. évi VI. tc. (II. Úrbéri törvény): Megengedte az addig közösen használt legelők elkülönítését. A törvény értelmében a birtok területén három község kérte ezt, de mivel az uradalom a jobbágyoknak ezt nem tudta tiszta legelőben kiadni, ezért nagymértékű erdőirtásba kezdett. Készülve arra, hogy több község is kérni fogja ezt a jövőben, ezért minden község területén rendszeres erdőirtásba kezdett.

1848. évi IX. tc., X. tc. és XIII. tc. (Jobbágyfelszabadítás): A korábbi feudális gazdálkodás helyett kapitalista gazdálkodási viszonyokat hoz létre, eltörli az úrbéri szolgáltatásokat és a papi dézsmát.

1853. Úrbéri pátens: A jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehajtása következtében megtörténik a birtokelkülönítés. Ennek következtében kötelező lesz a legelőelkülönítés és ennek végrehajtása miatt újabb nagyarányú erdőirtások következnek be, valamint kialakul a korszerű majorsági gazdálkodás

B. Az emberi tevékenység, vagyis a gazdálkodás és tájhasználat hatására bekövetkező földrajzi környezeti változás

B.1. A korábbi természeti táj kultúrtájává válásának mértéke az uradalmi gazdálkodás tájformáló-környezetalakító tevékenysége hatására

„Kultúrtáj: Az ember tudatos alkotó tevékenységének jegyeit (építményeit, tárgyait) feltüntető természeti táj.” – írja a Földrajzi Fogalmak Kiszótára.⁶⁵⁴ Véleményem szerint azonban kultúrtájnak kell tekintenünk minden olyan tájat, amely az emberi tevékenység

⁶⁵⁴ LEHMANN A. -VUICS T. 1992. 106.

hatására alapvető módon megváltozik. Vizsgált korszakunkban azt láthatjuk, hogy az ember a táj minden egyes elemét használta, a számára kártékonynak ítélt növényeket kiirtotta, a hasznosnak ítéltet pedig gondozta, szaporította, illetve a számára nem megfelelő vízfolyásokat átalakította. Ezt láthatjuk minden egyes tájelem esetében, ezért kutatásunk legfontosabb eredménye, hogy a 18-19. századi gazdálkodás esetében át kell értelmeznünk az egyes tájelemek eddigi természeti, félkultúr- és kultúrtáj osztályozását.

Azon tájelemek, amelyek esetében az uradalom és a jobbágyok belterjes mezőgazdasági termelést folytattak – a kertek, a szőlők, a szántóföldek –, illetve antropogén jellegűek voltak – települések, bányák, sáncok – természetesen kultúrtájnak tekinthetők.

Félkultúrtájnak tekinthetjük a legelőket, mivel azokba a legeltetésen kívül más formában nem avatkozott be az ember és a természetes vegetáció kialakulását nem befolyásolta, de létrejöttek az emberi tevékenységnek köszönhető és az ember folyamatosan használta őket.

Az általában félkultúr tájelemként jellemzett rétek esetében azonban kutatási eredményeimből kiderül, hogy ezeket valódi kultúrtájnak tekinthetjük, ugyanis ezen tájelemet az uradalom rendkívül intenzíven művelte: sáncokkal bekerítette, vetette, boronálta, trágyázta, öntözte és területéről a felesleges vizet elvezette.

A látszólag természeti tájnak tekinthető erdők esetében is azt láthatjuk, hogy vizsgált időszakunkban az erdészeti szabályozások és az erdőgazdálkodás hatására – igaz, a többi tájelemmel ellentétben nagyon hosszú folyamatként, több évtized alatt – lezajlott a korábban természeti tájnak tekinthető, őserdő jellegű erdők antropogén átalakítása. Ennek eredményeként, a tudatos emberi tevékenység hatására korszakunk végére már a legtöbb erdő fajspecifikusan, sőt sok helyen kor szempontjából is homogénné vált, s ezáltal az erdőket korszakunk végére már kultúrtájnak tekinthetjük.

A 19. század elején a népességnövekedés, a gazdasági fejlődés és a mind intenzívebbé váló gazdálkodás következtében igényként merült fel mind az uradalom, mind a jobbágyság részéről, hogy a vízfolyásokat szabályozzák, a vizenyős területeket, mocsarakat lecsapolják, szárazabb időszakban a réteket öntözzék, így jutva további megművelhető területhez. A vízügyi munkálatokkal – a vízelvezető, lecsapoló, öntözőárkok kiépítésével és a vízfolyások szabályozásával – a táj természetes vízrajza megváltozott, a korábbi természetes tájelemként jellemezhető vizek, vizes élőhelyek hasonlóképpen kultúrtáji jelleget kaptak.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a korabeli uradalmi gazdálkodás komplex módon és döntő mértékben avatkozott be a korábbi természeti tájba. Azt minden tájelem esetében megváltoztatta, így azok – a félkultúr jellegű legelő kivételével – kultúrtájja váltak. Ezáltal

bebizonyosodott, hogy ebben a korszakban vált a természeti környezet kultúrtájjá a vizsgált terület egészen, mely alapjaiban határozza meg a mai földrajzi környezetet is.

B.2. Arányeltolódások az egyes tájelemek között

Vizsgált időszakunk alatt az egyes tájelemek területének és arányának nagymértékű változását figyelhetjük meg a birtok mindkét kerületében (6., 7., 8. melléklet). Az 1733-as leírásból láthatjuk, hogy a 18. század első felében még az egész területen az erdők voltak túlsúlyban. Azonban az uradalmi és jobbágyi gazdálkodás megindulásával ezen tájelem területe és aránya folyamatos csökkenésnek indult. A 18. század végén még az összterület 42,5 %-át borította erdő, de ez már csak a Felső-kerületben jelentett többségi arányt, az Alsóban már csak a terület mintegy egynegyede volt erdő. Az elkövetkező évtizedekben tovább folytatódott az erdők irtása mezőgazdasági jellegű területeknek adva át helyét – párhuzamosan a sertés- és juhtartás jellegének megváltozásával, vagyis a makkoltatás és erdei legeltetés jelentőségének visszaszorulásával, melynek okát mindkét esetben a fajtaváltásban kell keresnünk. 1828-ban már csak az összterület 33%-át borította erdő, s ekkorra már a Felső-kerületben is aránya kevesebb mint felére, 37 %-ra csökkent. Vizsgált időszakunk végére, az 1850-60-as évekre már csak a birtok területének egynegyedét borította erdő, leginkább a Mecsek-háton megmaradva.

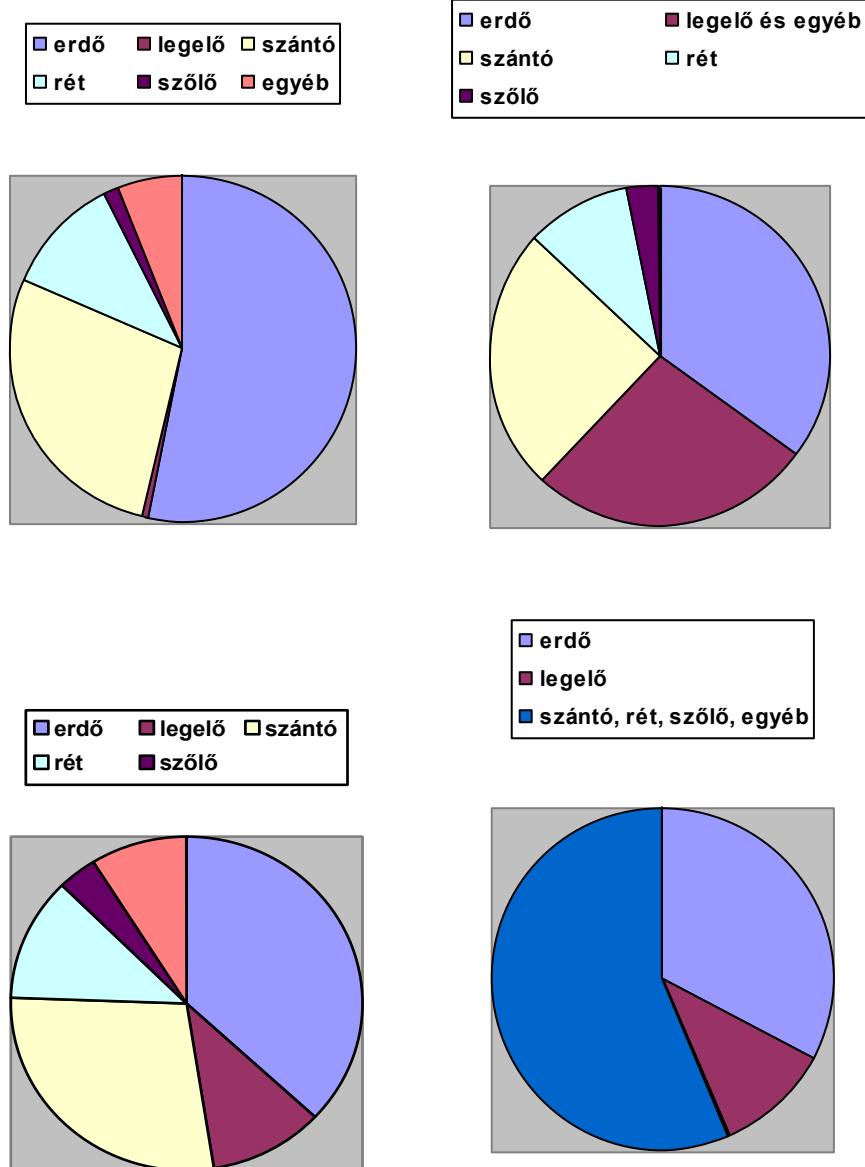
A mezőgazdasági művelés alá vont területek közül a szántóföldek területe alapvetően stagnált, 30-40 % között mozgott, sőt, csekély csökkenést is megfigyelhetünk a népességnövekedés ellenére. Ennek okát egyrészt az intenzívebbé és így eredményesebbé váló földművelésben kell látnunk, másrészt pedig a gyapjúkonjunktúra hatására az állattartás jelentőségének növekedésében. Ezzel párhuzamosan a legelők ugrásszerű növekedést mutatnak – különösen a 19. század elején a Felső-kerületben –, ennek okát az erdőirtásokkal párhuzamosan az erdei legeltetés visszaszorulásában láthatjuk. Igaz, a takarmányt biztosító rétek területe és aránya csak kis mértékben növekedett, de fentebb láttuk, hogy az uradalom olyan kimagaslóan intenzív rétgazdálkodást folytatott, hogy a rétterületek növelése nélkül is el tudta látni takarmánnyal a növekvő állatállományt.

Az intenzív művelésű tájelemek közül a legjelentősebbnek a szőlők számítottak, amelyek területe és aránya szintén növekedést mutat. Ez a 18. század legvégén a Felső-kerületben volt kiugróan magas, ahol az új falvak létrejöttével a szőlőterületek mintegy megkétszereződtek, de az Alsó-kerületben is növekedést tapasztalhatunk, mivel az itteni

szőlőkből különösen jó minőségű bor készült, mely iránt jelentős kereslet mutatkozott (46., 47., 48. ábra, 3., 4., 5., táblázat).

Tájelem	1782		1802-1805		1828		1855-1868	
	Terület	%	Terület	%	Terület	%	Terület	%
Erdő	8162,37	53	6807,25	35	6186,62	37	5506,63	32
Szántó	4284,87	28	4989,5	25	4760,5	28	–	–
Rét	1658,91	11	1951,21	10	2106,14	12	–	–
Szőlő	281,22	1,5	610,84	3	596,35	3,5	–	–
Legelő	47	0,5	5231,13 ⁶⁵⁵	27	1783	10,5	1917,28	11
Egyéb	917,37	6			1460,09	9		
Összes	15351,75	100	19589,93	100	16892,7	100	17401,65	100

3. táblázat. A Felső-kerület tájlemeleinek változásai

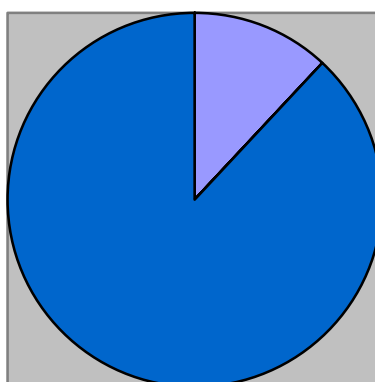
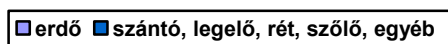
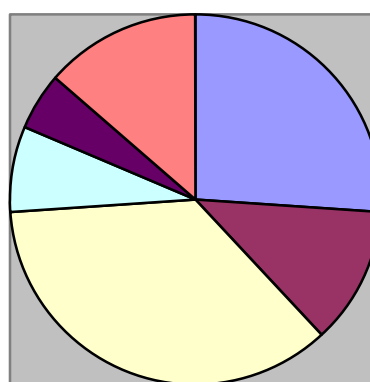
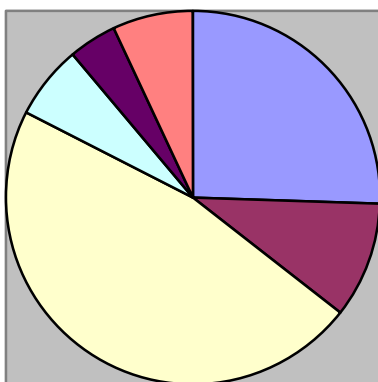
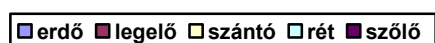
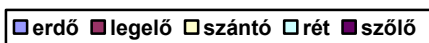

46. ábra. Az 1782-es, 1802-1805-ös, 1828-as és 1855-1868-as állapotok a Felső-kerületben

⁶⁵⁵ Az 1802-1805-ös felméréskor a legelőterületeket nem tüntették fel külön, hanem a művelésen kívüli területekkel együtt szerepelnek (pl. utak, árkok, víz által tönkretett területek stb.).

Tájelem	1790-1797		1828		1855-1868	
	Terület	% ⁶⁵⁶	Terület	%	Terület	%
Erdő	2435,5	25,5	2319,4	26	1078,68	12
Szántó	4525	47	3274,49	36	–	–
Rét	610,81	6,5	675,54	7,5	–	–
Legelő	990,5	10	1057,9	12	–	–
Szőlő	404,25	4	456,14	5	–	–
Egyéb	639,61	7	1210,33	13,5	–	–
Összes	9605,67	100	8993,8	100	9104,4	100

4. táblázat. Az Alsó-kerület tájelemeinek változásai

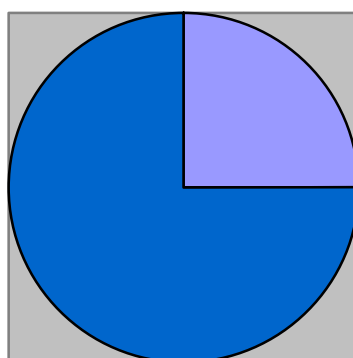
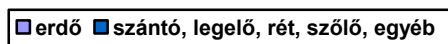
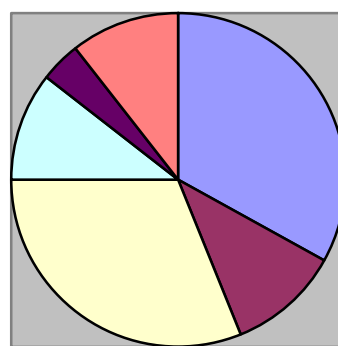
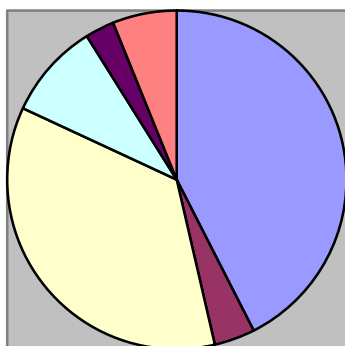
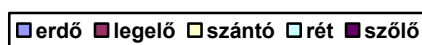
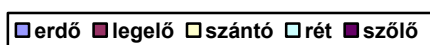

47. ábra. 1790-1797-es, 1828-as és 1855-1868-as állapotok az Alsó-kerületben

⁶⁵⁶ A korabeli felmérések pontatlanságai miatt a százalékos eredményeket kerekítve tüntettem fel.

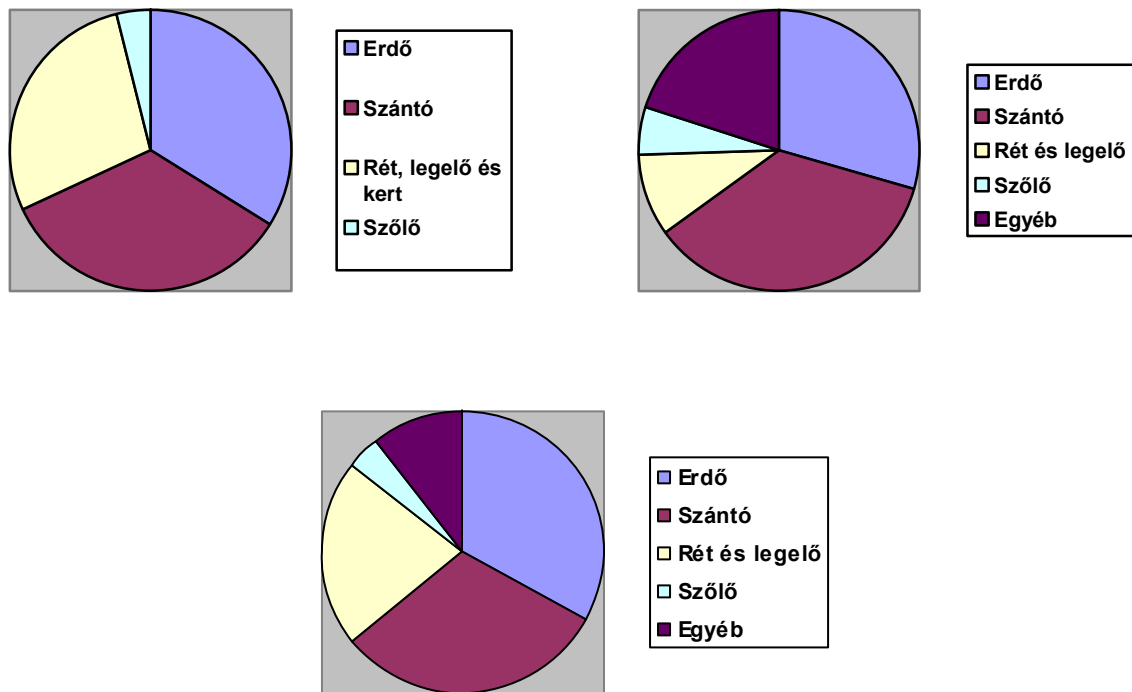
Tájelem	18. sz. vége		1828		1855-1868	
	Terület	%	Terület	%	Terület	%
Erdő	10597,87	42,5	8506,02	33	6709,42	25
Szántó	8809,87	35,5	8034,99	31	–	–
Rét	2269,72	9	2781,68	10,5	–	–
Legelő	1037,5	4	2840,9	11	–	–
Szőlő	685,47	3	1052,49	4	–	–
Egyéb	1556,98	6	2670,42	10,5	–	–
Összes	24957,41	100	25886,5	100	26506,05	100

5. táblázat. A tájelemek változása a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán

48. ábra. A 18. század végi, 1828-as és 1855-1868-as állapotok a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán

Összehasonlítva az országos állapotokkal, a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán hasonló arányokat láthatunk. Azonban Baranya vármegye viszonyaihoz képest jelentős eltéréseket tapasztalhatunk: a birtok területén a szántók aránya 4,5 %-kal kevesebb, viszont az erdők aránya 3,5 %-kal, a réteké és legelőké pedig 12 %-kal magasabb volt, mint a vármegyei átlag (49. ábra). Ennek okát abban kell látnunk, hogy a birtok területének a többsége, mintegy háromötöde a Mecsek-háton terült el, ahol – mint láttuk – az uradalom alkalmazkodva a természeti környezethez elsősorban erdő- és rétgazdálkodást, illetve állattenyésztést folytatott, szemben a többségében domb- és síkvidéki jellegű vármegyével, ahol ebből adódóan inkább a szántóföldi gazdálkodáson és a növénytermesztésen volt a fő hangsúly.

49. ábra. Az egyes tájelemek aránya Magyarországon Horvátországgal együtt,⁶⁵⁷ Baranya vármegyében⁶⁵⁸ és a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1830 körül

⁶⁵⁷ BENDA GY. 1973. 100. Magyarország és Horvátország mezőgazdaságilag hasznosított földjének művelési ágak szerinti megoszlása.

⁶⁵⁸ LOVÁSZ Gy. 1977. 296.

VIII. A kutatási eredmények hasznosíthatósága és további kutatási irányok

A vizsgált időszak tájhasznosításának alkalmazásával napjainkban, a táj adottságait megismerve és kihasználva az emberi tevékenység kíméletesebbé válhat környezetében, mely mindkettő előnyére válik. A történeti földrajzi kutatásokban a 18. századra vonatkozóan legáltalánosabban használt, de jóval kevésbé részletes katonai térképek is „feltölthetőek” a kutatás során feltárt pontosabb adatokkal, valamint ezen helyi adatok más történeti földrajzi és tájökölógiai kutatásokban is felhasználhatóak.

Kutatásunk térben és időben egyaránt kiterjeszhető. Térben érdemes lenne vizsgálat alá venni a másik két káptalani irányítás alá tartozó pécsi egyházi uradalom, a Káptalani és a Székesegyházi uradalom tájatalakító tevékenységét, annál is inkább, mert ezek birtokainak egy része egy egészen más földrajzi adottságú területen, a Dráva mentén helyezkedett el. Időben kutatásunkat eredményes lenne kiterjeszteni egészen 1945-ig, az egyházi birtokok államosításáig és megvizsgálni, hogy a kapitalista gazdasági viszonyok között milyen tájatalakító tevékenységet folytatott az uradalom.

IX. Köszönetnyilvánítás

Köszönöm konzulensem, Dr. habil Nagyvárad László a disszertáció elkészítésében nyújtott segítségét és Dr. Majdáné Dr. Mohos Mária értékes tanácsait. Köszönöm továbbá Dr. Pirkhoffer Ervin baráti támogatását, valamint Borsy Judit és Nagy Imre Gábor, a Baranya Megyei Levéltár munkatársainak a források összegyűjtésében nyújtott önzetlen segítségét. Külön szeretném megköszönni kedves családom kitartó türelmét.

X. Rövidítések

BML = Baranya Megyei Levéltár

PPL = Pécsi Püspöki Levéltár

PKGYJKV = Pécsi Káptalani Gyűlési jegyzőkönyv

PKL KGLT = Pécsi Káptalani Levéltár, Káptalani Gazdasági Levéltár

PKL MGLT = Pécsi Káptalani Levéltár, Magánlevéltár

PKL Sem = Pécsi Káptalani Levéltár, A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának levéltára

PKL Sze = Pécsi Káptalani Levéltár, A Pécsi Székesegyházi uradalom levéltára

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

XI. Bibliográfia

A Dunántúl településtörténete 1-9. PAB-VEAB Értesítő, 1976-1992.

ANDRÁSFALVY B. - VARGYAS G. 2009: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében.* L'Harmattan - PTE Néprajz Kulturális Antropológia Tanszék, Bp. – Pécs, 346 p.

ANDRÁSFALVY B. 1957: *A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai.* In: Néprajzi Értesítő 1957. pp. 49–69.

ANDRÁSFALVY B. 1975: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből 7.* Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd. 480 p.

Az esztergomi 1899a: *Az esztergomi főkáptalan birtokainak és az azokon dívó gazdasági rendszereknek leírása.* Esztergom. 101 p.

Az esztergomi 1899b: *Az esztergomi papnövelde birtokainak és az azokon dívó gazdálkodási rendszereknek leírása.* Esztergom. 36 p.

BAK B. 2003: *Magyarország történeti topográfija.* História – MTA Történettudományi Intézete, Bp. 149 p.

BARTHA D. 2001: *Veszélyeztetett erdőtársulások Magyarországon.* WWF füzetek 18. WWF Magyarország, Bp. 31 p.

BARTHA D. 2003: *Történelmi erdőhasználatok Magyarországon.* In: Magyar Tudomány 12. 1566 p.

BEHRINGER, W. 2010: *A klíma kultúrtörténete.* Corvina, Bp. 343 p.

BEKE M. 1986: *Térképek és más források kapcsolata a településtörténet szemszögéből nézve. A Dunántúl településtörténete (XI-XIX. sz.).* MTA Veszprémi és Pécsi Bizottságainak konferenciája VI. Veszprém. pp. 193-202.

BELUSZKY P. 1999: *Magyarország településföldrajza.* Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 584 p.

BELUSZKY P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza.* Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 274 p.

BELUSZKY P. 2005: *Magyarország történeti földrajza I.* Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 462 p.

BELUSZKY P. 2008: *Magyarország történeti földrajza II.* Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 436 p.

BENDA GY. 1973: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez.* KSH, Bp. 457 p.

BENDA GY. – SZEKERES A. 2002: *Tér és történelem.* L'Harmattan – Atelier, Bp. 220 p.

BERECZKI M. 1877: *Gyümölcsészeti vázlatok. I-IV.* Arad. 508 p., 517 p., 549 p., 539 p.

- BOROS L. 2000: *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. 304 p.
- BORSY J. 2003: *A pécsi egyházmegye birtoka 1703 és 1736 között*. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 13*. Pécs Története Alapítvány, Pécs. pp. 191-200.
- BULLA B. – MENDÖL T. 1992: *A Kárpát-medence földrajza*. Lucidus, Bp. 420 p.
- CZIGÁNY SZ. - FÁBIÁN SZ. Á. - PIRKHOFFER E. - VARGA G. 2011: *Villámárvizek: a kisvízfolyások hirtelen áradásának problémái*. In: SCHWEITZER F. (szerk.) *Katasztrófák tanulságai: stratégiai jellegű természetföldrajzi kutatások*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp. pp. 155-163.
- CZIGÁNY SZ. - GYENIZSE P. - NAGYVÁRADI L. - BALASSA B. – BÖTÖS T. -BUGYA T. - PIRKHOFFER E. - LÓCZY D. - GERESDI I. 2010: *Villámárvíz, mint természeti veszélyforrás a Dél-Dunántúlon*. In: *Földrajzi Közlemények 134 (3)* pp. 281-298.
- CZIGÁNY SZ. - GYENIZSE P. - NAGYVÁRADI L. - SZEBÉNYI A. - BALASSA B. - BUGYA T. - PIRKHOFFER E. 2001: *A Bátaszék területén fekvő puszták történeti földrajza*. In: *Dimenziók térben és időben. Tanulmánykötet a 60 éves Rudl József tiszteletére*. Pécs. p. 212.
- CZIGÁNY SZ. - LOVÁSZ Gy. 1999: *Újabb adatok a Pécsi-medence kialakulásához*. In: FÁBIÁN SZ. - TÓTH J. (szerk.): *Geokronológia és domborzatfejlődés. Tiszteletkötet Schweitzer Ferenc Professzor Úr 60. születésnapjára*. Pécs. pp. 31-42.
- CSOMA ZS. 1998: *Paraszti-uradalmi szőlőfajta ismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig*. In: *Ethnographia 1998*. pp. 505-548.
- DANKÓ I. 1967: *A magyarhertelendi női fazekasság*. In: *Janus Pannonius Múzeum Értesítője 1967*. pp. 123-133.
- DÁVID J. 2000: *A Dennai és a Vitorági erdő története 1879-től az államosításig*. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei 14*. pp. 275-284.
- DÓKA K. 1991: *Az Esztergomi Érseki tartomány térképeinek Katalógusa. A Pécsi Egyházmegye térképei*. Bp. 280 p.
- DÓKA K. 1992: *Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban*. MOL, Bp. 272 p.
- DÓKA K. 1994-1995: *Egyházi nagybirtok a Hegyháton*. In: *Baranya 1994-1995*. pp. 45-74.
- DÓKA K. 1997: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19. században*. METEM, Bp. 463 p.
- DÖVÉNYI Z. - SCHWEITZER F (szerk.) 2004: *Táj és környezet. Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp. 377 p.
- DÖVÉNYI Z. 2006: *Adalékok a kultúrtáj és a népesedés kapcsolatához Magyarországon. In: A népességtől a természeti erőforrásokig. Tiszteletkötet Rétvári László 70. születésnapjára*. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron. pp. 47-54.

- DÖVÉNYI Z. 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp. 876 p.
- DÖVÉNYI Z. 2011: *Az árvíz és a táji identitás néhány összefüggése a Beregi-síkon*. In: *Geográfiai folyamatok térben és időben: tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 179-184.
- DREXLER D. 2010: *Táj és tájértelmezés*. Akadémiai Kiadó, Bp. 224 p.
- FARAGÓ T. 1984: *Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség*. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok 6*. Bp. 38 p.
- FEDELES T. 2009: *A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása*. In: *A Pécsi Egyházmegye története I*. Fény Kft, Pécs. pp. 421-464.
- FELHŐ I. 1970: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl*. Magyar Országos Levéltár - Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 529 p.
- FÉNYES E.: *Magyarország geographiai szótára*. Arcanum DVD VI.
- FODOR F. 1952-1954: *A magyar térképírás*. Honvéd Térképészeti Intézet. Bp. 176 p.
- FODOR F. 2006: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI, Budapest. 820 p.
- FORINTOS V. - WILHELM Z. 1998: *Történeti és természetföldrajzi adatok Bába fejlődésének elemzéséhez*. In: *Földrajzi Értesítő 47(2)* pp. 157-172.
- FRISCSY Á. 1979: *A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban*. In: *Baranyai Helytörténetírás 1978*. pp. 159 - 204.
- FRISNYÁK S. 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 213 p.
- FRISNYÁK S. 1995: *Tájak és tevékenységi formák*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Miskolc-Nyíregyháza. 287 p.
- FRISNYÁK S. 1996: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Tud. Test. - Bessenyei Tk. F. Nyíregyháza. 388 p.
- FRISNYÁK S. 2001: *A kultúrtáj kialakulása és terjedése az Alföldön*. In: *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Szeged. geography.hu/mfk2001/cikkek/Frisnyak.pdf
- FRISNYÁK S. 2002: *A történeti földrajz alapjai*. In: TÓTH J. 2002: *Általános társadalomföldrajz II*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. pp. 9-20.
- FRISNYÁK S. 2007: *A Hernád-völgy történeti földrajza*. In: *Földrajzi Értesítő 56(1-2)* pp. 51-68.
- FRISNYÁK S. 2009: *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai 895-1920*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. 248 p.

- FÜLEKY GY. (szerk.) 1997: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 455 p.
- FÜLÖP É. M. 1995: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1849-1949)*. METEM. Bp. 252 p.
- FÜLÖP É. M. 1996: *Az uradalomtörténeti monográfiák historiográfiája a magyar történetírásban*. http://old.vmmk.hu/hksz/konf19942002/WWW/1996_tata/0014.htm
- FÜR L. 1969: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914*. Mezőgazdasági Múzeum, Bp. 366 p.
- FÜZES E. 1956: *Adatok a mecseki megosztott településekhez*. In: Janus Pannonius Múzeum Értesítője 1956. pp. 82-103.
- FÜZES E. 1967: *A kender termesztése és feldolgozása Kovácsszénáján és Husztóton*. In: Janus Pannonius Múzeum Értesítője 1967. pp. 70-89.
- GAÁL L. 1966: *A magyar állattenyésztés múltja*. Akadémiai Kiadó, Bp. 541 p.
- GAÁL L. 1978: *A magyar növénytermesztés múltja*. Akadémiai Kiadó, Bp. 637 p.
- GERENDÁS E. 1934: *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a 18. század második felében*. Bp. 175 p.
- GYENIZSE P - ELEKES T. - NAGYVÁRADI L. - PIRKHOFFER E. 2008: *A tájhasználat-változás értékelése a Zselicben, az Árpád-kortól a XX. század végéig*. In: Földrajzi Közlemények 132(3) pp. 83-88.
- GYENIZSE P - ELEKES T. - NAGYVÁRADI L. - PIRKHOFFER E. 2008: *Pécs alaprajzi fejlődését befolyásoló természetföldrajzi adottságok térinformatikai vizsgálata*. In: Területfejlesztés és Innováció 2(1) pp. 21-34.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J. 2011: *A magyar településrendszer*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 192 p.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. 1996: *A természeti környezet hatása a településalaprajzokra Baranya megye déli részén*. In: Földrajzi Értesítő XLV:(3-4.) pp. 205-219.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. 2009: *Pleisztocén és holocén képződmények, illetve geomorfológiai folyamatok szerepe a Délkelet-dunántúli települések fejlődésében*. – In: FÁBIÁN SZ. (szerk.): *100 éves a jégkorszak. A jégkorszaki klímaváltozások kutatása Penck-Brücknertől napjainkig (1909-2009)*. Pécsi Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, Pécs. p. 53.
- GYENIZSE P. - RONCZYK L. - BALASSA B. 2009: *A helyi energiák hatása a Mecsek és a Villányi-hg. közötti alacsony dombság településeinek életére*. In: *A Kárpát-medence és etnikumai. Tanulmánykötet Pozsár Vilmos tiszteletére*. PTE TTK Földtudományok Doktori

Iskola, Pécs. pp. 79-93.

GYENIZSE P. – VASS P. 1998: *A természeti környezet szerepe a Nyugat-Mecsek településeinek kialakulásában és fejlődésében.* Földrajzi Értesítő XLVII(2.) pp. 131-148.

GYENIZSE P. 2000: *A természeti adottságok szerepe néhány dél-baranyai település kialakulásában és fejlődésében.* In: *Területfejlesztés - regionális kutatások: Tiszteletkötet Tóth József professzor úr 60. születésnapjára.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs. pp. 93-101.

GYENIZSE P. 2004: *Felszíni és felszínalatti vizek által befolyásolt dél-dunántúli településalaprajzok vizsgálata.* In: *A táj változásai a Kárpát-medencében, 'Víz a tájban': Táj történeti tudományos Konferencia kötete.* Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 19-23.

GYENIZSE P. 2006: *A természeti környezet hatása a Dráva-völgy településsűrűségére.* In: *A táj változásai a Kárpát-medencében.* Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 71-77.

GYENIZSE P. 2009: *Tájhasználat és településfejlődés az Ormánságban a XVIII-XX. században.* In: *A Kárpát-medence környezetgazdálkodása: az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai. Dolgozatok Prof. dr. Marosi Sándor akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság tiszteletbeli elnöke 80. születésnapjára.* Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete - Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza - Szerencs. pp. 171-181.

GYENIZSE P. 2010: *A természeti adottságok szerepe a délkelet-dunántúli települések fejlődésében.* PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 348 p.

GYŐRI R. 2000: *Vadvízországtól a fockgazdálkodásig.* In: *Korall 1 (2000).* <http://www.korall.org/hu/node/1694>

GYURICZA L. – BOGNÁR A. 2011: *Tájhasználat-változás a 19. és 20. századi folyószabályozásokat követően a Tolnai-Sárvíz és Göcsej példáján.* In: *VII. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia 1-2.* Ábel Kiadó, Kolozsvár. pp. 448-452.

GYURICZA L. - BAZSIKA E. - MAJDÁNNÉ MOHOS M. 2011: *Hetés táj átalakulásainak társadalom- és nyelvöldrajzi aspektusai.* In: *A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és táj átalakulás a 18-20. században.* Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 20-26.

GYURICZA L. 2000: *A tájhasznosítás története és mai helyzete a magyar - szlovén államhatár mentén.* In: *Táj kutatási irányzatok Magyarországon.* MTA Filozófiai Kutatóintézet, Bp. pp. 55-75.

- HAAS M. 1845: *Baranya: Emlékirat, mellyel a' Pécssett MDCCCXLV. aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik nagykéri Scitovszky János, pécsi püspök, cs. k. valóságos benső titkos tanácsnok, a' szépművészetek, bölcsészet és hittudományok' tanára, a' kir. magyar természettudományi, római t. arcadiai társulat' tagja, a' m. orvosok és természetvizsgálók' VI nagy gyűlésének elnöke.* Pécs. 350 p.
- HERVAI A. - LÓCZY D. 2009: *A Mohácsi-sziget tájhasználatának történeti megközelítésben.* In: SZABÓ-KOVÁCS B. - TÓTH J. - WILHELM Z. (szerk.): *Környezetünk természeti-társadalmi dimenziói: Tanulmánykötet Fodor István tiszteletére.* Publikon Kiadó, Pécs. pp. 51-60.
- HOFER T. 1955: *Déldunántúl településformáinak történetéhez.* In: *Ethnographia* 1955. pp. 125-186.
- HONVÁRI J. 2003: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Aula Kiadó, Bp. 682 p.
- HORVÁTH I. 2005: *A Pécsi Szeminárium évtrendje a 18. század közepén.* In: *Pécsi Szemle* 2005/nyár. pp. 12–17.
- HORVÁTH I. 2006: *A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának szervezete és működése (1830-1848).* In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 18. Pécs Története Alapítvány, Pécs. pp. 77-95.
- HORVÁTH I. 2010: *Mikoviny Sámuel egy elfeledett térképe.* In: *Geodézia és Kartográfia* 2010/10. pp. 22-26.
- HORVÁTH I. 2011: *Adatok a Pécsi Papnevelő Intézet uradalma 18. századi működéséhez.* In: *Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században.* Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, Pécs. pp. 185 - 197.
- HRENKÓ P. 1978: *Térképi díszítőrajzok, szakmatörténeti adalékok.* In: *Geodézia és Kartográfia* 1978, pp. 441-451.
- HRENKÓ P. 1981: *Adalékok a magyarországi térképészet történetéből.* In: *Geodézia és Kartográfia* 1981, pp. 281-288.
- IHRIG D. 1973: *A magyar vízszabályozás története.* Országos Vízügyi Hivatal, Bp. 398 p.
- ILYÉS Z. – KEMÉNYFI R. (szerk.) 2001: *A táj megértése felé.* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék - Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, Debrecen – Eger. 295 p.
- ILYÉS Z. 2001: *Történeti földrajz – tájvédelem – tájtervezés (Alkalmazott földrajzi megközelítés).* In: *Földrajzi Konferencia,* Szeged. pp. 1-25.
- ILYÉS Z. 2007: *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben.* Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, Eger. 190 p.
- JOÓ I. - RAUM F. 1990-1996: *A magyar földmérés és térképészet története.* Földmérési és Távérzékelési Intézet, Bp. 569 p.

- KÁLLAY I. 1980: *A magyarországi nagybirtokok kormányzata 1711-1848*. Bp. 337 p.
- KAPOSI Z. 2000: *Uradalmi gazdaság és társadalom a XVIII. és XIX. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata*. Dialóg Campus Budapest – Pécs. 285 p.
- KAPOSI Z. 2003: *Földbirtokosok és a kultúraközvetítés a Dél-Dunántúlon a 18-19. század fordulóján*. In: *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19-20. században*. Pro Pannonia, Pécs. pp. 45-74.
- KAPOSI Z. 2007: *Pécs mezőgazdasági rendszere a dualizmus időszakában*. In: *A Pécs gazdasága és társadalma a 18-20. században és a Pécs évszázadai című 2005. évi konferenciák válogatott előadásai*. Pécs Története Alapítvány, Pécs. pp. 101-126.
- KAPOSI Z. 2010: *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 431 p.
- KAPOSI Z. 2011: *Az üzemtörténeti kutatások múltja és lehetséges eredményei*. Történelem tanítás. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/kaposi-zoltan-az-uzemtorteneti-kutatasok-multja-es-lehetseges-eredmenyei-02-04-03/>
- KAPOSI Z. 2012: *A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon*. In: *A tudomány és az oktatás vonzásában. Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére*. PTE FEEK-KTK, Pécs. pp. 52-86.
- KÁROLYI ZS. 1960: *A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Bp. 320 p.
- KÁZMÉR M. (szerk.) 2009: *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Hantken, Bp. 484 p.
- KELETI K. 1875: *Magyarország szőlészeti statistikája 1860-1873*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp.. 402. p.
- KEMÉNYFI R. 2002: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. In: *Ethnographia* 3-4. pp. 189-244.
- KERTÉSZ Á. 2003: *Tájökológia*. Holnap, Bp. 166 p.
- KISS G. 2009: *A szerzetesi intézmények gazdálkodása*. In: *A Pécsi Egyházmegye története I*. Fény Kft, Pécs. pp. 465-484.
- KOLOSSVÁRY Sz. (szerk.) 1975: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Akadémia Kiadó, Bp. 525 p.
- KOVACSICS J. 2001: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 18. Baranya megye*. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 387 p.
- KOVACSICS J. 2003: *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Mundus Kiadó, Bp. 750 p.

- L. GÁL É. 1988: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659-1766*. Akadémiai Kiadó, Bp. 248 p.
- LEHMANN A. – VUICS T. 1992: *Földrajzi fogalmak kisszótára*. Tankönyvkiadó, Bp. 209 p.
- LÓCZY, D. - SÜTŐ, L. 2100: *Human activity and geomorphology*. In: Gregory K. - Goudie A. S. (szerk.): *SAGE Handbook of Geomorphology*. Sage Publications, London. pp. 267-285.
- LÓCZY D. 2002: *Tájértékelés, földértékelés*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 307 p.
- LÓCZY D. 2006: *Az antropogén geomorfológia a környezetgazdálkodásban*. In: *Antropogén geomorfológia*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. pp. 31-46.
- LÓCZY D. 2007: *A lejtős felszínek geomorfológiai és földhasználati problémái*. In: *Dr. Peja Győző emlékkönyv: A Szerencsen 2007. november 16-án megtartott emlékkonferencia előadásai*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 79-92.
- LÓCZY D. 2008: *Geomorfológia II*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest - Pécs. pp. 395-431.
- LOVÁSZ GY. 1977: *Baranya megye természeti földrajza*. Baranya Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Osztályának Pedagógus Továbbképzési Intézete, Pécs. 384 p.
- MAROSI S. 1981: *Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények különböző nagyságú és adottságú hazai típusú területeken*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 119 p.
- MAROSI S. 1999: *A földrajzi tájkutatások összetettsége és alkalmazhatósága*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 20 p.
- MÁTÉ G. 2011: *Kistájak határán. A baranyai Völgyesség táji karakterének vázlatja*. In: *Társadalom-tradíció*. Pécsi Tudományegyetem Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs. pp. 27-38.
- MENDÖL T. 1963: *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Bp. 567 p.
- MOHOS M. 2008: *A Rábától a Muráig. A magyar-szlovén határtérség történeti földrajzi vizsgálata*. Savaria University Press, Szombathely. 141 p.
- MOHOS M. 2009: *Mediterrán elemek a pécsi szőlőkultúrában*. *Mediterrán világ* 11 (1.) pp. 235-238.
- MOHOS M. 2009: *Pécs szőlőhegyi szabályrendelet 1883-ban*. In: *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés: tudományos konferencia az EKF Földrajz Tanszék 60 éves jubileumához kapcsolódva*. Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék, Eger. pp. 216-223.
- MOHOS M. 2010: *A szőlőtermesztés szerepe Pécs fejlődésében a kezdetektől a 20. század első harmadáig*. In: *Tér - Talentum - Tanítványok I*. IDResearch Kft. – Publikon, Pécs. pp. 273-282.

- NAGY I. 1944: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában*. Hornyánszky, Bp. 175 p.
- NAGYVÁTHY J. 1821-1822: *Magyar Practicus Termesztő – Magyar Practicus Tenyésztető*. Pest. 234 p.
- NYIZSALOVSKY R. - LÓCZY D. 2008: *Tradicionális tájhasználat és terroir Tokaj-Hegyalján*. In: *Tájkutatás – tájökológia*. Meridián Alapítvány, Debrecen. pp. 111-116.
- OLÁH J. 1975: *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX.- XX. század fordulóján*. Akadémia Kiadó, Bp. 282 p.
- OROSZ I. - FÜR L. - ROMÁNY P. 1996: *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda, Bp. 806 p.
- ORTUTAY GY. (szerk.) 1977-1982: *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.) 2001: *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1170 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 1993: *A magyar állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Bp. 452 p.
- PAPP-VÁRY Á. – HRENKÓ P. 1989: *Magyarország régi térképeken*. Gondolat – Officina Nova, Bp. 254 p.
- PAPP-VÁRY Á. 2007: *Térképtudomány*. Kossuth Kiadó, Bp. 462 p.
- PÉCSI M. (szerk.) 1981: *A Dunántúli-dombság*. Akadémiai Kiadó, Bp. 704 p.
- PESTI J. (szerk.) 1982: *Baranya megye földrajzi nevei I*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. 1055 p.
- PETERCSÁK T. 1992: *Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában*. Debrecen, 239 p.
- PETHE F. 1809: *Pallérozott mezei gazdaság I-II*. Sopron. 776 p., 709 p.
- PONGRÁCZ P. 1967: *Régi malomépítészet*. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 248 p.
- POUNDS, N. J. G. 2003: *Európa történeti földrajza*. Osiris, Bp. 532 p.
- PRINZ GY. – CHOLNOKY J. – TELEKI P.- BARTUCZ L. 1991: *Magyar Földrajz I- IV*. Bp. 394 p., 442 p., 475 p., 509 p.
- R. VÁRKONYI Á. 1993: *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Orpheusz Könyvkiadó, Bp. 282 p.
- R. VÁRKONYI Á. 2003: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Osiris, Bp. 371 p.
- RÁCZ L. 1990: *A történeti korok éghajlatának reprodukálása levéltári források alapján*. In: *Léggör 35 (1)* pp. 17-21.

- RÁCZ L. 1991: *A tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolatáról*. In: *Aetas* 3-4. pp. 180-194.
- RÁCZ L. 1993: *A történeti ökológia másik arca. A természeti környezet hatása a társadalom változásaira*. In: *Magyar Tudomány* 38(11). pp. 1297-1303.
- RÁCZ L. 1995: *A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490-1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei*. *Történelmi Szemle* 35(4). pp. 487-507.
- RÁCZ L. 1999: *Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig*. In: *Magyar Tudomány* 44(9). pp. 1127-1139.
- RÁCZ L. 2000: *A Kárpát-medence éghajlatának hosszú távú változásai a 16. századtól napjainkig*. In: FRISNYÁK S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete. Nyíregyháza, pp. 25-34.
- RÁCZ L. 2001a: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. JGYF Kiadó, Szeged. 303 p.
- RÁCZ L. 2001b: *"...az esőzés miatt aratni nem lehetett..." Időjárási anomáliák az 1830-as években*. In: ÚJVÁRY Z. (szerk.): *Ezredforduló - századforduló - hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. pp. 367-379.
- RÁCZ, L. 2006: *Környezeti változások a kora újkori Magyarországon*. In: GYÖRI R. - HAJDÚ Z. (szerk.): *Kárpát-medence. Települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Bp. – Pécs. pp. 381-389.
- RÁCZ L. 2008/a: *Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon*. In: *Korall* 31. pp. 132-160.
- RÁCZ L. 2008/b: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. MTA Történettudományi Intézet, Bp. 261 p.
- RÉTHLY A. 1970: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp. 622 p.
- RÉTHLY A. 1998: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801-1900-ig*. OMSZ, Bp. 1369 p.
- RÚZSÁS L. 1964: *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848*. Akadémiai Kiadó, Bp. 254 p.
- RÚZSÁS L. 1983: *Mezőgazdaság*. In: *Magyarország története tíz kötetben 1790-1848*. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 324-371.

- SAROSÁ CZ GY. 1988: *Földesúr, robot, jobbágyterhek, jobbágysorsok a Pécs környéki bosnyákoknál*. In: Baranya helytörténetírás 1987/1988. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. pp. 373-384.
- SOMOGYI S. 2000: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp. 302 p.
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2003: *A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon*. In: SÜLI-ZAKAR I. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 471 p.
- SZABAD GY. 1957: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó, Bp. 592 p.
- SZABADFALVI J. 1970: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. 231 p.
- SZABÓ A. 1985: *A ceglédi vallásalapítványi uradalom gazdálkodása 1782-1867*. Kossuth Múzeum, Cegléd. 124 p.
- SZABÓ J. - DÁVID L. - LÓCZY D. 2010: *Anthropogenic Geomorphology: A Guide to Man-Made Landforms*. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg - New York. 297 p.
- SZABÓ L. 1968: *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX. században*. Szolnok. 167 p.
- SZEGEDI S. 2002: *A környezet és a társadalom kölcsönhatása a Kárpát-medencében a honfoglalástól a XX. századig*. Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Meteorológiai Tanszék, Debrecen. 70 p.
- SZUHAI M. 1998: *A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848-1918*. – In: GUNST P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadtól napjainkig*. Napvilág, Bp. 437 p.
- T. MÉREY K. 1962: *Somogy megye mezőgazdasága 1790-1848*. Somogy Megyei Tanács, Kaposvár. 120 p.
- T. MÉREY K. 1988: *Egy uradalom a régi és az új gazdálkodás határán*. In: Agrártörténeti Szemle, pp. 393-435.
- T. MÉREY K. 2007: *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*. Lomart, Pécs, 252 p.
- TAGÁNYI K. 1896: *Magyar erdészeti okmánytár I-III*. Bp. 735 p., 900 p., 789 p.,
- TÍMÁR L. 2003: *Történeti földrajz és társadalomtörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Bp. 641 p.
- TÓTH J. 2008: *Térszerkezeti, népesség- és településföldrajzi tanulmányok*. Imedias Kiadó, Pécs. 427 p.

- TÓTH J. 1998: *A társadalomföldrajz alapjai*. In: TÓTH J. – VUICS T. 1998: *Általános társadalomföldrajz I*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. pp. 15-44.
- TÓTH J. – VUICS T. (szerk.) 1998: *Általános társadalomföldrajz I*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 448 p.
- TÓTH J. (szerk.) 2002: *Általános társadalomföldrajz II*. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. 304 p.
- TÓTH J. - TRÓCSÁNYI A. 1997: *A magyarság kulturális földrajza*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 226 p.
- TÓTH J. - TRÓCSÁNYI A. 2002: *A magyarság kulturális földrajza II*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 361 p.
- TÓTH J. A. 1998: *A pannonhalmi gazdálkodása története a XVIII. század derekán*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 287. p.
- TÓTH T. 1977: *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 373 p.
- TÓTH T. 1978: *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Bp. 177 p.
- VARGA J. 1967: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái (1767-1849)*. Akadémiai Kiadó, Bp. 154 p.
- WELLMANN I. 1979: *A magyar mezőgazdaság a 18. században*. Bp. 194 p.
- WELLMANN I. 1989: *Mezőgazdaság*. In: *Magyarország története tíz kötetben 1686-1790*. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 507-626.
- WILHELM Z. 1997: *A környezetállapot hatása a településfejlődésre az Alsó-Duna-vidék néhány községében*. – In: *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 244-249.

XII.

Mellékletek

1. melléklet

Az erdők kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1782 és 1868 között

Helység ⁶⁵⁹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁶⁶⁰		
	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%
Orfű	2866,01	2588,5	90	–	–	–	3223,93	2586	80	2926,2	2370,5	80	2970,56 ⁶⁶¹	2190,59	73
Bános	1497,95	972	65	–	–	–	1987,72	923	46	1708	846	49	1826,31 ⁶⁶²	738 ⁶⁶³	42
Szakál	600,125	290	48	–	–	–	756,39	0	0	768,6	0	0	724,84 ⁶⁶⁴	0	0
Tekeres	772,1	471,375	61	–	–	–	949,87	258	27	803,3	236,5	29	884,22 ⁶⁶⁵	168,18	19
Kovácsszéna	1497,375	697,5	46	–	–	–	1907,68	540	28	1549	495	32	1549	414 ⁶⁶⁶	27
Hertelend ⁶⁶⁷	2167,7	690	32	–	–	–	2754,60	396	14	2388	401,5	17	2154,27 ⁶⁶⁸	312,36	14
Barátúr	872,82	0	0	–	–	–	1046,39	0	0	989,8	0	0	989,8	0	0
Egyházbér	1006,66	496,5	49	–	–	–	1131,20	165	15	938,7	151,25	16	1162 ⁶⁶⁹	107,30	13
Bodolya	789,5	383	48	–	–	–	1010,99	141	14	769,5	129,25	17	769,5	118,25 ⁶⁷⁰	15
Németszék	878,685 ⁶⁷¹	–	–	–	–	–	1773,45	448,25	25	1550,8	410,8	26	1870,35 ⁶⁷²	380,95	20
Husztót	1299,265	881	68	–	–	–	1624,68	748	46	1321	685,66	52	1321	587 ⁶⁷³	44
Egerszeg	1103,56	692,5	63	–	–	–	1423,03	602	42	1179,8	460,16	39	1179,8	490 ⁶⁷⁴	42

⁶⁵⁹Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozási holdba.

⁶⁶⁰Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozó telekkönyvek a Káptalani Levéltár többszöri átrendezése miatt ismeretlen helyen lappanganak. Szerencsére a Baranya Megyei Levéltár Urbéri Törvényszéki iratai között több földkönyv fennmaradt, a hiányzó adatok pótlására pedig az elkülönözéshez készített mérnöki felmérési adatokat használtam fel. Sajnos Kovácsszéna, Bodolya, Husztót, Egerszeg, Szilvás és Kisdér helységeknél ilyen adatok sem maradtak fenn, így itt a hiányzó adatokat az 1828-as felmérés adataiból pótoltam.

⁶⁶¹BML Urbéri törvényszéki iratok. Orfű Telekkönyv. 1868. április 20.

⁶⁶²BML Urbéri törvényszéki iratok. Bános. Felszámolása a bánosi határ terjedtségének 1854-ben.

⁶⁶³BML Urbéri törvényszéki iratok Bános. Erdőosztályozás 1857. november 20.

⁶⁶⁴BML Urbéri törvényszéki iratok. Szakál. Telekkönyv 1867.

⁶⁶⁵BML Urbéri törvényszéki iratok. Tekeres. Telekkönyv 1859.

⁶⁶⁶BML Urbéri törvényszéki iratok Kovácsszéna. Erdőosztályozás 1860. június 15.

⁶⁶⁷Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

⁶⁶⁸BML Urbéri törvényszéki iratok. Magyarhertelend. Öszvehasonlító iromány. 1869. április 13.

⁶⁶⁹BML Urbéri törvényszéki iratok. Egyházbér. Telekkönyv 1874.

⁶⁷⁰BML Urbéri törvényszéki iratok. Bodolya. Erdőosztályozás 1857. szept. 13.

⁶⁷¹Németszék térképe nem készült el, nem tartalmazza az összes adatot.

⁶⁷²BML Urbéri törvényszéki iratok Németszék. Telekkönyv 1859.

⁶⁷³BML Urbéri iratok. Husztót. Erdőosztályozás 1857. szept. 24.

Helység ⁶⁵⁹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁶⁶⁰		
	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%	Össz.	Erdő	%
Keszü	–	–	–	1949,95	553	28	–	–	–	2045,8	506,9	25	1825,8 ⁶⁷⁵	233	13
Szilvás	–	–	–	1400,56	453,5	32	–	–	–	1312,6	415,7	32	1312,6	0	0
Kökény	–	–	–	2219,43	0	0	–	–	–	1946,5	120,1	6	2160,55 ⁶⁷⁶	0	0
Bosta	–	–	–	1527,03	548,375	36	–	–	–	1395,1	502,6	36	1395,1	250,52 ⁶⁷⁷	18
Szőke	–	–	–	1433,20	584,375	41	–	–	–	1299,8	502,6	38	1416,35 ⁶⁷⁸	423,95 ⁶⁷⁹	30
Kisdér	–	–	–	1075,5	296,25	27	–	–	–	994	271,5	27	994	171,21 ⁶⁸⁰	17
	15351,75	8162,375	53	9605,67	2435,5	25,5	19589,93	6807,25	35	25886,5	8506,02	33	26506,05	6709,42	25
A két kerület együtt				24957,42	10597,87	42,5									

⁶⁷⁴ PKGYJKV 319/1852.

⁶⁷⁵ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Keszü. Fölszámolása a Keszüi határ terjedtségének 1856-ik évi felvétel után. 1858. április 22.

⁶⁷⁶ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Kökény. Földkönyv 1865.

⁶⁷⁷ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Bosta. Erdőosztályozás. 1860. június 13.

⁶⁷⁸ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Szőke. Kimutatása a szőkei határ kiterjedésének. 1861

⁶⁷⁹ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Szőke. Erdőosztályozás 1862. július 14.

⁶⁸⁰ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Kisdér. Erdőosztályozás 1860. május 9.

2. melléklet

A szántóföldek kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1782 és 1868 között

Helység ⁶⁸¹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁶⁸²		
	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%
Orfű	2866,01	169,75	5	–	–	–	3223,93	226,625	7	2926,2	227,9	8	2970,56 ⁶⁸³	357,34	12
Bános	1497,95	378,25	25	–	–	–	1987,72	485	24	1708	395,08	23	1826,31 ⁶⁸⁴	658,625	36
Szakál	600,125	191,125	32	–	–	–	756,39	280,875	37	768,6	259,07	34	724,84 ⁶⁸⁵	395,06	55
Tekeres	772,1	195	25	–	–	–	949,87	330,375	35	803,3	293,56	35	884,22 ⁶⁸⁶	451,92	51
Kovácsszéna	1497,375	533,375	36	–	–	–	1907,68	519,375	27	1549	494,54	32	1549	–	–
Hertelend ⁶⁸⁷	2167,7	734,5	34	–	–	–	2754,60	957,5	35	2388	1072,04	45	2254,53 ⁶⁸⁸	–	–
Barátúr	872,82	303,375	35	–	–	–	1046,39	320,75	31	989,8	304,97	31	989,8	–	–
Egyházbér	1006,66	330	33	–	–	–	1131,20	410	36	938,7	371,13	40	1162,69 ⁶⁸⁹	522	45
Bodolya	789,5	252,625	32	–	–	–	1010,99	299,875	30	769,5	275,34	36	769,5	–	–
Németszék	878,685 ⁶⁹⁰	603,75	69?	–	–	–	1773,45	573,5	32	1550,8	525,7	34	1870,32 ⁶⁹¹	803,89	43
Husztót	1299,265	288,75	22	–	–	–	1624,68	260,5	16	1321	241,31	19	1321	–	–
Egerszeg	1103,56	304,375	27	–	–	–	1423,03	325,125	23	1179,8	299,86	26	1179,8	–	–
Keszű	–	–	–	1949,95	896,625	46	–	–	–	2045,8	605,34	30	1825,82 ⁶⁹²	1058,24	57

⁶⁸¹Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozati holdba.

⁶⁸²Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozó telekkönyvek a Káptalani Levéltár többszöri átrendezése miatt ismeretlen helyen lappanganak. Szerencsére a Baranya Megyei Levéltár Urbéri Törvényszéki iratai között több földkönyv fennmaradt, a hiányzó adatok pótlására pedig az elkülönözéshez készített mérnöki felmérési adatokat használtam fel. Sajnos Kovácsszéna, Bodolya, Husztót, Egerszeg, Szilvás és Kisdér helységeknél ilyen adatok sem maradtak fenn, így itt a hiányzó adatokat az 1828-as felmérés adataiból pótoltam.

⁶⁸³BML Urbéri törvényszéki iratok. Orfű Telekkönyv. 1868. április 20.

⁶⁸⁴BML Urbéri törvényszéki iratok. Bános. Felszámolása a bánosi határ terjedtségének 1854-ben.

⁶⁸⁵BML Urbéri törvényszéki iratok. Szakál. Telekkönyv 1867.

⁶⁸⁶BML Urbéri törvényszéki iratok. Tekeres. Telekkönyv 1859.

⁶⁸⁷Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

⁶⁸⁸BML Urbéri törvényszéki iratok. Magyarhertelend. Öszvehasonlító iromány. 1869. április 13.

⁶⁸⁹BML Urbéri törvényszéki iratok. Egyházbér. Telekkönyv 1874.

⁶⁹⁰Németszék térképe nem készült el, nem tartalmazza az összes adatot.

⁶⁹¹BML Urbéri törvényszéki iratok Németszék. Telekkönyv 1859.

⁶⁹²BML Urbéri törvényszéki iratok. Keszű. Fölszámolása a Keszűi határ terjedtségének 1856-ik évi felvétel után. 1858. április 22.

Helység ⁶⁸¹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁶⁸²		
	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%	Össz.	Szántó	%
Szilvás	–	–	–	1400,56	617,875	44	–	–	–	1312,6	495,8	38	1312,6	–	–
Kökény	–	–	–	2219,43	1191,5	54	–	–	–	1946,5	923,65	47	2160,55 ⁶⁹³	1339	62
Bosta	–	–	–	1527,03	711,125	47	–	–	–	1395,1	428,54	31	1395,1	–	–
Szőke	–	–	–	1433,20	508,625	35	–	–	–	1299,8	392,62	30	1416,35 ⁶⁹⁴	597,13	42
Kisdér	–	–	–	1075,5	599,25	56	–	–	–	994	428,54	43	994	–	–
	15351,75	4284,87	28	9605,67	4525	47	19589,93	4989,5	25	25886,5	8034,99	31	26508,73	–	–
A két kerület együtt				24957,42	8809,87	35,5									

⁶⁹³ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Kökény. Földkönyv 1865.

⁶⁹⁴ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Szőke. Kimutatása a szőkei határ kiterjedésének. 1861

3. melléklet

A rétek kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1782 és 1868 között

Helység ⁶⁹⁵	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁶⁹⁶		
	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%
Orfű	2866,01	62,29	2	–	–	–	3223,93	74,06	2	2926,2	79,86	3	2970,56 ⁶⁹⁷	123,89	4
Bános	1497,95	72,70	4	–	–	–	1987,72	100,1	5	1708	109,08	6	1826,31 ⁶⁹⁸	102,03	6
Szakál	600,125	70	12	–	–	–	756,39	73,64	10	768,6	81,12	10	724,84 ⁶⁹⁹	140,69	19
Tekeres	772,1	77,6	10	–	–	–	949,87	87,5	9	803,3	97,62	12	884,22 ⁷⁰⁰	108,55	12
Kovácsszéna	1497,375	163,12	11	–	–	–	1907,68	181,56	10	1549	202,35	13	1549	–	–
Hertelend ⁷⁰¹	2167,7	335,83	15	–	–	–	2754,60	322,60	12	2388	337,79	14	2254,53 ⁷⁰²	479,83	21
Barátúr	872,82	191,45	21	–	–	–	1046,39	266,14	25	989,8	218,85	22	989,8	–	–
Egyházbér	1006,66	116,66	12	–	–	–	1131,20	185,83	16	938,7	205,56	22	1162,69 ⁷⁰³	259,76	22
Bodolya	789,5	122,5	15	–	–	–	1010,99	134,49	13	769,5	141,85	18	769,5	–	–
Németszék	878,685 ⁷⁰⁴	197,81	23	–	–	–	1773,45	206,45	12	1550,8	263,08	17	1870,32 ⁷⁰⁵	250,97	13
Husztót	1299,265	99,89	7	–	–	–	1624,68	118,43	7	1321	135,78	10	1321	–	–
Egerszeg	1103,56	149,06	14	–	–	–	1423,03	200,41	14	1179,8	233,2	20	1179,8	–	–
Keszű	–	–	–	1949,95	282,70	14	–	–	–	2045,8	311,2	15	1825,82 ⁷⁰⁶	270,68	15

⁶⁹⁵Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozási holdba.

⁶⁹⁶Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozó telekkönyvek a Káptalani Levéltár többszöri átrendezése miatt ismeretlen helyen lappanganak. Szerencsére a Baranya Megyei Levéltár Urbéri Törvényszéki iratai között több földkönyv fennmaradt, a hiányzó adatok pótlására pedig az elkülönözéshez készített mérnöki felmérési adatokat használtam fel. Sajnos Kovácszéna, Bodolya, Husztót, Egerszeg, Szilvás és Kisdér helységeknél ilyen adatok sem maradtak fenn, így itt a hiányzó adatokat az 1828-as felmérés adataiból pótoltam.

⁶⁹⁷BML Urbéri törvényszéki iratok. Orfű Telekkönyv. 1868. április 20.

⁶⁹⁸BML Urbéri törvényszéki iratok. Bános. Felszámolása a bánosi határ terjedtségének 1854-ben.

⁶⁹⁹BML Urbéri törvényszéki iratok. Szakál. Telekkönyv 1867.

⁷⁰⁰BML Urbéri törvényszéki iratok. Tekeres. Telekkönyv 1859.

⁷⁰¹Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

⁷⁰²BML Urbéri törvényszéki iratok. Magyarhertelend. Öszvehasznált íromány. 1869. április 13.

⁷⁰³BML Urbéri törvényszéki iratok. Egyházbér. Telekkönyv 1874.

⁷⁰⁴Németszék térképe nem készült el, nem tartalmazza az összes adatot.

⁷⁰⁵BML Urbéri törvényszéki iratok Németszék. Telekkönyv 1859.

Helység ⁶⁹⁵	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁶⁹⁶		
	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%	Össz.	Rét	%
Szilvás	–	–	–	1400,56	47,81	3	–	–	–	1312,6	53,04	4	1312,6	–	–
Kökény	–	–	–	2219,43	79,06	4	–	–	–	1946,5	85,93	4	2160,55 ⁷⁰⁷	–	–
Bosta	–	–	–	1527,03	46,66	3	–	–	–	1395,1	56,71	4	1395,1	–	–
Szőke	–	–	–	1433,20	58,33	4	–	–	–	1299,8	62,79	4	1416,35 ⁷⁰⁸	57,23	4
Kisdér	–	–	–	1075,5	96,25	9	–	–	–	994	105,87	10	994	–	–
	15351,75	1658,91	11	9605,67	610,81	6,5	19589,93	1951,21	10	25886,5	2781,68	10,5	26508,73	–	–
A két kerület együtt				24957,42	2269,72	9									

⁷⁰⁶ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Keszü. Fölszámolása a Keszüi határ terjedtségének 1856-ik évi felvétel után. 1858. április 22.

⁷⁰⁷ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Kökény. Földkönyv 1865.

⁷⁰⁸ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Szőke. Kimutatása a szőkei határ kiterjedésének. 1861

4. melléklet

A legelők kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1782 és 1868 között

Helység ⁷⁰⁹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁷¹⁰		
	Össz.	Legelő	%	Össz.	Legelő	%	Össz.	Legelő és egyéb területek	%	Össz.	Legelő	%	Össz.		%
Orfű	2866,01	–	–	–	–	–	3223,93	0	0	2926,2	89,8	3	2970,56 ⁷¹¹	177,18	6
Bános	1497,95	–	–	–	–	–	1987,72	390	20	1708	174,2	10	1826,31 ⁷¹²	63	3
Szakál	600,125	–	–	–	–	–	756,39	348	46	768,6	248,8	32	724,84 ⁷¹³	108,50	15
Tekeres	772,1	–	–	–	–	–	949,87	228	24	803,3	62,8	8	884,22 ⁷¹⁴	47,93	5
Kovácsszéna	1497,375	–	–	–	–	–	1907,68	530	28	1549	193,2	12	1549	518,49 ⁷¹⁵	33
Hertelend ⁷¹⁶	2167,7	–	–	–	–	–	2754,60	839,5	30	2388	212,5	9	2254,53 ⁷¹⁷	254,44	11
Barátúr	872,82	–	–	–	–	–	1046,39	354,25	34	989,8	233	24	989,8	28,54 ⁷¹⁸	3
Egyházbér	1006,66	–	–	–	–	–	1131,20	342	30	938,7	130,1	14	1162,69 ⁷¹⁹	155,82	13
Bodolya	789,5	–	–	–	–	–	1010,99	361	36	769,5	101,3	13	769,5	128,59 ⁷²⁰	17
Németszék	878,685 ⁷²¹	47	5,3	–	–	–	1773,45	438	25	1550,8	126,5	8	1870,32 ⁷²²	182,44	10

⁷⁰⁹Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozási holdba.

⁷¹⁰Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozó telekkönyvek a Káptalani Levéltár többszöri átrendezése miatt ismeretlen helyen lappanganak. Szerencsére a Baranya Megyei Levéltár Urbéri Törvényszéki iratai között több földkönyv fennmaradt, a hiányzó adatok pótlására pedig az elkülönözéshez készített mérnöki felmérési adatokat használtam fel. Sajnos Kovácsszéna, Bodolya, Husztót, Egerszeg, Szilvás és Kisdér helységeknél ilyen adatok sem maradtak fenn, így itt a hiányzó adatokat az 1828-as felmérés adataiból pótoltam.

⁷¹¹BML Urbéri törvényszéki iratok. Orfű Telekkönyv. 1868. április 20.

⁷¹²BML Urbéri törvényszéki iratok. Bános. Felszámolása a bánosi határ terjedtségének 1854-ben.

⁷¹³BML Urbéri törvényszéki iratok. Szakál. Telekkönyv 1867.

⁷¹⁴BML Urbéri törvényszéki iratok. Tekeres. Telekkönyv 1859.

⁷¹⁵BML Urbéri törvényszéki iratok. Kovácsszéna. Urbéri egyezség 1862. április 20.

⁷¹⁶Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

⁷¹⁷BML Urbéri törvényszéki iratok. Magyarhertelend. Öszvehasonlító iromány. 1869. április 13.

⁷¹⁸BML Urbéri törvényszéki iratok. Barátúr. Urbéri egyezség 1863. január 24.

⁷¹⁹BML Urbéri törvényszéki iratok. Egyházbér. Telekkönyv 1874.

⁷²⁰PKGYJKV. 312/1859.

⁷²¹Németszék térképe nem készült el, nem tartalmazza az összes adatot.

Helység ⁷⁰⁹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁷¹⁰		
	Össz.	Legelő	%	Össz.	Legelő	%	Össz.	Legelő és egyéb területek	%	Össz.	Legelő	%	Össz.		%
Husztót	1299,265	–	–	–	–	–	1624,68	465	29	1321	151,2	11	1321	198,48 ⁷²³	15
Egerszeg	1103,56	–	–	–	–	–	1423,03	225	16	1179,8	59,6	5	1179,8	53,87 ⁷²⁴	5
Keszü	–	–	–	1949,95	190,5	10	–	–	–	2045,8	174,6	8	1825,82 ⁷²⁵	193,14	10
Szilvás	–	–	–	1400,56	0	0	–	–	–	1312,6	0	0	1312,6	elk ⁷²⁶	–
Kökény	–	–	–	2219,43	620,5	28	–	–	–	1946,5	243,6	13	2160,55 ⁷²⁷	346,96	16
Bosta	–	–	–	1527,03	0	0	–	–	–	1395,1	502,7	36	1395,1	elk.	–
Szőke	–	–	–	1433,20	133,5	9	–	–	–	1299,8	94,8	7	1416,35 ⁷²⁸	156,86	11
Kisdér	–	–	–	1075,5	46	4	–	–	–	994	42,2	4	994	elk	–
	15351,75	47	0,5	9605,67	990,5	10	19589,93	5231,13	27	25886,5	2840,9	11	26508,73	–	–
A két kerület együtt				24957,42	1037,5	4									

⁷²² BML Urbéri törvényszéki iratok Németszék. Telekkönyv 1859.

⁷²³ Lásd a 10. lábjegyzetet.

⁷²⁴ Lásd a 10. lábjegyzetet.

⁷²⁵ BML Urbéri törvényszéki iratok. Keszü. Fölszámolása a Keszüi határ terjedtségének 1856-ik évi felvétel után. 1858. április 22.

⁷²⁶ Elk. = már elkülönített legelőterületek, így nincsenek adatok.

⁷²⁷ BML Urbéri törvényszéki iratok. Kökény. Földkönyv 1865.

□ BML Urbéri törvényszéki iratok. Szőke. Kimutatása a szőkei határ kiterjedésének. 1861

5. melléklet

A szőlők kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1782 és 1868 között

Helység ⁷²⁹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁷³⁰		
	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%
Orfű	2866,01	25,62	0,9	–	–	–	3223,93	46,12	1,4	2926,2	42,28	1,4	2970,56 ⁷³¹	45,5	1,5
Bános	1497,95	43,37	2,9	–	–	–	1987,72	77,37	3,9	1708	69,1	4	1826,31 ⁷³²	72,06	3,9
Szakál	600,12	25	4,1	–	–	–	756,39	31,12	4,1	768,6	28,53	3,7	724,84 ⁷³³	31,38	4,3
Tekeres	772,1	17,62	2,2	–	–	–	949,87	37,62	3,9	803,3	34,48	4,2	884,22 ⁷³⁴	39,41	4,4
Kovácsszéna	1497,37	84	5,6	–	–	–	1907,68	104	5,4	1549	95,33	6,1	1549	–	–
Hertelend ⁷³⁵	2167,7	19,37	0,9	–	–	–	2754,60	67,37	2,4	2388	99,56	4,1	2154,27 ⁷³⁶	–	–
Barátúr	872,82	0	0	–	–	–	1046,39	74,62	7,1	989,8	68,51	6,9	989,8	–	–
Egyházbér	1006,66	8,62	0,8	–	–	–	1131,20	12,12	1	938,7	11,45	1,2	1162 ⁷³⁷	12,38	–
Bodolya	789,5	16,5	2	–	–	–	1010,99	26	2,5	769,5	23,83	3	769,5	–	–
Németszék	878,685 ⁷³⁸	0	0	–	–	–	1773,45	71,5	4	1550,8	65,54	4,2	1870,35 ⁷³⁹	108,26	5,7
Husztót	1299,26	14,62	1,12	–	–	–	1624,68	19	1,1	1321	17,41	1,3	1321	–	–
Egerszeg	1103,56	26,5	2,4	–	–	–	1423,03	44	3	1179,8	40,33	3,4	1179,8	–	–

⁷²⁹Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozási holdba.

⁷³⁰Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozó telekkönyvek a Káptalani Levéltár többszöri átrendezése miatt ismeretlen helyen lappanganak. Szerencsére a Baranya Megyei Levéltár Urbéri Törvényszéki iratai között több földkönyv fennmaradt, a hiányzó adatok pótlására pedig az elkülönítéshez készített mérnöki felmérési adatokat használtam fel. Sajnos Kovácsszéna, Bodolya, Husztót, Egerszeg, Szilvás és Kisdér helységeknél ilyen adatok sem maradtak fenn, így itt a hiányzó adatokat az 1828-as felmérés adataiból pótoltam.

⁷³¹BML Urbéri törvényszéki iratok. Orfű. Telekkönyv. 1868. április 20.

⁷³²BML Urbéri törvényszéki iratok. Bános. Felszámolása a bánosi határ terjedtségének 1854-ben.

⁷³³BML Urbéri törvényszéki iratok. Szakál. Telekkönyv 1867.

⁷³⁴BML Urbéri törvényszéki iratok. Tekeres. Telekkönyv 1859.

⁷³⁵Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

⁷³⁶BML Urbéri törvényszéki iratok. Magyarhertelend. Öszvehasznító iromány. 1869. április 13.

⁷³⁷BML Urbéri törvényszéki iratok. Egyházbér. Telekkönyv 1874.

⁷³⁸A térképe jelöl szőlőterületet, de a kiterjedését már nem adja meg.

⁷³⁹BML Urbéri törvényszéki iratok Németszék. Telekkönyv 1859.

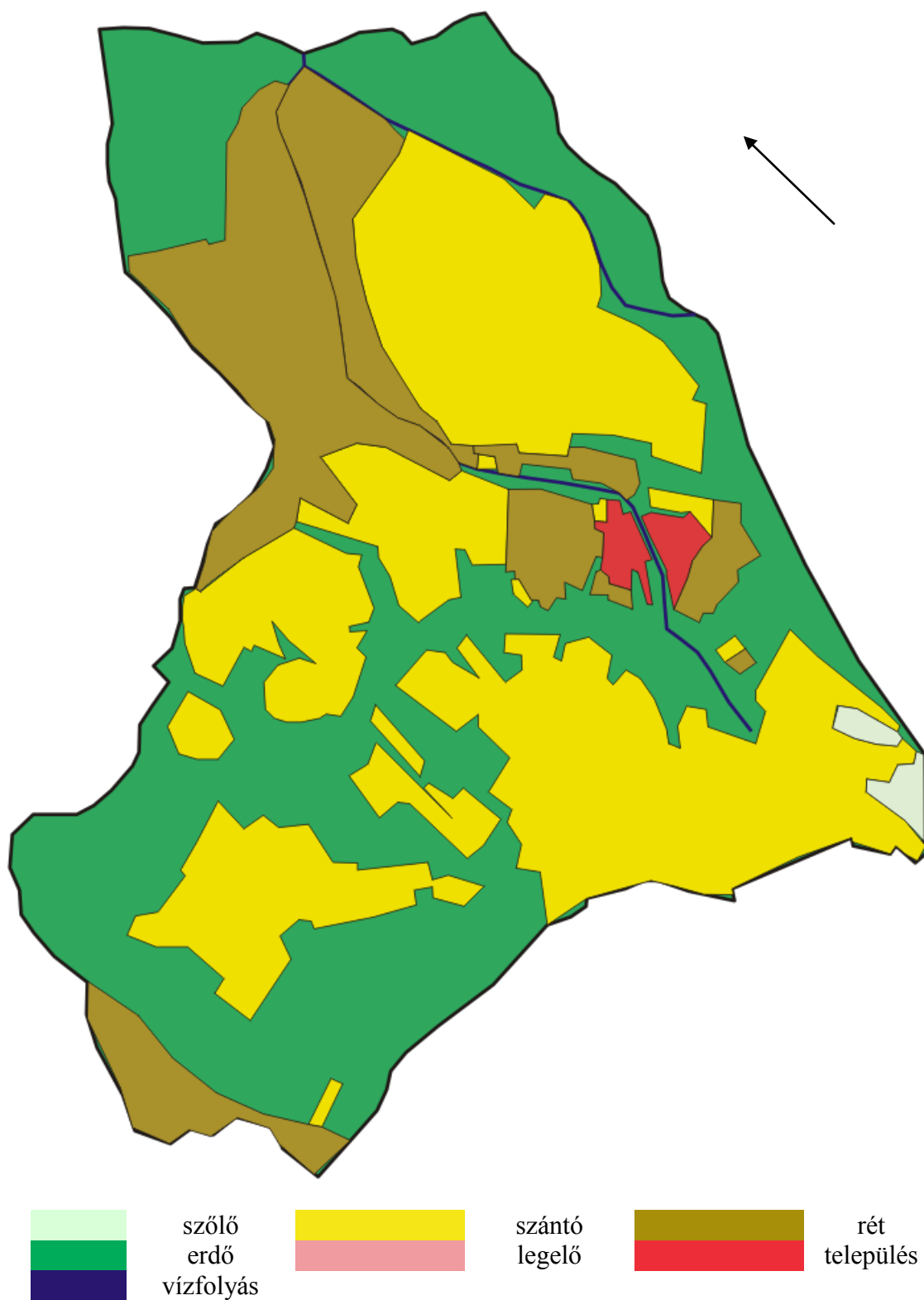
Helység ⁷²⁹	1782			1795			1802-5			1828			1855-68 ⁷³⁰		
	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%	Össz.	Szőlő	%
Keszü	–	–	–	1949,95	99	5	–	–	–	2045,8	90,75	4,4	1825,8 ⁷⁴⁰	–	–
Szilvás	–	–	–	1400,56	145,25	10,3	–	–	–	1312,6	146,55	11,1	1312,6	–	–
Kökény	–	–	–	2219,43	119	5,4	–	–	–	1946,5	120,76	6,2	2160,55 ⁷⁴¹	108,29	5
Bosta	–	–	–	1527,03	0	0	–	–	–	1395,1	60,5	4,3	1395,1	–	–
Szőke	–	–	–	1433,20	41	2,8	–	–	–	1299,8	37,58	2,8	1416,35 ⁷⁴²	39,3	2,7
Kisdér	–	–	–	1075,5	0	0	–	–	–	994	0	0	994	0	0
	15351,75	281,22	1,5	9605,67	404,25	4	19589,93	610,84	3	25886,5	1052,49	4	26506,05	–	–
A két kerület együtt				24957,42	685,47	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–

⁷⁴⁰ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Keszü. Fölszámolása a Keszüi határ terjedtségének 1856-ik évi felvétel után. 1858. április 22.

⁷⁴¹ BML Úrbéri törvényszéki iratok. Kökény. Földkönyv 1865.

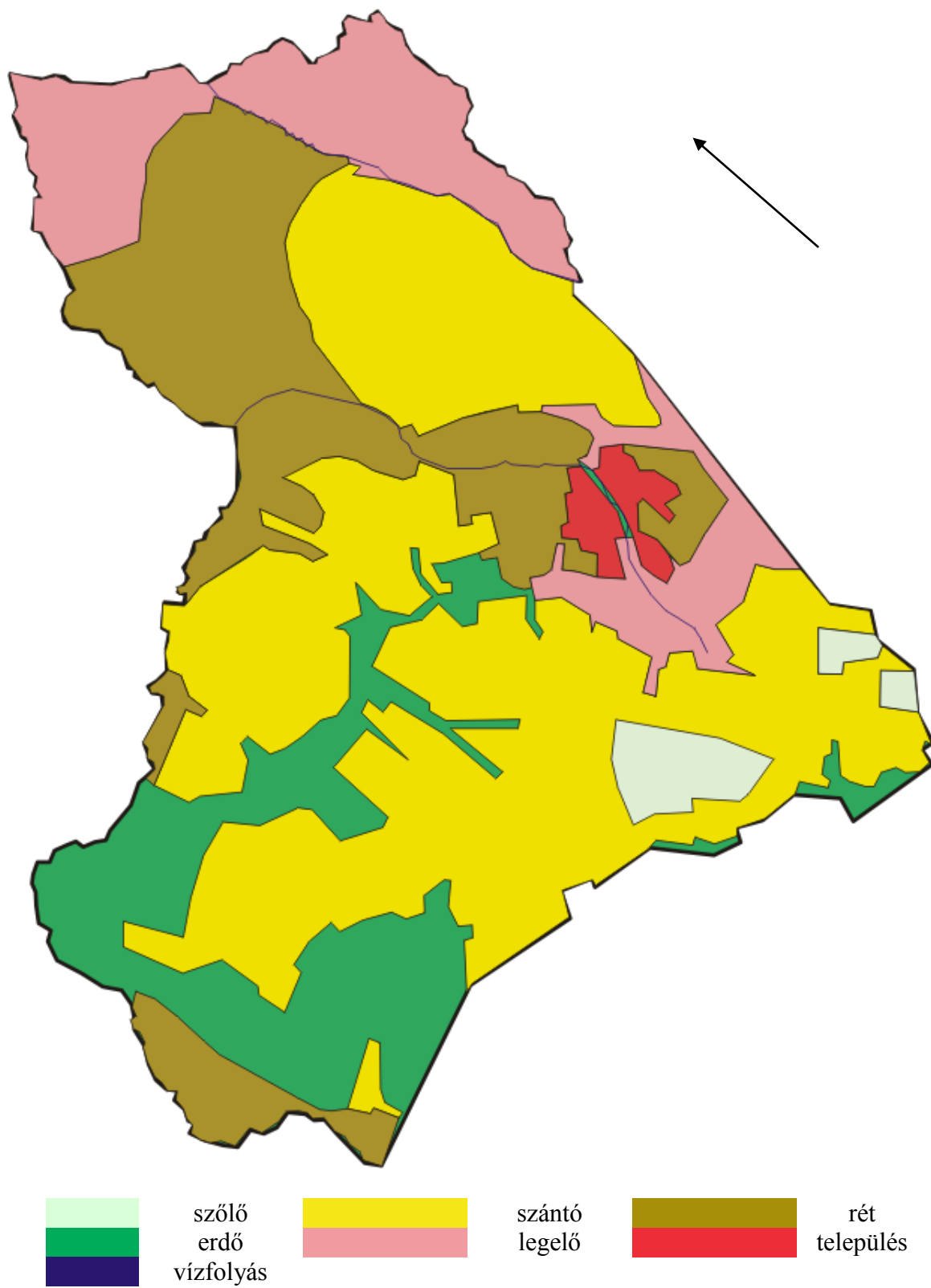
⁷⁴² BML Úrbéri törvényszéki iratok. Szőke. Kimutatása a szőkei határ kiterjedésének. 1861

6. melléklet

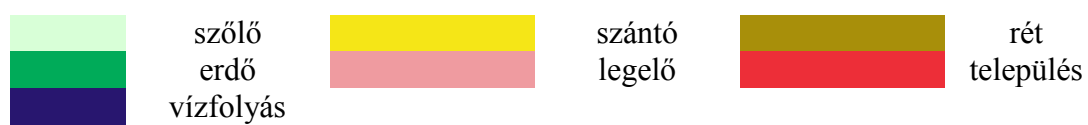
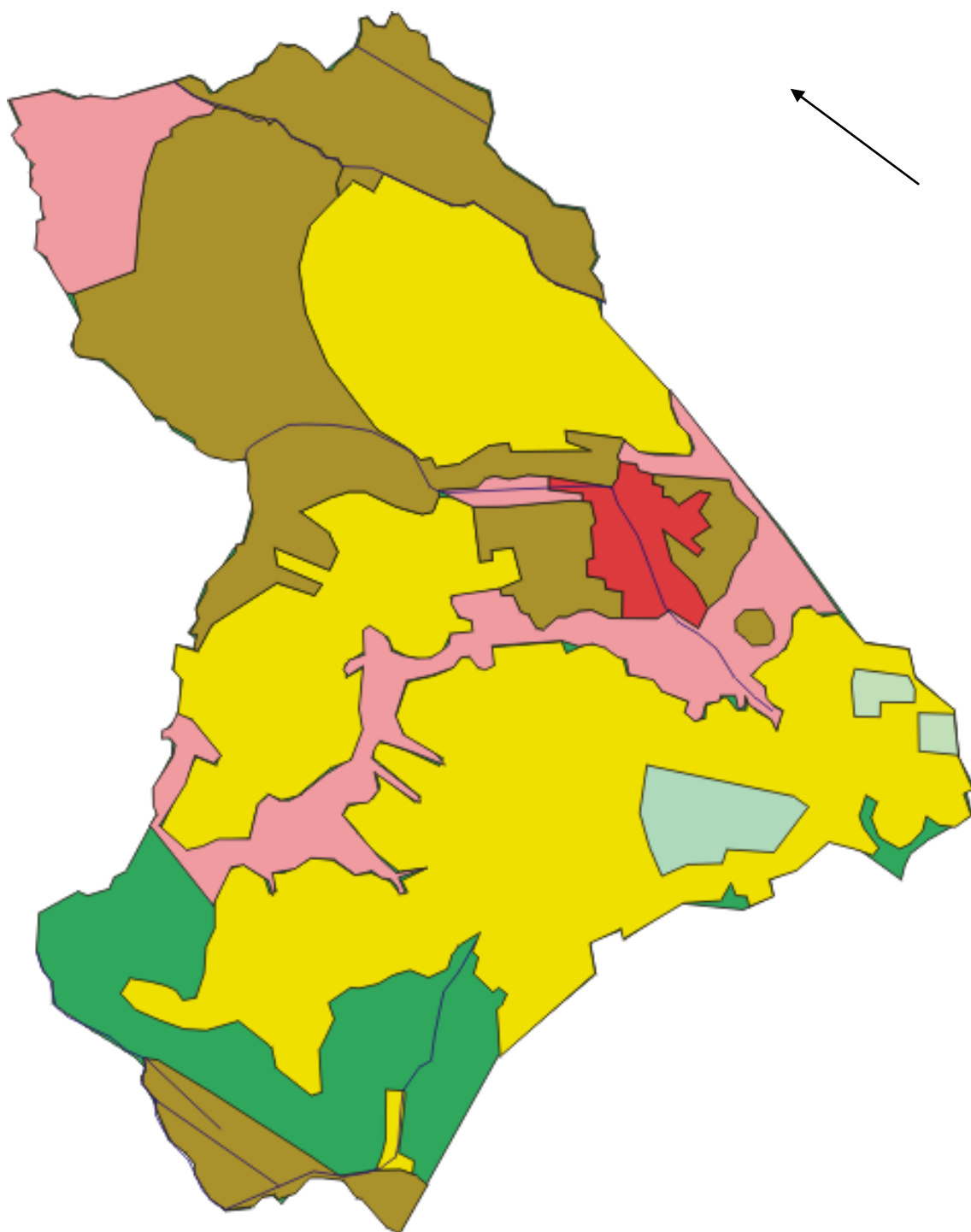
Bodolya határhasználata 1782-ben
(Készítette: Horváth István Duplater Antal térképe alapján)

7. melléklet

Bodolya határhasználata 1803-ban
(Készítette: Horváth István Gmehling József térképe alapján)

8. melléklet

Bodolya határhasználata 1865-ben
(Készítette: Horváth István Gyenes János térképe alapján)